

J. ADAMSON

UUS AEG

1848–1930

III

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U

A-10126

J. ADAMSON

TARTU POEGLASTEGÜMN. AJALOO, KODANIKUÕPETUSE JA MAJANDUSTEADUSE ÕPETAJA

UUS AEG

1848 — 1930

23962

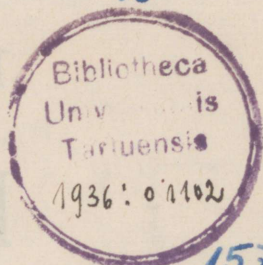
III

TEINE TRÜKK

K./Ü. „LOODUS“, TARTU, 1936

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

2

157318

A-10126

I. 1848. aasta liikumised Euroopa riikides.

1. Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal.

„Revolutsioonista“. Kolme aastakümne jooksul, Viini kongressist 1848. a. revolutsioonini, elas Euroopa küll üle mõnesuguseid rahunusi, kuid üldjoontes jäid püsima Viini kongressi tulemused. Nii poolakate kui ka itaallaste rahvuslikud taotlused näisid olevat luhtunud. Tšehhid ja ungarlased kannatasid ikka veel Metternich'i despotismi, serblased ja bulgaarlased Türgi vägivalla all. Saksamaa ühendamine ei teinud märgatavaid edusamme ning Prantsusmaal oldi kaugel Suure revolutsiooni aegse ideaali — demokraatliku korra — teostamisest. Ometi ei suutnud absolutism muutuda Euroopas täiesti kindlaks — demokraatlikud, rahvuslikud ja sotsialistlikud voolud ei surnud, hoolimata igasugusest survest, ning 1848. a. tungisid nad avalikult Euroopa poliitilisse ellu terve rea revolutsioonide näol.

Esimesed mässukatsed 1848. a. toimusid Itaalias, kuid tõuke suuremaks, rahvusvaheliseks revolutsiooniliseks liikumiseks andis ometi, nagu ikka, Prantsusmaa.

Veebruarirevolutsiooni põhjused. Juulirevolutsiooniga võimu saavutanud suurkodanlus valitses Prantsusmaad ainult oma kihi huvides, jättes unustusse tõsisemad uuendused, kuigi kõik teised kodanlikud kihid ja töölised neid soovisid ja nõudsid; ka talupoegade poolehoid valitsusele jahtus, kui nad harjusid end tundma kindlana feodaalse reaktsiooni ja kunagiste emigrantide suursoovide vastu. Nii puudus juulimonarhia rahvastiku enamuse poolehoid. Kodanlikud keskkihid nõudsid oma esindajate kaudu mitmel korral valimissüsteemi reformi, valimisõigust kõrgema haridusega isikuile ning ametnikkude eemaldamist saadikutekojast. Kuid Guizot, valesti hinnates ühiskondlike jõudude vahekordi, jäi kurdiks kõigi uuenduspuüete vastu. Kui neljakümnendate aastate lõpupoolel puhkes majanduskriis, omandas opositsioon Guizot' süsteemi vastu väga ägeda iseloomu. Viljaikalduse ning kõrgete sisseveotollide tõttu tõusid viljahinnad kiiresti. Nälja ja elukalliduse tõttu tekkisid mitmel pool tööliste ja talupoegade rahunused. Loobudes senisest taktikast, suurendasid opositsioonilised kihid nüüd kihutustööd. Nende kõnemehed rändasid provintsist provintsi ja korraldasid b a n -

kette, millel esineti reforminõuetega ja arvustati valitsuse tegevust. Seesugusel agitatsioonil oli määratu mõju. Bankette korraldasid nii kodanlikud kui ka sotsialistlikku värvusega vasempoolsed elemendid, kusjuures viimased ähvardasid valitsust otsese revolutsiooniga.

Veebruarirevolutsioon. Ka Pariisis korraldati tihti propaganda-bankette. Kui 22. veebruaril 1848. a. kavatseti siin s u u r e m b a n k e t t toime panna, keelas Guizot selle ära. Keelust hoolimata ilmusid töölismassid ja üliõpilased tänavale meelevaldusele, lauldes marseljeesi ning nõudes Guizot' tagandamist ja reforme. Kui järgmisel päeval osa r a h v u s k a a r t i läks üle rahva poole, tagandas kuningas Guizot' ametist. See tagandamine tuli valitsusele ja saadikutekojale üsna ootamatult. Üks kaasaegseist rahvasaadikuist kirjeldab saadikutekoja meeleolu tol korral järgmiselt: „Viha, hirm ja ahastus vaheldusid neil hirmunud nägudel... Ministeeriumi lange mine saatis hädaohtu ühe rahvasaadiku varanduse, teise tütre kaasa vara, kolmanda poja karjääri.“ Kuid paar tundi hiljem muutis kuningas end jälle rahva vihaaluseks, kutsudes uusi sõjavägesid Pariisi. Kui ühel kokkupõrkel sõjavägede ja rahva rongkäigu vahel 20 manifestanti surma said, asus rahvahulk otsustavale võitlusele kuningriikliku korra vastu. Kuna valitsuse v ä e d teotsesid väga loiult, osalt isegi r a h v a p o o l e üle läksid ning rahvuskaart kuningat kaitsemast keeldus, siis ei jäänud 24. veebruaril Louis Philippe'il muud üle kui troonilt lahkuda ning mõne rahvuskaartlasega koos põgeneda. Nii langes lühikese võitluse järel juulimonarhia.

Ajutise valitsuse moodustamine ja koosseis. Saadikutekotta, kuhu mässajate rühmad olid sisse tunginud, ja ka raekotta kogunesid opositsiooniliste erakondade juhid. Juhuslikult siin olevate saadikute, rahvuskaartlaste, üliõpilaste ja osalt ka rahva osavõtul koostati kaks ajutise valitsuse nimekirja. Saadikutekojas teotsesid mõõdukad, raekojas sotsialistliku värvusega elemendid. Mõlema nimekirja esindajate vahel tekkis tüli, mis lõppes siiski kokkuleppega: a j u t i s s e v a l i t s u s s e pääsesid Louis Blanc ja tööline Albert kui neljanda seisuse ehk töötavate kihtide huvide kaitsejad.

Selles koosseisult kirjus ajutises valitsuses olid v a s t u o l u d ja hõõrdumised möödapääsetamatud. Veebruarirevolutsiooni kandvaks jõuks olid töölised, kes ei nõudnud mitte niipalju poliitilisi õigusi kui sotsiaalseid reforme. Enamik ajutise valitsuse liikmeid, kodanlaste esindajad, luuletaja L a m a r t i n e'iga eesotsas, ei tunnustanud mingisuguseid sotsiaalset iseloomu kandvaid reforme. Nad kartsid sotsialismi ja pidasid peamiselt keskkodanluse huve silmas. Radikaalide, poolrevolutsioonilise väikekodanluse esindajaks oli L e d r u R o l l i n. Ta tunnustas eraomandit ja ühes sellega ka olevat ühiskondlikku korda. Ledru Rollin'i siht oli demokraatlik vabariik ja sotsiaalse ülekohtu vähendamine, mitte ühiskonna põhjalik ümberloomine. Põhja-

likke sotsiaalseid reforme taotlesid ainult sotsialistid Louis Blanc ja Albert.

Vabariigi väljakuulutamine. Vastuolud ajutises valitsuses ilmnesid kõigepealt riigivormi küsimuses. Valitsuse mõõdukas enamik soovis küsimuse otsustamist jätta kokkukutsutava rahvuskogu hooleks. Louis Blanc'i ja Ledru Rollin'i nõudmisel, keda kindlasti toetasid Pariisi väikekodanlus ja töölised, kuulutati ikkagi vabariik välja. Vabariigi lipu küsimuses otsustati jääda vana kolmevärvilise juurde, kuigi töölised nõudsid punast lippu.

Sotsialistlikud katsetused (märtsist juunini). Tundes oma jõudu, püüdsid Pariisi töölised avaldada meeleavaldustega survet ajutisele valitsusele, et viimane teostaks sotsiaalseid reforme. Hirmunud valitsus avaldaski peatselt dekreedid, millega ta end kohustas kindlustama igale töölisele ülalpidamise töö läbi. Äsjanimetatud dekreedid elluviimine jäeti Louis Blanc'i hooleks, kes nõudis selleks erilise tööministeeriumi asutamist. Viimane pidi Louis Blanc'i arvates asuma otseteed sotsiaalsete töökodade idee teostamisele. Et seesuguste kavatsuste elluviimisega kardeti kõigutada kodanliku korra aluseid, siis ei tahtnud valitsuse enamik iseseisvast tööministeeriumist kuuldagi. Küll aga lõi valitsus nn. rahvuslikud töökodad, kus pidid tööd leidma tööta töölised. Rahvuslikud töökodad pidid üldsusele demonstreerima Blanc'i õpetuse mõttetust. Seepärast pandi töönõudjad siin ühetoonilisele ja vastumeelsele mullatööle. Töölise elukutselise vastavate tööde muretsemisele ei mõeldudki. „Töökodadesse“ voolas hulk töölisi, kes kannatasid tööpuuduse all 1847. a. majanduskriisi ja 1848. a. revolutsiooni tagajärjel või polnud rahul madala päevapalgaga provintsis. Töönõudjate arv kasvas varsti nii suureks, et oli võimatu leida kõigile tööd. Et halvasti korraldatud rahvuslikud töökodad nõudsid riigilt suuri väljajamined, siis pidi valitsus rahvastikult, peamiselt maaomandilt, 45% ulatuses lisamaksu võtma. Talupoegade keskel tekitas uus maks suure pahameele. Hirm sotsialismi ees tegi talupojad vaenlikuks ka vabariigi vastu. Hirmu tundis ka jõukam kodanlus, kartes eravaranduste võõrandamist. Kui sotsialistliku värvusega vasempoolsed elemendid, kes olid organiseerunud mitmesuguste klubide kujul, 16. aprillil suure manifestatsiooni korraldasid, läksid vahekorrad üsna teravaks. Louis Blanc lootis manifestatsiooni abil sundida valitsust kaugemaleminevale majanduselu sotsialiseerimisele, kaevanduste ja vabrikute natsionaliseerimisele, kuid pettus rängalt. Töölise sotsialistlikud nõudlused tekitasid pahameelt ja vaenu töölise vastu ka väikekodanlikes kihtides, kes seni olid püsinud revolutsioonilisena. Nende huvide kaitseja, siseminister Ledru Rollin, sundis rahvuskaardi abil manifestandid lahkuma, ilma et nad oleksid midagi võitnud. Pigemini suurendas manifestatsioon vaenu kodanluse ja töölikonna vahel. See toimus asutava kogu valimiste eel ega jätnud oma mõju avaldamata viimasesse. Üheksa-

sajast saadikust oli monarhiste 200. Ülejäänud olid küll vabariiklased, kuid kindlad sotsialistlike püüete vastased.

„**Juunipäevad**“. Niisama tagajärjeta nagu aprillikuu suur manifestatsioon, jäi Pariisi tööliste mässukatse mais, mille tööliste juhid korraldasid, kartes reaktsiooni. Asutav kogu ei osutanud vähimatki soovi sotsialistlike eksperimentide jätkamiseks. Louis Blanc'i vastuseismisele vaatamata otsustas ta sulgeda r a h v u s t ö ö k o j a d kui kulukad asutised ja revolutsioonilise meelsuse pesad. Töölisile soovitati astuda sõjaväkke või minna provintsi mullatööle. Sel puhul tõstsid t ö ö l i s e d m ä s s u. Pariisi idapoolne linnaosa kattus barrikaadidega. Neli päeva kestnud ägedas võitluses sundisid väed ja rahvuskart kindral Cavaignac'i üldisel juhatusel mässajad alistuma. Kaotused surnute ja haavatutena olid mõlemal pool suured. Ligi neli tuhat mässulist saadeti ilma kohtuotsuseta Cayenne'i asumisele. Louis Blanc'il läks korda põgeneda Inglismaale. Sotsialistide erakond oli täiesti purustatud. Valitsus sulges umbes 30 ajalehte ja ilmuma jäävaile määras raske kautsjoni. Lamennis sulges oma ajalehe ise, öeldes: „Meie ajal on vaja raha selleks, et omada sõnaõigust, kuid meie pole küllaldaselt rikkad.“ Kirjeldatud mäss — nn. juunipäevad — andis raske hoobi ka vabariiklikele ideele, sest üleelatud sündmuste mõjul tekkis tüse reaktsioon vabariikliku korra vastu. Kui juulirevolutsioon kandis poliitilist ilmet, siis veebruarirevolutsioon oli juba s o t s i a a l s e iseloomuga.

1848. a. konstitutsioon. 1848. a. sügiseks töötas asutav kogu välja vabariikliku konstitutsiooni, mille järgi seadusiandev võim kuulus üldise valimisõiguse põhjal valitud seadusiandvale kojale, täidesaatev võim — rahva poolt 4 aastaks valitud presidendile. Viimasel polnud õigust lasta end valida järgmiseks neljaks aastaks. Konstitutsioon ei pääsenud mööda ka m ö ö n d u s i s t v a s e m p o o l s e l e v o o l u l e, näit. pidi riiklik võim toetama tööliste valimistamisühingute asutamist, hoolitsema võimalust mööda puudustkannatajate eest, võimaldama kõigile maksuta alghariduse jne. Kuid need laiade hulkade huve puudutavad küsimused olid konstitutsioonis nii ebamääraselt formuleeritud, et nad kohustasid valitsust vähe. Nii vastas konstitutsioon kodanluse huvidele ja kindlustas tema seisukoha.

Presidendivalimised. Presidendivalimised võeti ette detsembrikuus. Möödukate vabariiklaste kandidaadiks oli C a v a i g n a c. Üsna ootamatult ilmus temale tõsine vastane, prints L o u i s B o n a p a r t e, kes juba juulimonarhia ajal tegi kaks korda katset omandada trooni. Teda toetasid väga mitmesugused kihid ja rühmad: bonapartistid, legitimistid, orleanistid, talupojad, osa töölisi ja väikekodanlasi ning sõjavägi. Valimistel sai Cavaignac 1½, Louis Bonaparte aga 5½ miljonit häält. Viimase võit on seletatav nii Napoleoni nime populaarsusega kui ka üldise r e a k t s i o o n i l i s e m e e l e o l u g a, mille tõttu monarhistlikku kandidaati eelistati vabariiklikele.

Louis Napoleoni populaarsus. Kuigi uus president töötas pühali- kult truudust vabariigile, mõtles ta algusest peale keisririigi restau- reerimisele. Tema esimeseks mureks oli kindlustada oma isiku popu- laarsust. Presidendi õhutusel ja kaitsel võeti ette mitmel pool kasu- likke ü h i s k o n d l i k k e t ö i d. President tegi ringreise provintsis, võttis osa tööstuslike näituste ja raudteede avamisest, osutas ela- vat huvi põllunduse ja tööstuse moderniseerimise vastu. Kõikjal esi- nes ta rahu ja materiaalse edu kaitsejana. S õ j a v ä e erilise poole- hoiu saavutas ta silmapaistva hoolitsusega sõdurite ja ohvitseride eest. Katoliku kiriku ja koos sellega talupoegade toetuse võitis ta sellega, et saatis Rooma sõjaväelise ekspeditsiooni, mis pidi jalule seadma paavsti ilmliku võimu, mille olid kukutanud Itaalia vabariiklased. Riigipöörde edukaks läbiviimiseks hakkas president tähtsaile kohtadele sõjaväes ja administratiivalal määrama oma pool- dajaid ja v a l l a n d a m a v a s t a s e i d. Napoleoni kavatsuste teostamiseks mõjus tunduvalt kaasa seadusiandev koda, mis 1849. a. astus asutava kogu asemele. Siin oli täielik enamus m o n a r h i s - t i d e l. Nad jagunesid kolme erakonda: l e g i t i m i s t i d soovisid valitsejaks Bourbonide vanema haru esindajat krahv Chambord'i, o r l e a n i s t i d — Bourbonide noorema haru esindajat, Pariisi krahvi, ja b o n a p a r t i s t i d — Louis Napoleoni. Kõik need era- konnad seisid vabariiklastega vaenujalal ning andsid välja rea reakt- sioonilisi seadusi. Näit. piirati trüki- ja koosolekuvabadust, rahva- hariduse juhtimine anti vaimulikkude kätte ja valimisõigust piirati. 1850. a. 31. m a i s e a d u s lubas valimisõiguse neile, kes kolm aastat oma valimisringkonnas elanud; ilma jäid valimisõigusest ka need, kes olid osa võtnud salaühingute tegevusest, mässudest jne. Napo- leoni soovist hoolimata ei muetnud koda aga põhiseadust sel viisil, et p r e s i d e n t i oleks võinud tagasi valida järgmiseks neljaks aas- taks. Saadikutekoja reaktsoonilised seadused võtsid temalt ta popu- laarsuse ning andsid Louis Napoleonile võimaluse esineda r a h v a h u v i d e k a i t s e j a n a. Ta esines saadikutekojas ettepanekuga, et 1850. a. 31. mai seadus tühistataks. Seadusiandev koda lükkas ettepaneku tagasi. Nüüd, 2. detsembril 1851, võttis president ette r i i g i p ö ö r d e. Kardetavamad poliitilised tegelased, nagu Ca- vaignac, Thiers, Hugot jt., vangistati, seadusiandev koda lasti lahti, ü l d i n e v a l i m i s õ i g u s kuulutati välja endisel kujul ja rahvast kutsuti rahvahääletuse kaudu oma arvamist avaldama, kas ta tunnis- tab presidendi sammu õigeks, pikendab tema ametisoleku aega järg- miseks kümneks aastaks ning annab talle õiguse luua uut riigikorda. Siin-seal puhkevad mässukatsed suruti maha. Areteeriti ligi 26 000 inimest, neist saadeti pool asumaile, teised paigutati kas vangimajja või määrati neile mõni kergem karistus. Kui opositsioon oli alla surutud, võeti rahvahääletus ette. Riigipööre tunnustati ligi 7½ milj. häälega õigeks. (Vastu oli ainult umbes ½ miljonit.)

Teine keisririik (1852. a.). Tuginedes rahvahääletuse tulemu-

sile, andis Louis Napoleon 1852. a. uue konstitutsiooni välja, mis oli koostatud VIII a. põhiseaduse eeskujul. Uue põhiseaduse järgi oli kõik võim koondatud presidendi kätte, seadusandev korpus ja senat sõltusid temast täiesti. Nii omas president tegelikult keisrivõimu. Veel samal aastal pani senat rahvahääletusele küsimuse, kas ei peaks Louis Napoleonile andma keisritiitli ning tunnistama selle tiitli tema perekonnas päritavaks. Jälle otsustas rahvahääletus küsimuse jaatavalt ning 2. detsembril 1852. a., riigipöörde aastapäeval, kuulutas senat printspresidendi keisriks — Napoleon III nime all.

2. 1848. a. liikumised Saksamaal.

Revolutsiooni põhjused Saksamaal üldse ja Preisimaal eriti. Nagu Prantsusmaal, nii oli Saksamaalgi 1848. a. palju süütematerjali revolutsiooniks. Peale juulirevolutsiooni valitses siin üldiselt reaktsioon. Valitsused ei teinud ajavaimule mingisuguseid mööndusi, kuigi vabameelsed poliitilised ideed ja uued sotsiaalsed õpetused, mis tulid Prantsusmaalt, leidsid rahvastikus rohkem ja rohkem pinda. Saksamaal vajati kõigepealt poliitilisi reforme ning rahvuslikku ühinemist. Kuid ka paljud sotsiaalsed küsimused ootasid lahendust. Saksa talupoja seisund 1848. a. revolutsiooni eel oli umbes samasugune kui prantsuse talupoja oma enne Suurt revolutsiooni. Talupoegade vabanemine pärisorjusest oli alanud küll juba XVIII s. lõpupoolel. Kuid talupojad, saavutanud isikliku priiuse, ei vabanenud enamasti feodaalsetest kohustustest. Ka töölisküsimus kerkis 40-ndail aastail päevakorrale. Masinatöölle üleminekuga halvenes töölise seisund ja, samuti kui Inglismaalgi, tekkisid ka siin „masinahävitajate“ rahunused. Rahunust põhustas tihti ka toiduainete puudus ja nende kallidus, näit. 1847. a. „kartulisõja“ puhul Berliinis. Valitsus vastas rahunustele survevahenditega. Poliitiliste õigusteta kodanluse, kelle jõud seisis kapitales ja ettevõtteis, õigustas rahva seas tekkivaid rahunusi. Viimased pidid, kodanluse väidete järgi, näitama, et valitsus ja maa-aadel ei mõista ega suuda juhtida maa ja rahva elu arenemist. Kirjeldatud ajajärgul teotsesid Saksamaal kaks, uuemal ajal otsustavamamat rahvastiku eri klassi, kodanluse ja töölised, alles solidarselt, nagu Prantsusmaal Suure revolutsiooni ajal.

Mis puutub Preisimaasse, siis andis siin üldisele rahulolematusele lisa rahva pettumine kuningas Friedrich Wilhelm IV-ndas (1840—61). Friedrich Wilhelm oli teaduse- ja kunstiharrastaja ning osav kõnemees. Troonile astudes äratas ta suuri lootusi, kuulutas poliitilisele süüdlasile amnestia, kergendades ajakirjanduse seisundit ning kõneles rahvuslikust ühinemisest. Varsti selgus aga, et kuningas on Halleri vaadete pooldaja, veendunud

absolutist ja Preisi v a n a s e i s u s l i k u k o r r a k a i t s e j a . A j a - k i r j a n d u s j a p r o v i n t s i d e m a a p ä e v a d n õ u d s i d s e e p ä r a s t a s j a t a k o n s t i t u t s i o o n i . K u i r i i g i r a h a n d u s v i l j a i k a l d u s e t õ t t u r a s k e s s e s e i s u n d i s s e s a t t u s j a r a h a m e h i l t r i i g i l e l a e n u e i s a a d u d , o l i k u n i n g a s s u n n i t u d k o m p r o m i s s i k s u u e n d u s l i i k u m i s t e g a . 1847. a. k u t s u s t a a s e - r a h v a e s i n d u s e s e i s u s l i k u ü h e n d a t u d m a a p ä e v a n i m e a l l k o k k u . V i i m a s e l o l i a i n u l t n õ u a n d e õ i g u s j a t a v õ i s ü k s n e s m a k s u d e j a l a e n u d e a s j u s s e i s u k o h t a v õ t t a . K u i d ü h e n d a t u d m a a p ä e v h a k k a s v a r s t i n õ u d m a e n d a l e s e a d u s a n d l u s e õ i g u s t n i n g o l i k õ i g i v a l i t s u s e e t t e p a n e k u t e v a s t u . S a m a l a a s t a l s a a t i s k u n i n g a s m a a p ä e v a l a i a l i . N i i p i d a s k u n i n g a s k i n n i m a a p ä e v a a v a m i s e l a v a l d a t u d s e i s u k o h a s t : „ K u n a g i e i l u b a m a , e t t a e v a s e v a l i t s e j a j a s e l l e m a a v a h e l e a s e t u k s t ä i s k i r j u t a t u d p a b e r i l e h t , m i s n a g u m õ n i t e i n e j u m a l u s o m a p a r a g r a a f i d e a b i l v a l i t s e k s . “ M u i d u g i e i p ä ä s t n u d m a a p ä e v a l a i a l i - s a a t m i n e r i i g i r a h a n d u s t r a s k e s t s e i s u k o r r a s t e g a v ä h e n d a n u d k a r a h u l o l e m a t u s t r a h v a k e s k e l . V i i m a n e p i g e m i n i k a s v a s .

Berliini „märtsirevolutsioon“ (1848). Revolutsiooniline liikumine algas Saksamaa lõunapoolseis riiges, Baieris, Baadenis ja mujal. Siit levis ta teisisse riigesse ning valdas ka kaks Saksamaa suurriiki — Austria ja Preisimaa.

Kui teade veebruarirevolutsioonist Berliini jõudis, muutusid kodanikkude hulgad väga rahutuks. Avalikel platsidel ja parkides peeti rahvakoosolekuid, millest osa võtsid peamiselt üliõpilased, Poola emigrandid ja tööta töölised. Kui valitsusele sai teatavaks revolutsiooni puhkemine teisis Saksamaa riiges, muu seas isegi taguruse peakantsis Austrias, arvas kuningas, et viivitamine võib kujuneda kardetavaks nii riigile kui ka temale enesele. Ta andis järele ning kaotas tsensuuri, lubas ühendatud maapäeva kokku kutsuda ja konstitutsiooni kehtima panna. See toimus 18. märtsil 1848. Rahvas kogunes rõõmujoovastuses kuninga lossi ette, et talle tänu avaldada. Ootamata ilmusid sinna ka sõjaväed, et rahvast laiiali ajada. Kõlasid kaks juhuslikku püssipauku, ning mäss algas. Tänavad kattusid barrikadidega. Kogu öö kestis võitlus rahva ja sõjaväe vahel. Et verevalamist lõpetada, käskis kuningas sõjaväel linnast lahkuda. Nüüd kuulutati üldine amnestia välja, moodustati vabameelne ministeerium ja lubati konstitutsioon kehtima panna. Ka avaldati võrdlemisi vabameelne valimiseseaduse-eelnõu. Friedrich Wilhelm ise ilmus rahva sekka ja pidas rea kõnesid Saksamaa ühinemisest.

Preisi rahvuskogu (1848). 22. mail 1848 tuli Berliini rahvuskogu kokku. Suurimaks erakonnaks rahvuskogus olid mõõdukad vabameelsed, kes tahtsid näha Preisimaad konstitutsioonilise monarhiana ning Saksamaad ühendatuna. Vähem saadikuid oli senise korra pooldajail — konservatiividel — ning vabariiklastel, kes esindasid Reini provintse. Vabameelsete mõjustusel töötatigi välja uus,

võrdlemisi vabameelne konstitutsioon. Konstitutsioonis oli ette nähtud üldine valimisõigus, ministeeriumi vastutavus, omavalitsus, sõltumatu kohus ning isiku-, südametunnistuse-, trüki- ja koosolekuvabadus. Edasi viis rahvuskogu lõpule ka talupoegade vabastamise Preisimaal, mis 1816. a. oli seisma jäänud. Otsustati välja osta kõik senipüsinud feodaalsed kohustused, mis lasusid keskaja jäänustena talupoegade õlgadel. Faktiliselt oli aga üsna vähe maid jäänud talupoegade kätte. Kolmekümne kahe aasta jooksul (1816—48) olid mõisnikud oma võimule tuginedes¹ takistanud talupoegi nende kohustusi välja ostmast, nende maad koondanud eneste kätte ja teinud nad seega palgasulaseiks. Rahvuskogu otsustas küll talupojad feodaalkohustustest vabastada, kuid ei suutnud seisma panna nende maatustumist. Ta saadeti varsti laiali.

Kuningas tundis salajast hirmu rahvuskogu ees, arvestades selle senist tegevust. Kui Austrias puhkes reaktsioon, asus ka Friedrich Wilhelm reaktsiooni teele. Ta keelas igasugused poliitilised koosolekud, kuulutas välja piiramis seisukorra jne. Kui rahvuskogu protestis ja rahvast üles kutsus valitsusele makse mitte maksma, ilmusid sõjaväed rahvuskogu saali ja ajasid ta laiali. Nüüd oktruajeeris kuningas ise Preisimaale konstitutsiooni, mis kindlustas rikkaile rahvakihtidele ülekaalu. See konstitutsioon viidi ellu 1850. a. Nii ei olnud Preisimaal 1848. a. liikumiste saavutised kuigi suured.

Revolutsioon Austrias. Austrias puhkes revolutsioon 13. märtsil ning omandas riigile äärmiselt kardetava iseloomu. Austria koosnes paljudest eri rahvusist. Peale kahe valitseva rahvuse, sakslaste ja madjarite, elas siin veel slaavlaste (tšehhe, slovake, poolakaid, kroaate, serblasi jt.), itaallasi ja rumeenlasi. Kõik need eri rahvused taotlesid oma rahvuslikke sihte ja püüdsid tekkinud revolutsiooni selleks kasustada. Rahvuslik idee, mis muul Saksamaal oli ühendavaks jõuks, mõjus seega Austrias killustavalt. Eriti olid täis vastastikust vihavaenu valitsevad ja valitsetavad rahvad.

Kui esimesed teated Pariisi revolutsioonist Viini jõudsid, puhkes siingi revolutsioon. Reforminõudlusega esinesid kaupmehed, töösturid, üliõpilased ja paljud kõrgemad ametnikud. Sõjaväeosad teotsesid loiult, mispärast valitsus ei võinud nendele panna suuri lootusi. Hirmunud keiser oli sunnitud Metternich'i tagandama, kes põgenes nüüd Inglismaale. Kodanikud organiseerisid rahvaskaardi, üliõpilased akadeemilise leegioni. Nemad saidki Viini täielikeks peremeesteks. Et rahvastikku rahustada, nimetas keiser vabameelse ministeeriumi, kuulutas välja trükivabaduse ja lubas kokku kutsuda asutava kogu üldise valimisõiguse alusel.

Samal ajal tekkisid revolutsioonilised liikumised ka teiste Austria rahvaste aladel. Madjarid nõudsid endile peaaegu iseseisvat

¹ Mõisnikkude käes oli koha peal kohtu- ja politseivõim.

riiki, Lombardia ja Veneetsia kuulutasid endid täiesti iseseisvaks, tšehhid soovisid endile seimi ühes vastutava ministeeriumiga. Samalaadilised liikumised tekkisid ka kroaatidel ja poolakail.

Slaavlaste ja itaallaste rahustamine. Austria elupäevad näisid olevat loetud, sest kõigi nende rahvaste huve vastastikku kokkukõlastada näis olevat võimatu. Valitsusel ei jäänud muud üle, kui erirahvustevihavenu üksteise vastu kasustades alustada nendega võitlust. Eeskätt suruti mäss maha Galiitsias, siis tuli järgtšehhide kätte. Prahast peeti panslavistide kongressi, kus püstitati nõudmine, et kõik slaavi rahvad ühineksid (panslavism). Tšehhid arvates oleksid Austria-Ungari piires elavad slaavi rahvad pidanud ühinema, moodustades autonoomse riigi oma parlamendiga, selle asemel et saata saadikuid Austria või Ungari parlamenti ja nii killustada slaavlaste jõudu. Tšehhide mässu mahasurumise võttis oma ülesandeks kindral Windischgrätz, kes kerge vaevaga vallutas Praha, mille järel kongress suleti. Sama 1848. a. juunikuus likvideeris kindral Radetzky mässu ka Lombardias ja Veneetsias.

Asutav kogu. Talupoegade vabastamine. Austria asutav kogu, kus olid esindatud kõik rahvused peale ungarlaste, tuli 1848. a. juulikuus Viinis kokku. Slaavlastel olid enamuses, sakslased vähemuses. Asutava kogu tähtsamaks tööks oli talupoegade vabastamine. Viini asutava kogu otsused olid agraarküsimuses palju radikaalsemad kui Berliini asutava kogu omad. Austrias vabastati talupojad ühes maaga, kusjuures valitsus võttis enese kanda ühe osa talupoegadel lasuva feodaalkohustuste väljaostu summadest. Asutava kogu muud tööd ei kandnud slaavlaste ja sakslaste vaheliste hõõrdumiste tõttu vilja.

Revolutsioon Ungaris. Kõige jõulisemalt kogu keisririigis avaldusid liberaalsed ja natsionaalsed püüdlused Ungaris 1848. a. revolutsioonis. Ungarlased saavutasid lühikeseks ajaks peaegu kõik, mis nad soovisid. Juba varem oli madjarid, kes omasid oma riigipäeva, võidelnud edukalt oma rahvuslike õiguste eest. Neljakümnendate aastate kestel tunnustati Ungari ametlikuks keeleks ungari keel senise ladina keele asemel. Esimene hakkas kehtima nii seadusandluses, administratsioonis kui ka kohtus ja koolis. Tema tarvitusele võtmine riigipäeval ärritas väga kroaatide saadikuid, kes leidsid oma rahvuslike huvid olevat riivatud. Üldse kasvav ungarlaste rahvustunde tõusuga ka slaavlaste opositsioon nende vastu. Seda vastuolu kasustas Viini valitsus hiljemini korduvalt võitluses madjaritega.

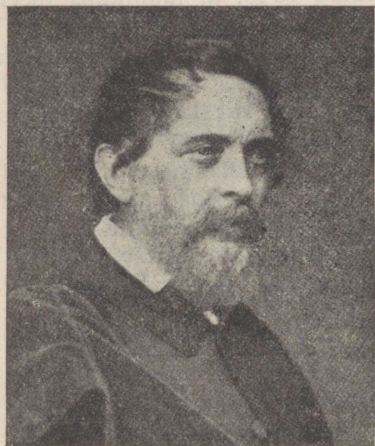
Kui 1848. a. veebruari lõpus teade Pariisi revolutsioonist Ungarisse jõudis, hakkasid haritud ja edumeelsed ringkonnad siingi nõudma põhjalikke uuendusi. Pešti üliõpilaskonnas tekkisid rahutused: Petőfi ja Jókai, ungari tuntud kirjanikkude, juhatusel nõuti trükivabadust, ja see saavutati varsti. Ungari riigipäev esines rea nõudmistega Viini valitsuse ees. Nõuti iga-aastasi riigipäevi, vastu-

tavat ministeeriumi, mõisnikkude eesõiguste kaotamist, vannutatud meeste kohut, trüki-, südametunnistuse- jt. vabadusi. Osalt olid need nõudmised mõlema koja omad, osalt kuulusid ainult revolutsioonilisele alamkojale.

Keiser Ferdinand I täitis kõik nimetatud nõudmised. Riigipäev ja teised riigi keskasutised viidi Pressburgist Pesti, kus 1848. a. juuli alguses asutatav kogu kokku astus. Siitpeale hakkas Ungari esinema peaaegu iseseisva riigina. Asuti looma Viini valitsusest sõltumatut rahvuslikku sõjaväge, astuti diplomaatilisse läbikäimise teiste riikidega jne.

Et Ungaris end jälle maksma panna, õhutas Austria valitsus kroaatide keskel vaenu madjarite vastu. Kroaatide juht Jellačič, kelle Austria valitsus oli nimetanud Kroaatia bán'iks ehk asevalitsejaks, tõstis ungarlaste vastu mässu, olles salajases liidus Viini keisriõuega. Mässu tõstsid ka serblased, tungides ungarlaste küla-

desse, põletades ja tappes seal. Austria väed, kes oleksid pidanud aitama mässu maha suruda, teotse- sid väga loiult. Ungari rasket seisundit püüdsid kasustada Viini valitsus, nõudes 1848. a. konstitutsiooni muutmist. Asutav kogu pidi ajutiselt laiali saadetama, endine tugev seos Austria ga pidi uuesti jõusse astuma. Viini valitsus saatis septembri lõpus Pesti oma komissari Lambergi, et see Ungari konservatiivsete abiga restaureeriks vana korra. Kuid ärritatud rahvahulk tappis Lambergi linna sissesõidul. Nüüd tekkis Ungari ja Austria vahel avalik vaen. Kui Páris-Austriast pidid sõjaväed Win-

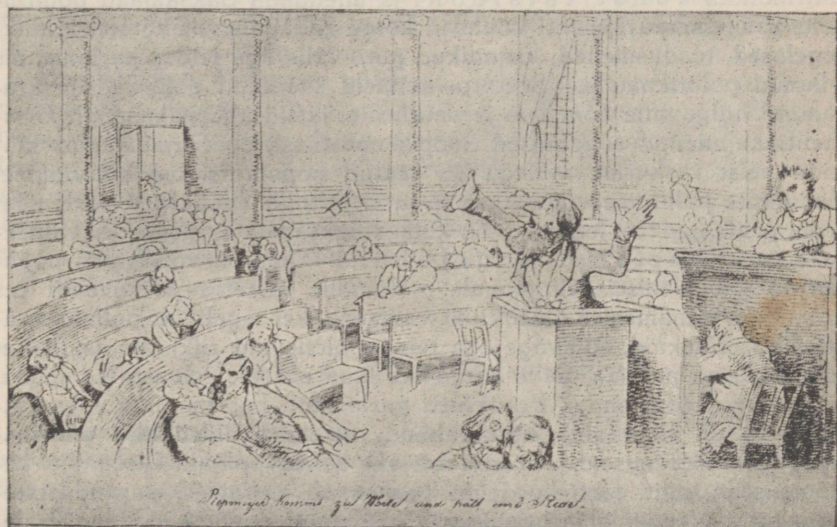

1. joonis. L. Kossuth.

dischgrätzi juhatusel Jellačič'ile appi tõttama, tõstsid demokraatlikud viinlased, kes madjareile kaasa tundsid, mässu. Windischgrätz piiras nüüd Viini ümber ja vallutas ta. Ungarlased püüdsid küll abistada Windischgrätzi poolt piiratud Viini, kuid noored, alles kujunemisajajärgus Ungari väed said Jellačič'i käest Švehhati juures raskesti lüüa ning pidid taganema. Juba pealinna piiramise ajal lahkus Ferdinand I troonilt oma vennapoja Franz Josephi kasuks, keda ei sidunud tema eelkäija lubadused. Viimane saatis asutatava kogu laiali ja oktruajeeris ise Austriale konstitutsiooni 4. märtsil 1849, mida aga tegelikult ellu ei viidud.

Ungari rahustamine (1849). Viini langemisega lõppes revolutsioon Páris-Austrias. Ka Ungari saatus näis olevat otsustatud. 1848. a. detsembris tungis Windischgrätz oma vägedega Ungarisse,

tõsisemat vastupanu leidmata. 1849. a. jaanuaris vallutati Budapest. Ungari valitsus ja riigipäev põgenesid Debreceni. Peale austerlaste pidasid ungarlastega õelalt sissisõda mitmed slaavi rahvad. Hoolimata raskest olukorrast, kuulutas 1849. a. aprillis riigipäev Ungari täiesti iseseisvaks vabariigiks ja moodustas ajutise valitsuse energilise L. Kossuth'iga eesotsas. Samal kuul asusid ungarlaste vabatahtlikud väed (honvedid), kes endid vaheajal olid suutnud korraldada, võidurikkale rünnakule, puhastades maikuuks kogu maa Austria vägedest, võites ms. tagasi ka Buda, kus austerlased endid eriti vaprasti kaitsesid.

2. joonis. Rahvasaadik Piepmeyer räägib! Karikatuur kõneohtruse kohta Frankfurti parlamendis.

Nähes, et Austria oma jõududega ei suuda võita ungarlasi, palus äsja troonile astunud Franz Joseph Vene keisri Nikolai I abi. Tsaar täitis meelsasti keisri soovi, kartes, et Ungari vabariigi püsimine võiks julgustada poolakaid revolutsioonile. 1849. a. suvel liikusid suured Vene väed Paškevitš'i juhatusel Ungarisse ning lämmatasid väga veriselt mässu. Mässu summutamisel sai muu seas surma ka ungarlaste suurim lüüririk, vabaduslaulik A. Petöfi. Kossuth'il õnnestus põgeneda. Austria valitsus asus nüüd tagedate repressioonide teele ja hävitas mitte ainult ungarlaste 1848. a. saavutised, vaid isegi need riiklikud asutised, mis neil olid enne revolutsiooni. Maa valitsemine läks täiesti Viinist määratud saksa ametnikkude kätte. Kogu Austria-Ungarit hakati Viinist valitsema absolutismi vaimus. Nii lõppes 1848. a. revolutsioon ka Austrias tugeva

reaktsiooniga, kuigi kõiki revolutsioonista saavutisi ei võidud tühistada — näit. talupojad jäid vabaks.

Saksamaa ühendamise küsimus Frankfurti parlamendis 1848/49. Revolutsiooni võit Saksa riiges, eriti Austrias ja Preisimaal, lõi soodsa pinna ka r a h v u s l i k u ü h i n e m i s e küsimuse lahendamisele Saksamaal. Rahvusliku ühinemise küsimus oli üks tähtsamaid, mille saksa rahvas 1848. a. revolutsiooni ajal võttis päevakorda. Saksa liit ja üksikud valitsused avaldasid oma nõusolekut Üld-Saksa rahvaesinduse kokkukutsumiseks Frankfurti Maini ääres. Frankfurti parlament astus kokku 18. mail 1848. a., et välja töötada üldriiklikku konstitutsiooni ja ühendada Saksamaad poliitiliselt. Sellesse parlamenti kuulusid kõige väljapaistvamad seltskonnategelased, teadusmehed, kirjanikud jne., vähe aga leidis parlamendis vilunud poliitikamehi. Seetõttu andusid saadikud põhiseaduse arutamisel hiilgavaile kõnedele ja vaidlusile, jätsid aga väljaspool parlamenti kujunenud sündmused hoopis unustusse ega armastanud rääkida neist raskusist, millega on seotud konstitutsiooni elluviimine. Saadikute poliitilise vilumatuse tõttu ei täitnud Frankfurti parlament tema peale pandud lootusi. Ta kutsus Saksamaa ajutiseks asevalitsejaks Austria ertshertsogi J o h a n n i, kes oli võrdlemisi populaarne vabameelseis ringkonnis. Viimane nimetas parlamendi ees vastutava vabameelse üldriikliku valitsuse, kel tegelikult polnud mingeid sissetulekuid, sõjaväge ega temast olenevaid riiklikke asutisi, et end maksuma panna. Selle asemel et luua enesele relvastatud jõudu, millele tugineda, andus Frankfurti parlament, kus tooniandvaks erakonnaks oli liberaalne keskerakond, otseteed üldriikliku põhiseaduse väljatöötamisele. Seda tehti eht saksa põhjalikkusega ja pedantsusega, näit. tehti kord ühe paragraafi juurde 99 parandusettepanekut. Nende läbiarutamine ja hääletamine võttis muidugi palju aega. Samal ajal, kui parlament põhiseadust välja töötas, tekkis ja pääses lõpuks mõjule peaaegu kõigis Saksa riiges r e a k t s i o o n. Juba alguses ei tundnud üksikute riikide valitsejad parlamendi tegevusele kaasa. Kui nüüd viimane avaldas 1849. a. üldriiklikku konstitutsiooni, mis oli võrdlemisi demokraatlik ja täidesaatva võimu andis keisrile, kes pidi riiki valitsema rahvaesinduse ees v a s t u t a v a m i n i s t e e r i u m i k a u d u, siis muutusid valitsejad Frankfurti parlamendi vastu üsna vaenlikuks. Konstitutsiooni elluviimiseks polnud parlamendil ega riigihooldajal, Austria ertshertsogil, mingit võimu; see oleks pidanud seepärast toimuma kas Austria või Preisi kaudu. Ühele neist valitsejakodadest pidi parlament pakkuma keisrikrooni. Parlamendis tekkiski kaks erakonda: S u u r - S a k s a ja V ä i k e - S a k s a erakond. Esimene nõudis, et Saksamaa ühineks Austriaga, teine aga, et Preisimaaga eesotsas, kusjuures Austria oleks hoopis välja jäänud tulevasest ühendatud Saksamaast, sest ta ei tahtnud sattuda Preisimaa eestkoste alla. Vaidlused mõlema erakonna vahel lõppesid sellega, et Saksa keisriks valiti Preisi kuningas F r i e d r i c h

Wilhelm IV. Viimane ei võtnud aga krooni vastu, teatades parlamendile, et ta võtab keisrikrooni vastu ainult Saksavalitsejailt, talitades sel puhul osalt Vene keisri Nikolai I ja Austria mõjul. Esimene kartis tugevat Saksamaad ja nägi Saksamaa ühinemise püüdes ainult revolutsioonilise vaimu avaldust. Nüüd ei olnud Frankfurti parlamendi tegevusel enam mingit mõtet, mispärast selle mõõdukad liikmed lahkusidki. Frankfurti parlamendi ülejäänud saadikud, radikaalne vähemus, siirdusid Stuttgarti, kust Württembergi valitsus nad veel samal aastal laiali ajas. Nüüd tuli Saksa liit Austria nõudmisel kokku ja tühistas 1849. a. konstitutsiooni. Frankfurti parlamendi otsuseile jäi ainult nende moraalne ja propagandaväärtus. Nii lõppes üld-saksamaaline revolutsioon õnnetult ja Saksamaa jäi ühendamata.

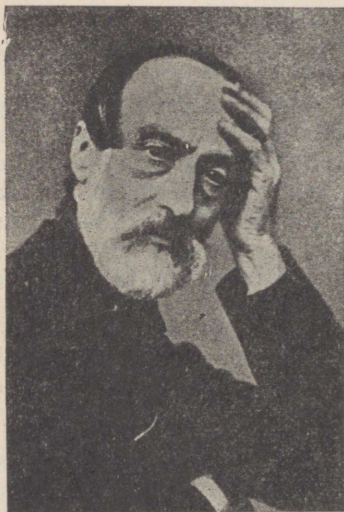
Revolutsiooni nurjumise põhjused. Saksamaa revolutsioon lõppes õnnetult sellepärast, et ta kandvad jõud killunesid. Enamvähem rahuldati talupoegade nõudmised, mispärast nende huvi revolutsiooni vastu soikus. Kodanluse ja tööliste vahekord muutus alatasa teravamaks ning revolutsiooni alguses nende vahel valitsenud solidaarsus kadus. Kodanlus kartis töölisi nende radikaalsete nõudluste ja sotsialistlikkude tendentside pärast. Austrias seltsis nimeetatud asjaoludega pealegi veel rahvuslik antagonism.

3. 1848. a. liikumised Itaalias.

Rahulolematuse põhjused. Viini kongress killustas teatavasti Itaalia üksikuiks väikesiks riigikesiks, kusjuures osa neist alistati võõraile dünastiaile. Viimaseist seisid mitmed täiesti Austria mõju all, millele kuulus pealegi osa Põhja-Itaaliat. Ainult Sardínia valitses rahvuslik Savoja dünastia. Territoriaalne killustus kaotas Itaalia edenemisvõimalused. Rohkearvulised tollid ning piirid ja heade teede puudumine takistasid tööstuse ja kaubanduse arengut. Igal pool valitses absolutistlik kord, puudus kohalik omavalitsus ja rahvaesindus. Nii polnud Itaalia intelligentidel võimalust oma teadmusi ja energiat suurejooneliselt ja otstarbekohaselt kasutada. Seesugune seisund ei võinud püsida kaua. Juba Napoleoni ajal tärnanud rahvustunne tekitas 20- ja 30-ndate aastate alguses revolutsioonilised liikumised, mis Austria vägede poolt maha suruti.

Risorgimento ja erakonnad. 30-ndail aastail kujunes Itaalias tugev risorgimento-nimeline liikumine, mille üldine siht oli Itaalia poliitiline iseseisvus. Ta tõmbas kaasa peaaesjalikult keskmised kihid ja intelligentsi ning avaldus väga mitmesugusel kujul. Korraldati perioodiliselt teadusmeeste, tehnikute jt. kongressse, kus alguses käsitleti põllumajanduse, tööstuse ja Itaalia mineviku uurimist, kuid hiljemini asuti poliitiliste ja üldiste majanduslikkude küsimuste arutamisele. Mainitud koosolekuil valitses tunne, et Itaalia

ühinemine kuulub pühimate ülesannete hulka. Kuid Itaalia tulevase riigikuju küsimuses läksid arvamused lahku. Ühed tahtsid, et Itaaliast saaks vabariik. Nende juhiks oli Mazzini, kes 30-ndail aastail teotses välismaal ja asutas (1831) salaühingu „Noor-Itaalia“, mille siht oli Itaalia ühendamine demokraatlikuks vabariigiks. Hiljemini kutsuti tema poolt ellu uus ühing „Noor-Euroopa“ (rahvuslike haruühingutega), mille avaraks sihiks oli demokraatliku vabariigi teostamine kõigis Euroopa riikides. Teised soovisid Itaaliat näha konstitutsioonilise monarhiana. Itaalia ühendajaks pidi saama

3. joonis. G. Mazzini.

Sardiinia kuningas Karl Albert (1831—49), kes oli tuntud oma vabameelsete vaadete poolest ja ainuke Itaalia valitsejaist, kes omas tugevat sõjaväge sõja puhuks Austriaga. Konstitutsiooniline monarhia leidis kõige enam poolehoidu liberaalide ringkonnis. Kolmandad, kelle juhiks oli Gioberti, arvasid, et Itaalia ühinemine võib toimuda ainult paavsti kaudu, kes nagu keskajalgi pidi valitsema Itaaliat ja kogu maailma.

Pius IX. Kui 1846. a. paavstiks valiti vastu Austria tahtmist Pius IX, siis näisid teostuvat Gioberti ideed. Uus paavst oli heatahtlik inimene, suur rahvuslane ja Austria vaenlane. Paavstiks saades andis ta amnestia poliitilistele süüdlasile, pehendas tsensuuri, korraldas Roomas rah-

vuskaardi ja moodustas ilmlikest riiginõukogu. (Seni olid vaimulikud valitsenud Kirikuriiki.) Kuuldused, et kirikujuht võtab vabameelse liikumise oma kaitse alla, tekitasid kogu Itaalias palju vaimustust ja lootusi. Mujalgi teostasid valitsejad nüüd väiksemaid uuendusi, kuid neist ei piisanud — kõikjal nõuti konstitutsioonilist korda, avalikku võitlust Austriaga ja ka jesuiitide tegevuse lõpetamist. Valitsused aga kõhklesid.

Revolutsioon Sitsiilias ja Napolis. Juba enne Pariisi revolutsiooni puhkesid revolutsioonilised liikumised Itaalias. Revolutsioon algas kõigepealt (12. jaanuaril 1848) Sitsiilias, Palermos, kus konstitutsioonilise korra pooldajad tõrjusid valitsuse väed üsna kerge vaevaga saarelt välja. Siit levis liikumine Napolis, kus kuningas Ferdinand oli sunnitud põhiseadusliku korra välja kuulutama (4. märtsil). Nüüd tegid ka Itaalia teiste riikide valitsused avalikule arvamisele mõõndusi. Sardiinia kuningas ja Toskaana hertsog pa-

nid oma riikides konstitutsiooni kehtima. Ka paavst oli nõus kahekojalist rahvaesindust kokku kutsuma.

Revolutsioon Lombardias. Võitlused Austriaga. Teade Viini revolutsioonist ja Metternich'i tagandamisest tekitas kohe mässu ka Lombardias ja Veneetsias. Austria väed tõrjuti välja ja loodi ajutised valitsused. Karl Albert saatis nüüd oma väed Lombardiasse mässajaid toetama. Tema vägedega ühinesid ka teiste Itaalia riikide näit. Napoli, Toskaana ja paavsti Kirikuriigi väed. Osalt toetasid Itaalia valitsejad üldrahvuslikku liikumist ainult kartusest koduse revolutsiooni ees. Sellega ongi seletatav, miks nad, välja arvatud Sardiinia kuningas, loobusid varsti üldrahvusliku liikumise toetamisest. Napoli kuningas kutsus oma väed Põhja-Itaaliast tagasi. Ta summutas Sitsiilia mässu ja seadis Napoli absolutismi jälle jalule. Ka Pius IX, esimesena loobudes rahvuslikust liikumisest, kutsus oma väed tagasi. Sardiinia kuninga väed aga purustati Austria kindrali Radetzky poolt, kes Lombardia vallutas.

Rooma vabariik (1848).

Kasustades Karl Alberti populaarsuse langust, mis järgnes tema kaotusele, algasid vabariiklased oma kavatsuste hoogsat realiseerimist. Püüdes Itaaliat ühendada ühtlaseks demokraatlikuks vabariigiks, tõstis tugev vabariiklaste erakond

Roomas mässu Pius IX vastu, kes oli astunud reaktsiooni teele, ja sundis ta põgenema. 1849. a. kujundati Roomas ajutine valitsus Mazzini ja Garibaldiga eesotsas ning kuulutati vabariik välja. Sama toimus ka Toskaanas, Parmas ja Modenas.

Revolutsiooni lämmatamine. Karl Albert, keda vabariiklased sageli pilkasid, otsustas oma populaarsuse tõstmiseks alustada uuesti sõda Austriaga. See lõppes aga õnnetult, mille järel Karl Albert loobus troonist oma poja Victor Emanuel II kasuks (1849—78), kes tegi Austriaga rahu. Toskaanas, Veneetsias ja mujal panid Austria väed vana korra uuesti kehtima. Rooma vabariigi hävitasid Prantsuse väed, kes saadeti sinna printsipresidendi Louis Napoleoni poolt. Kogu haritud Euroopa jälgis suure põnevusega võitlust Igavese linna pärast. Vabameelsed ihkasid kõikjal vabariiklaste

4. joonis. Garibaldi.

võitu, truid katoliiklased palvetasid paavstivõimu taastamise eest. Südika vastupanu järel, mida juhtis kuuluis Garibaldi (mees, kelle kangelaslik ja seiklusteküllane elulugu mõjub väga fantaasiarikka romaanina), langes Rooma Prantsuse vägede kätte. Pius IX sai jälle Rooma valitsejaks. Siitpeale algas kogu Itaalias äge reaktsioon, mille all rängalt kannatasid revolutsioonilisest liikumisest osavõtjad. Ainult Sardiinia jäi reaktsioonist puutumata. Victor Emanuel II säilitas konstitutsiooni ja jäi Itaalia ühinemise mõttele truus. Tema kaitse all leidsid varju tagakiusatud patrioodid. Nii nurjus 1848. a. revolutsioon Itaalias (nagu mujalgi) mässajate üksmeele puuduse ja halva koostöö tõttu. Ei osatud luua ülemaalist parlamenti või mõnd teist vastavat asutist, mis oleks kogu liikumist juh- tinud ühest keskusest.

II. Saksa ja Itaalia rahvusriikide tekkimine.

1. 50-ndate aastate reaktsioon. Majanduslik areng XIX s. teisel poolel. Positivism.

Reaktsioon. 1848.—49. a. revolutsioon lõppes kõikjal soovitud tagajärgi andmata. Austrias, Itaalias ja Saksamaal jäi otsustamata rahvuskuumus, esimesel kahel maal püsis absolutism täieliselt, välja arvatud konstitutsiooniline Sardiinia. Täiesti tagajärjeks ei saa 1848. a. revolutsiooni siiski nimetada. Ta vabastas lõplikult talupojad ning mõjus kaasa rahvaesindusliku korra arenemisele. Reaktsioon, mis 50-ndail aastail maad võttis, pidi vastu tahtmist leppima Preisimaal rahvaesindusliku korraga ning Prantsusmaal rahvaesindusliku korra süvendamisega laialdase valimisõiguse näol. Kuid rahvaesinduslikkugi korda püüdsid reaktsioonilised ringkonnad kasustada oma huvides. Näit. muudeti 1848.—49. a. konstitutsioone: suurendati täidesaatvat võimu seadusandliku võimu arvel, kärbiti valimisõigust ja põhilisi kodanikuvabadusi.

Järgmisil aastakümneil näeme aga Euroopa riiges lõplikku üleminekut rahvaesinduslikule korrale: konstitutsiooniline kord pääses kehtima Itaalia kuningriigis, Austria-Ungaris, Saksamaal; Prantsusmaal tehti mõõndusi demokraatlikele püüetele; Inglismaa elas üle teise ja kolmanda parlamendireformi jne. Konstitutsioonilise riigikorra mõjulepääs ja arenemine oli tingitud majanduslikust arengust, mis suurendas kodanikkude kihtide ja tööliste ühiskondlikku erikaalu.

Majanduslik areng XIX s. teisel poolel tegi hiiglaedusamme. Kõigepealt näeme seda Inglismaal, kus 50- ja 60-ndail aastail oli tööstuses ja kaubanduses ennekuuldamatu õitseng: eksport kasvab 1840.—70. a. rohkem kui kolmekordseks. Jõudsasti arenesid majanduslikult XIX s. teisel poolel ka Ameerika Ühendriigid ja

Saksamaa, nii et Inglismaa hakkas sajandi lõpuks kaotama nende mõjul oma valitsevat positsiooni maailmaturul. Saksamaa, mis sajandi esimesel poolel oli tööstuslikult kaunis mahajäänud maa, arenes sajandi teisel poolel nii jõudsasti, et ta Prantsusmaa tunduvalt taha jättis ning Inglismaale hakkas järele jõudma.

Kapitalistliku majanduse arengu põhiteguriks oli aur ja hiljemini ka elekter. Nende kasustamine võimaldas tööstuse kontsentratsiooni¹, s. t. tootmise koondumise ikka suuremate ettevõtete kätte. Et suurtööstuse arenemine vajas hiiglakapitali, siis hakati asutama aktiühinguid², neile järgnesid ettevõtete ühingud — sündikaadid ja trustid³. Esimesed reguleerivad peamiselt müüki, teised tootmist.

Tähtsat osa tööstuse arenmises etendab tehnika. Viimane edenes sajandi teisel poolel jõudsasti nii tootmise kui ka kaupade transpordi alal. Esimesel kohal tehnilisilt leiutisilt ja täiendusilt seisavad P.-A. Ühendriigid, kuulsa T. A. Edison'i kodumaa. Üksteisega majanduslikult võisteldes pühendavad kõik nüüdisaja suurriigid erilist tähelepanu tehnilisele haridusele, asutades iga suguseid kutsekoole kuni kõrgete tehnika-õppeasutisteni. Samuti võistlevad suurriigid üksteisega ajakohaste teede ehitamises.

5. joonis. T. A. Edison.

Tööstuse ja kaubanduse arenemine tõi enesega kaasa rahvastiku urbanisatsiooni (linnadesse kogunemise) ning vabade kapitalide jõudsa kasvu. Viimased otsivad endale tegevust, tungides nii oma kui ka välismaa ettevõttesse ning alatisisse riikide sise- ja välislaenukesse.

Et polnud ühtki ühiskondlikku võimu, kes varade valmistamist reguleeris, siis said möödapääsetamatuks kriisid⁴. Kriisid tööstuses avalduvad selles, et kaupu on valmistatud rohkem kui tarvita-takse (ületoodang), mille tagajärjel hinnad langevad, kuna ettevõt-

¹, ², ³ Vt. J. Adamson, Majandusteadus, lk. 47—88.

⁴ Vt. sealsamas, lk. 54—56.

jad jäävad pankrotti ja töölisel tööta. Vaatamata tööliste viletsale seisundile kriiside ajal, paranes üldiselt XIX s. tööliste elutase tunduvalt¹.

Materialism, positivism ja realism. Jõurikas tööstuslik areng muutis tunduvalt ühiskondliku elu iseloomu. Tema mõjul kujunesid selgemini eri ühiskonnakihid oma ristlevate huvidega. Ühiskondlik elu muutus keerukamaks, tihedamaks ja raskemaks. Eriti teravaks muutusid teenistuse, töötasu ja teised materiaalsed küsimused. Inimeste materiaalsed huvid avardusid ka seetõttu, et arenev tööstus paiskas turgudele ikka ja ikka uusi meelitavaid kaupu aina odavamate hindadega, ning koos sellega tekkisid inimestel uued elutarbed. Esiplaanile nihkunud materiaalsete hüvede hankimine ja tööstusliku sajandi kärsitu meeleolu võttis inimesilt võimaluse anduda puhta abstraktsele küsimusile niisugusel kujul ja sel määral, nagu seda tehti sajandi esimesel poolel. Seepärast ongi üks uue aja iseloomujooni praktiline materialism — ellusuhtumine, mis hindab ainult materiaalseid hüvesid ning vaimseid väärtusi ainult kui vahendeid materiaalsete hüvede saavutamiseks.

Euroopas esile nihkunud materialism ning kärsitu meeleolu andsid ka vaimsele elule hoopis teise iseloomu. Kui XIX s. esimesel poolel valitses nii kirjanduses kui ka kunstis romantism, filosoofias andumine metafüüsilisile küsimusile, s. o. küsimusile, mis riivavad kogu olemasoleva alust, tema olemust ja struktuuri, siis sama sajandi teine pool pakub hoopis vastupidist pilti. Teadusmehed anduvad üksiknähtuste uurimisele ega luba endile üles ehitada mingisuguseid üldiselt kehtivaid järeldusi ega seadusi, enne kui faktilised andmed selleks küllaldaselt alust ei anna. Nii tõe tunnetamise suhtes jõuti uuele filosoofilisele õpetusele — positivismile, mis õpetab, et maailma põhiline olemus ei allu üldse meie tunnetusele (nagu uskused metafüüsikud) ning inimõistuse tegevus peab piirduma ainult nähtuste uurimisega. Paljud loodusteadlased siiski ei piirdunud ainult nähtuste uurimisega ning nendest loodusseaduste väljalugemisega, vaid nad kaldusid oletusi tegema ka maailma põhilise olemuse kohta teoreetilise materialismi vaimus. Teoreetiline materialism on metafüüsiline teooria, mis väidab, et kõik, mis iial eksisteerib, on aineeline. Positivism ja teoreetiline materialism ongi iseloomustavad nähtused XIX s. teaduses. Positivismile teaduses on rööbasnähtuseks XIX s. kunstis ja kirjanduses realism, mis nõuab loominguks enne kõike elu tõelisuse õiget edasiandmist.

2. Teine keisririik Prantsusmaal (1852—70). Prantsusmaa rahvusvahelise mõju kasvamine ja langus.

Napoleon III välispoliitika iseloom. Juulimonarhia ajal oli ajanud Prantsusmaa väga rahusõbralikku poliitikat, kuid Napoleon III

¹ Vt. J. Adamson, Majandusteadus, lk. 189—203, eriti lk. 202.

keisrikssaamisega muutus järsku Prantsusmaa välispoliitika pale. Prantsuse rahvas oli liiga läbi imbinud demokraatlikust vaivust selleks, et pooldada monarhistlikku korda monarhistliku korra enda pärast. Keisririik võis püsida ainult seni, kuni keisri isik oli populaarne. Tema populaarsust püüdis Napoleon III säilitada ja tõsta mitmesugusel viisil, muu seas ka sõjaka välispoliitika kaudu. Prantsusmaal leidis üsna palju patrioote, eriti sõjaväes, kes polnud rahul tagasihoidliku osaga, mida Prantsusmaa mängis Euroopa poliitilises elus Viini kongressist alates. Napoleon III-lt, tema suure onu nimekaimult, lootsid nad Prantsusmaa rahvusvahelise erikaalu tõstmist. Teades, et Prantsusmaa prestiižiga koos tõuseb ka tema valitseja prestiiž, võttiski Napoleon osa paljudest sõdadest. Vahel võis neist keiser loota Prantsusmaa pindala suurendamist, sageli olid nad aga määratud ainult selleks, et tõsta Prantsusmaa diplomaatiliselt kaalu rahvusvahelises elus. Siseriikliku efekti seisukohast on täiesti mõisteta, et Napoleon III esines rahvusvahelisel areenil vabaduse-idee pooldajana; ta püüdis võita eluõigust rahvusvahelises elus rahvaste enesemääramise printsiibile senise legitimisismi printsiibi asemel.

6. joonis. Napoleon III.

Idaküsimus. Oma esimese sõja pidas Napoleon III Venemaa ga, kus valitses purureaktsiooniline Nikolai I, kes mittelegitiimsesse Prantsuse keisrisse suhtus alati väga üleolevalt. Sõja ajendiks oli idaküsimus.

Idaküsimuse all mõeldakse XVIII s. lõpust peale Türgi riigi tulevikusaatust. Türgi riik oli tugev kuni XVIII s. Sel sajandil ilmsed aga tema lagunemise tunnused. Tekkis päevakorralet Türgi-ima Euroopast väljatõrjumise ja jagamise küsimus, mille üles võtsid Austria ja Venemaa. Mõlemad riigid võtsid Türgilt maid. Venemaa nihutas Katariina II ajal oma piirid Musta merele. Siitpeale sai ristiusuliste rahvaste vabastamine Balkani poolsaarel üheks tähtsamaks ülesandeks Vene välispoliitikas. XIX s. esimesil aastakümneil omandas Venemaa Bessaraabia (1812) ning kinnitas kanda Kaukaasias, ka omandasid Venemaa toetusel enesele iseseisvuse Kreekamaa, Serbia, Montenegro, Moldaavia ja Valahhia, üks väiksemas, teine suuremas ulatuses. Ristiusuliste rahvaste vabanemine ja Venemaa võimu kasvamine julgustas üksikute

Türgimaa osade separatistlikke tendentse. 1831. a. tegi Egiptuse asevalitseja Mehmed Ali katset lahti lüüa Türgimaast. Sultan Mahmud II palvel aitas Venemaa 1833. a. 150-tuhandelise sõjaväega võita Mehmed Ali. Nüüd jõudis Vene mõju Türgimaal oma haripunktini, sest sama aasta lepingu põhjal sulges Türgi valitsus Dardanellid teiste riikide sõjalaevule. Türgimaa sattus nii viisi nagu Venemaa protektoraadi alla. Püüdes parandada oma rahvusvahelist seisundit, hakkas Türgimaa aegamööda moderniseerima ja võitlusvõimelisemaks muutma oma sõjaväge. 1841. a. sõlmis ta Euroopa suurriikidega lepingu, mille järgi Dardanellid suleti kõigile välisriikide sõjalaevule, ka Venemaa omadele. Pärast Ungari revolutsiooni summutamist (1849), kui Austria oli Venemaale tänuvõlglane, otsustas Venemaa lõplikult purustada Türgi võimu Balkanil ja väinade ääres, enne kui Türgi sõjavägi muudetakse täitsa võitlusvõimeliseks. Arvestades Türgi küsimuses ainult üht huviosalist, tegi Nikolai I ettepaneku Inglismaale, jagada „haige mehe“ pärandit. Inglismaa võtku enesele Kreeta ja Egiptus, kuna Vene protektoraadi alla jäägu iseseisvate riikidena Moldaavia-Valahhia, Bulgaaria ja Serbia. Ühes viimastega pidi Nikolai I arvates ka Konstantinoopol ajutiselt Vene võimusesse antama. Sellest Vene keiser aga esialgu vaikis. Kuid Venemaa diplomaatia ei saavutanud oma sihti. Inglise valitsus, lord Palmerston'iga eesotsas, jäi truuks traditsioonilisele idapoliitikale: ta ei võinud lubada, et mõni Euroopa suurriik Türgimaa kaudu läheneks tema tähtsamale asumaale — Indiale. Inglismaaga seltsis ka Prantsusmaa, kelle sihiks oli Venemaa rahvusvahelise tähtsuse purustamine. Mõlemal nimetatud riigil läks korda Türgimaad enda nõusse võita ja teda Venemaaga vaenujalale asetada, kusjuures konflikti eriliseks õhutajaks oli just Napoleon III.

Krimmi sõda (1853—56). Kui sultan keeldus Türgimaal elavate ristiusuliste rahvaste üle Vene protektoraati tunnustamast, puhkes Türgi- ja Venemaa vahel Krimmi sõda. Sõja nimetus tuleb sellest, et peavõitlused peeti Krimmi poolsaarel, Sevastopoli kindluse ümber. Türgimaad toetas peale Inglis- ja Prantsusmaa ka Sardinia, kes püüdis Itaalia ühendamise korraks saada Napoleon III poolehoidu. Vaenulise seisukoha Venemaa suhtes võttis samuti „tänamatu“ Austria. Ka Preisimaa ei andnud mingit toetust Venemaale, kes oli takistanud Saksamaa ühendamist Preisimaa juhtimisel. Sõda lõppes Venemaa täieliku kaotusega.

Pariisi rahu (1856). Pariisi rahu põhjal pidi Venemaa osa Bessaraabiast tagasi andma ja loobuma õigusest pidada Mustal merel sõjalaevastikku. Türgimaale kindlustati tema territoriaalne ja sisepoliitiline puutumatus Euroopa riikide kaitse all. Nii said idaküsimus ka ametlikult ülderoopaliseks küsimuseks. Sõda lõppes Venemaa kaotusega ja rahu tehti Pariisis. Napoleon III oli oma sihi saavutanud, sest Venemaa kaotas oma senise rahvus-

vahelise tähtsuse ning juhtivat osa Euroopa poliitikas hakkas eten-
dama Napoleon III.

Prantsusmaa osavõtmine Sardiinia-Austria sõjast. Sardiinia-
Austria sõda a. 1859 tõstis veelgi Napoleon III kuulsust. Napo-
leon III aitas Prantsuse vägedega vabastada L o m b a r d i a Austria
võimu alt ning ühendada Sardiinia kuningriigiga. Tasuks abi eest
pidi Napoleon Turini lepingu alusel saama Sardiinialt Savoja ja
Nizza. Enne mainitud alade annekteerimist aga korraldati seal
r a h v a h ä ä l e t u s ning alles siis toimus anneksioon, kui rahvas
oli pooldanud seda erakordselt suure häälteenamusega. Nii esines
Napoleon III Euroopa ees rahvaste enesemääramise printsibi
austajana.

Napoleon III majanduspoliitika. Napoleoni aitasid troonile ees-
kätt talupojad ja linnakodanlus, seega need ringkonnad, kel oli
tähtis e r a m a j a n d u s l i k u korra säilitamine ja majanduslik edu
selle korra raamides. Ja peab mõnna, et paljude sõdade kõrval
keiser ei unustanud rahulikku tööd majanduselu edendamiseks. Seal-
juures ei pidanud ta silmas üksnes suurbodanluse huve, nagu
Louis Philippe, vaid ka t a l u p o e g a d e, t ö ö l i s t e ja väike-
k o d a n l u s e o m i. Valitsus toetas laenuasutiste ja põllumajandus-
likkude ühingute asutamist, edendas teede, eriti raudteede, ehitamist
ja ka Suessi kanali ehitamist. Jõgesid süvendati ja sisevete süsteemi
parandati, nii et rannaäärsed põllud vabanesid uputuseohtudest,
suurejooneliselt kuivatati soid ning istutati metsi. Pariis oma kõve-
rate ja kitsaste tänavatega võeti pealinna välise hiilguse tõstmiseks
süsteemaatiliselt ümberehitusele. Vanad, kitsad ja barrikaadide ehi-
tamiseks väga kohased tänavad kaotati, nende asemel ehitati laiad
ja ilusad tänavad puisteede kujul, mis tegid Pariisi üheks ilusamaks
linnaks. Ka sai Pariis nüüd veevärgi, mistõttu suri välja Seine'ist
veekandjate elukutse. Kuna sellised suured ettevõtted vajasis palju
tööjõudu, siis said töölisedki neist kasu. Mitmesuguste ehitustööde,
eriti raudteede ehitamise tagajärjel, kasvas Prantsusmaal kiiresti mäe-
ja metallurgiatööstus. Kivisöe-, raua- ja terasesaak kasvas umbes
kahekordseks. Tööstuslik tõus lubas Napoleoni koguni vaba-
kaubanduspoliitikale üle minna, kuigi enamik tööstureid seda ei
soovinud. 1860. a. sõlmis keiser Inglismaaga kaubalepingu, tuntud
freetrade'i liikumise juhi Cobden'i sobitusel. Vastastikuse tolli-
määrade vähendamise tõttu kasvas Prantsusmaa väliskaubandus
5 aasta jooksul ligi kahekordseks. Prantsusmaa tööstusliku tõusu
demonstreerimiseks välisriikide ees korraldati Pariisis 1855. ja 1867. a.
ülemaaailmalised näitused, mis tõmbasid kogu Euroopa tähelepanu
enesele.

Demoralisatsioon. Luksus. Koos majanduselu ülikiire tõusuga
kasvas ka luksus kaubandustööstuslikes kihtides. Prantsuse öukond
muutus Euroopa toreduse ja hiilguse keskuseks. Kõrgemas selts-
konnas võttis maad lõbus ja kergemeelne elu. Kõigist Euroopa maist

voolasid Pariisi need, kes armastasid lõbusat elu ja lootsid Prantsusmaal üle öö rikkaks saada. Börsispekulatsioon edenes imekiiresti ega jätnud ka riiklikesse asjusse mõju avaldamata. Valitsuses pääsesid tihti juhtivaile kohile tegelased, kes ise spekuleerisid ning oma autoriteediga spekulatsiooni nagu õigustasid.

Absolutismi võitlus opositsiooniga. Sel ajal kui Prantsusmaa elas suure majandusliku tõusu tähe all, valitses seal a b s o l u t i s m. Seadusiandev korpus, mis küll valiti üldise valimisõiguse põhjal, oli oma õigustes niivõrra piiratud, et ei saanud peaaegu sugugi mõjustada valitsuse tegevust. Pealegi avaldas valitsus valijaile valimistel survet ning kasustas ametlike kandidaatide süsteemi, mispärast saadikutekoda polnudki vastav kodanikkude soovele.

Kuigi materiaalne hüveolu avaldas suurt mõju kogu rahvasse, ei suutnud ta ometi murda võrdlemisi hästi väljakujunenud o p o s i t s i o o n i absolutismi vastu. „Inimene ei ela üksnes leivast ning maailmas pole siiski veel kõik kõige paremas korras, kui tõusevad elajate ja laenupaberite hinnad,“ kirjutas üks opositsiooni ajaleht. V a b a m e e l s e i d haritlasi ärritas eriti terav trüki- ja koosolekuvabaduse piiramine valitsuse poolt. Ajalehti suleti kõige väiksemate eksimuste pärast ning uute avamiseks oli raske saada valitsuselt luba. Ajalehed pühendusid seepärast kas reklaami teenistusse või võtsid oma peaülesandeks jälgida tol ajal lopsakalt õitsevaid intriige ja skandaale. Haritlaste kõrval püsisid opositsioonis ka t ö ö l i s e d, kes hoidusid kas vabariiklaste poole või püüdsid teostada Proudhon'i õpetust töölisassotsiatsioonest ning vastastikusest saaduste vahetamisest nende vahel — pooldasid seega mutualismi. Opositsiooni seisukord oli õige raske, vabariiklasena esineda oli äärmiselt kardetav. „Seadused seltskondliku julgeoleku kaitseks“ lubasid administratsioonil areteerida ja ilma kohtuotsuseta vangimajja paigutada igäht, kes ennemalt oli poliitilisil põhjusil süüdi mõistetud. Samade seaduste alusel võidi ka poliitiliselt kahtlasi isikuid maalt välja saata. Kõigist surveabinõudest hoolimata valiti 1858. a. seadusiandvasse kotta 5 vabariiklast. Need vähesed v a b a r i i k l a s t e saadikud omandasid suure seltskondliku mõju, sest nendelt kuulis kogu rahvas valitseva korra vaba arvustamist. Siitpeale kasvas vabariiklike ideede pooldajate hulk Prantsusmaal alatasa.

Samal ajal kaotas valitsus osa oma seniseid toetajaid. Et Napoleon III toetas Itaalia ühendamist, siis mõjus ta seega kaasa ka p a a v s t i i l m l i k u v ö i m u langemisele. Seepärast läkski valitsuse ja kiriklaste vahekorral Prantsusmaal teravaks. Neil asjaoludel tuli 1859. a. Napoleon III osalt vastu seltskonna vabameelseile püüdeile ja laiendas s e a d u s i a n d v a t e k o d a d e õigusi. Viimaseile anti näit. õigus vastata troonikõnedele aadressiga, mis sisaldaks rahvaesinduse soove ja arvamusi. Samal aastal lödvendati tsensuuri ning anti poliitilistele süüdlastele laialdane amnestia. Ka t ö ö l i s t e poolehoidu püüdis keiser võita, pühendades tösist tähelepanu sotsiaal-

seile küsimusile. Juba presidendina asutas ta elatanud töövõimetele töölisile a b i a n d m i s e k a s s a. 1864. a. ilmus seadus, mis andis töölisile õiguse ü h i n g u i d a s u t a d a kõrgema töötasu ja paremate töötingimuste kättevõitlemiseks. Oma valitsemise lõpu eel kavatses Napoleon koguni üldist ja sunduslikku töölistekindlustust sisse seada. Üldse peab möönma, et heasüdamlik Napoleon III püüdis oma absolutistlikku võimu kasustada laiade rahvahulkade olukorra parandamiseks. Teise keisririigi aeg ei tähendanud seepärast kaugeltki vana korra ja tema kitsaste kihihuvide poliitika tagasitulekut. Kõik need uuendused olid siiski liiga poolikud selleks, et kaotada opositsiooni.

Mehhiko küsimus. Prantsusmaa hegemoonia langemine. Opositsioon suurenes veelgi, kui Napoleoni välispoliitika kuuekümnendail aastail hakkas muutuma õnnetuks nii A m e e r i k a s kui ka E u r o o p a s. Uheks selliseks ebaõnnestunud poliitiliseks käiguks oli M e h h i k o interventsioon. 1861. a. läks võim Mehhikos radikaalide kätte, kes ei tunnustanud Euroopa riikidega tekkinud õiguslikke vahekordi. Nende kodanikke kutsuti väeteenistusse, ei makstud välislaenude protsente jne. Kolm Euroopa riiki — Inglismaa, Hispaania ja Prantsusmaa — otsustasid nüüd ühiselt mõju avaldada Mehhiko valitsusele. Kui viimane nimetatud riikide nõudmisele üldse ei vastanudki, siis saatsid nad oma väed Mehhikosse. Liitlaste vahel tekkis aga varsti t ü l i. Inglismaa ja Hispaania kutsusid oma väed tagasi. Napoleon III seda ei teinud ja leidis nüüd hea võimaluse, luua sõjaväe abil Mehhikost Prantsuse mõju alust keisririiki. Napoleon pidas siinjuures silmas peamiselt prantsuse k a p i t a l i s t i d e h u v e, kes olid mehhiklasile laenu andnud. P.-A. Ühendriigid, kes kodusõja tõttu esialgu ei suutnud takistada prantslaste sissetungimist naaberriiki, nõudsid hiljemini, Monroe doktriini põhjal, kindlalt prantslaste lahkumist Mehhikost. Napoleon III, kes sõda ei julgenud alustada, kutsus oma väed koju. Varsti peale seda tõstsid mehhiklased mässu, vangistasid keiser Maximiliani ning lasksid ta maha. Vabariiklik kord seati jälle jalule. M e h h i k o e k s p e d i t s i o o n andis hea võimaluse valitsuse poliitika a r v u s t a m i s e k s nii ajakirjanduses kui ka saadikutekojas. Niisama õnnetu oli Napoleon III poliitika ka Euroopas. Poola mässajate suhtes osutas ta lubamatut kõikumist ja otsustamatust. Itaalia jätkuv ühinemine toimus ilma Napoleoni abita. Austria ja Preisi vahelist sõda ei osanud ta ära hoida ega ühel või teisel kujul omis huves kasustada. Keisri kõikuv iseloom ja seisukorra hinnata mittesuutmine muutus ikka selgemaks, ning diplomaatilises maailmas läks kaduma Prantsusmaa juhtiv osa.

Liberaalsed reformid (1869—70). Pärast välispoliitilisi ebaõnnestumisi püüdis Napoleon kasvavat opositsiooni enesega l e p i t a d a, vastu tulles seltskonna liberaalseile püüdeile. Ta muutis riigi põhiseadust vabameelses vaimus: seadusiandvale korpusele

anti õigus esineda uute seaduseprojektidega (initsiatiivõigus), valida enesele presiidium, vastu võtta üldise iseloomuga resolutsioone: ministrid pidid vastutavad olema seadusiandva korpuse ees. Uude ministeeriumi, mille peaministriks sai rahvasaadik Ollivier, kutsus Napoleon peamiselt vabameelseid bonapartlasi.

Pinevuste püsimine. Kuid Napoleoni hilinenud ja kõheldes antud uuendused ei suutnud tekitada tema vastu sümpaatiad, andsid aga opositsioonile võimaluse vabamalt avalduda. Mööduka opositsiooni etteotsa astus *Thiers*, kes vahepeal oli poliitilisest elust loobunud. Radikaalsete vabariiklaste, nn. leppimatu opositsiooni ridades etendas peasa advokaat ja ajakirjanik *Gambetta*. Radikaalid nõudsid isiku-, trüki-, koosoleku- ja ühingute asutamise vabadust, vannutatud meeste kohut poliitiliste süütegude jaoks, sunduslikku, tasuta ja ilmlikku haridust, kiriku lahutamist riigist, alatise sõjaväe kaotamist ja ametnikkude valitavust. Neist nõudeist lähtudes arvustas silmapaistev radikaalide ajakirjanik Rocheford kärealt valitsuse poliitikat, riivates seejuures tihti Napoleon III-ndat ennast, niiviisi seltskonda ette valmistades võitluseks põhjalikumate uuenduste eest.

Napoleon III seisundit raskendas veelgi tunduvalt välispoliitilise horisondi pilveminek. Teisel pool Reini oli tekkinud võimas ja vaenuline *Põhja-Saksa liit*. Keisril oli selge, et viimasega on kokkupõrge möödapääsetamatu, mispärast ta püüdis end eelolevaks võitluseks ette valmistada. Ta tegi seda aga oskamatult.

3. Itaalia ühinemine (1859—70).

Rahvusliku ühistrinde tekkimine. 1848. a. rahvusliikumise nurjaminekust õppisid Itaalia patrioidid tundma oma eksisamme ning valisid siitpeale uue taktika rahvusliku sihi saavutamiseks. Jõuti otsusele, et lootuste ja ootuste nurjamine oli süüdi üksmeelse *puudus* parteide vahel. Samuti mõisteti, et Itaalia ühendamine võib toimuda ainult mingi kindla ja kõiki ühendava *keskjõu* abil. Konstitutsioonilise monarhia pooldajad panid oma lootused Sardiinia kuningale *Victor Emanuelile*. Silmas pidades Itaalia rahvastiku monarhistlikke kalduvusi, asusid vabariiklasedki samale seisukohale: oli ju Victor Emanuel, „kuningas džentlmen“, ainuke Itaalia valitsejaist, kes ei asunud reaktsiooni teele, Austria survest hoolimata. Ka kiitis rahvuskangelane *Garibaldi*, kelle suurmeelsus ja raugematu vaprus olid üldiselt tuntud, täiesti õigeks monarhistidele lähenemise.

Cavour ja tema sisepoliitika. Tundes hästi itaallaste meeleolu, astuski Victor Emanuel patriootilise ja liberaalse poliitika teele. Peaministriks kutsus ta väljapaistva seltskonnategelase *Cavouri*, kes varst osutus osavaks riigimeheks ja diplomaadiks. Cavour tundis väga hästi, et Sardiinia niisugusena, nagu ta oli, vaevalt suudab täita kõrget rahvuslikku ülesannet. Seepärast suurendas ta sõjaväge.

muretses parema relvastise ning korraldas kindlusi. Kasvavate väljaminekute katmiseks püüdis ta majanduselu arendades suurendada riigi sissetulekuid. Ta toetas riiklikult põllumajandust ja tööstust, aitas ehitada raudteid jne.

Cavour ja Napoleon III. Ometi ei julgenud Cavour panna kõiki lootusi ainult Sardiinia enese jõududele ning püüdis seepärast leida enesele kindlat ja tugevat liitlast. Selleks sobis kõige paremini Austria põline vastane Prantsusmaa, kes pealegi omas sel ajal parimat sõjaväge Lääne-Euroopas. Napoleon III omakorda pidas reaktioonilist Austriat oma vaenlaseks ning vajas tema vastu liitlast. 1855. a. astusidki Sardiinia ja Prantsusmaa liitu ning Sardiinia võttis osa Krimmi sõjast, millega ta võitis Napoleon III kindla poolehoiu.

Sardiinia ja Austria vahekord läks päev-päevalt ikka teravamaks. Lombardias ja Veneetsias võttis pärast 1848. a. liikumisi Austria surve eriti talumatu kaju. Põhja-Itaaliat kurnati majanduslikult viimsete võimalusteni — kahe aasta kohta tuli Lombardiat ja Veneetsial maksta 200 miljoni liiri erakorralisi kontributsioone, korralistest maksudest, 120 miljoni liiri ulatuses, läks kaugelt rohkem kui pool maalt välja, Austriasse. Maal püsis sõjaseadus ning elanikkonda kohtlesid Austria võimud väga toorelt. Enam kui 14 000 Lombardia poliitilist põgenikku, kes olid varju leidnud Sardiinia kuningriigis, hoolitsesid seal selle eest, et vaen austerlaste vastu ei kustuks.

Varsti peale Pariisi rahu kuulutas Cavour avalikult, et „püha sõja“ puhkemine ei ole enam kaugel. Napoleon III, kes juba noores eas oli tundnud suurt huvi Itaalia vastu ning koguni osa võtnud ta mässukatseist 30-ndaail aastail, tegi 1858. a. Sardiiniaga salalepingu. Lepingu järgi pidi Napoleon abi andma Sardiinia kuningale Victor Emanuelile, kusjuures kogu Põhja-Itaalia ühendamise korral Sardiiniaga Victor Emanuel oleks loobunud Savojust Napoleoni kasuks. Otsustavalt mõjutas Napoleon III-ndat lepingut valmistama Itaalia eksalteeritud patrioodi Orsini katse teda surmata ja ka Orsini kiri, mis ta Napoleonile saatis vanglast enne oma surma. Ses kirjas oli öeldud, et kui Napoleon III ühendab Itaalia, siis tänab teda 25 miljonit kodanikku. Seni kui Itaalia pole saavutanud rahvuslikku iseseisvust, olevat Napoleon III julgeolek ja rahu ainult pettepill.

7. joonis. C. B. Cavour.

Austria-Itaalia sõda (1859). Kindlustanud lepingu abil endale seljataguse, hakkas Victor Emanuel sõjaks järjekindlalt ette valmistama. 1859. a. kevadel nõudis Austria ultimatiivselt, et Sardiinia lõpetaks tema piiril oma sõjalised ettevalmistused. Et Sardiinia seda ei teinud, liikusid sama aasta aprillikuus Austria väed

8. joonis. „Osav akrobaat“. Karikatuur Cavour'i diplomaatilise valmisoleku kohta.

Piemonti. Prantsuse väed tõttasid nüüd Napoleon III juhatusel sardiinlastele appi. Peale kaht lahingut, kus peaosas etendasid Prantsuse väed, pidid Austria väed Lombardiast lahkuma. Napoleon III astus nüüd austerlastega läbirääkimisse, kuid ilma itaallasteta. Ta sai Sardiinialt Savoja ja Nizza, andes vastu ainult Lombardia, sest Veneetsia jäi ikkagi Austriale. Sellepärast sattuski Napoleon vastuollu Itaalia patriootidega. Seda vastuolu süvendas märksa Napoleon III poliitika paavsti Kirikuriigi suhtes. Vastu Itaalia rahvuslaste tahtmist kaitstes ta paavstiriigi iseseisvust ja paavsti ilmlikku võimu. Lõhe tõttu Napoleoni ja Itaalia patriootide vahel toimus pärast 1859. a. sõda Itaalia ühendamine iseseisvalt.

Toskaana, Parma, Modena, Romagna, Sitsiilia ja Napoli ühendatakse Sardiiniaga (1860). Itaalia-Austria sõja ajal algas Keski-Itaalia riikides patriootlik liikumine. Toskaanas, Parmas, Modenas ja paavstile kuulavas Romagnas hukutas rahvastik valitsused ja ühines Sardiiniaga. Garibaldi, kes 1848. a. peale oli vabadusliikumises kaasa võidelnud, teatas avalikult, et tema ja ta vabatahtlikkude lähem siht on Rooma. Et Napoleon III Rooma oma kaitse alla oli võtnud, siis soovitas Cavour Garibaldi'le, vallutada Sitsiilia ja Napoli. Sardiinia valitsuse toetusel organiseeris Garibaldi Genuas vabatahtlikkude väe ja jõudis sellega mõne päeva pärast Sitsiiliasse. Umbes 1000 vabatahtlikuga asus ta sõdima Napoli-Sitsiilia kuningriigi vastu, kes omas umbes 150 000-mehelist hästiorganiseeritud sõjaväge. Garibaldi ettevõtte kordaminekut kergendas revolutsioonilise liikumise puhkemine Sitsiilias. Rahvas võttis ta rõõmuhoisega vastu ning lühikese ajaga ja suuremate jõu-

pingutusteta vallutas ta varsti kogu saare. Siit läks Garibaldi üle lahe mandrile ja vallutas kerge vaevaga Napoli, kust kuningas Franz II põgenes. Viimane püüdis küll laevastikku kaasa võtta, kuid ohvitseride vastuseismisel, kes tüürid ära rikkusid ja vee kateldest välja lasksid, läks see katse täiesti nurja. Napoli linna sisse sõitnud Garibaldi kuulutati seal diktaatoriks. Varsti andis ta võimu üle Victor Emanuelile, kes oli vallutanud Kirikuriigi idapoolse osa ning jõudnud Napolisse. Vabariigil ei oleks Lõuna-Itaalias olnud pinda, sest seal oli vabariiklaste arv väike.

Itaalia kuningriik (1861). 1861. a. tuli Torino's kokku esimene Itaalia parlament, kus suur enamus kuulus Cavour'i pooldajaile. Nende mõjul valiti Victor Emanuel Itaalia kuningaks.

Garibaldi Rooma vallutamise katsed (kuni 1867). Hoolimata võidukast rahvuslikust liikumisest, jäid väljapoole ühendatud Itaaliat kaks tähtsat maa osa — Veneetsia ja Rooma. Cavour oli valmis olukorraga leppima, sest paavst Pius IX, kes Kirikuriigi kaotamise suhtes ütles kindlasti „non possumus“ („meie ei või“), leidis kindlat tuge Napoleon III-ndalt. Vastupidisel seisukohal asus Garibaldi, kelle arvamise järgi võitlust ainult siis võis pidada lõpetatuks, kui kõik Itaalia osad on ühendatud. Korduvalt tegi ta katseid Lõuna-Itaaliast vabatahtlikkude abil Rooma tungida. Kuid kõik need katsed ebaõnnestusid. Isegi Victor Emanuel, kes ei tahtnud tüli Napoleon III-ndaga, astus sõjaväega Rooma kaitseks välja. 1867. a. hävitati Prantsuse vägede poolt Garibaldi vabatahtlikud täiesti.

Veneetsia ühendamine Itaaliaga (1866). Samal ajal õnnestus aga Victor Emanuel II-l ühineda Preisimaaga, et viimase abil Itaalia ühendamist lõpule viia. Victor Emanuel astus Preisimaaga liitu ja võttis osa Austria-Preisi sõjast. Sõjakulude katteks otsustas valitsus võõrandada kloostrite varandused. Selle sammuga muutus lõhe Itaalia valitsuse ja paavsti vahel aina suuremaks. Et itaallasil ses sõjas edusamme polnud ning nende sõjavägi ja sõjalaevastik purustati, muutus nende lootuste täidaminek väga küsitavaks. Õnneks aga purustati austerlaste väed preislaste poolt 1866. a. Austria loobus Veneetsia'st Napoleon III kasuks, kes esines sobitajana. Napoleon III andis selle omakorda Itaaliale, kuid tingimusega, et ühendataval maa-alal teostataks rahvahääletus. Viimane tõestas, et Veneetsia rahvastiku valdav enamus on Itaaliaga ühinemise poolt. Nii jäi ainult veel Rooma väljapoole Itaalia kuningriiki.

Pius IX reaktsiooni ideoloogina. 1848. a. sündmuste mõjul reaktsiooni teele astunud Pius IX oli täiesti leppimatu Itaalia patriootide soovide suhtes ega tunnustanud mingisuguseid kokkuleppeid Itaalia valitsusega. Oma entsüklikais ei mõistnud ta üksnes hukka sotsialiste, neid „Jumala ja inimkonna vaenlasi“ ja valitsejaid, kes vägivaldla teel kirikuvarandusi omandasid, vaid ta mõistis hukka kogu uuema aja Euroopa hariduse ja ühiskondliku korra üldse. Ühe

oma entsüklika lõppsõnas tunnistas paavst enese „edu, liberalismi ja nüüdisaja tsivilisatsiooni“ vastaseks. Oma kirikliku autoriteedi tõstmiseks otsustas paavst kehtima panna uut, nimelt paavsti ilm-eksimatuse dogmat. Selle dogma järgi olid paavsti käsud ja seletused ilmtingimata õiged ja pühad. 1869. a. kutsus paavst Rooma kokku üldise kirikukogu, kus eriti arvukalt olid esindatud paavsti pooldavad Itaalia piiskopid. Siin erinesid arvamused uue dogma kohta tunduvalt. Ta vastased soovitasid paavstile seda piinlikku küsimust päevakorrast üldse ära võtta. Sellest hoolimata võeti uus dogma lihtsa hääletamusega vastu ja kuulutati välja.

Rooma ühendamise Itaaliaga (1870). Järgmisel päeval peale uue dogma väljakuulutamist algas Preisi-Prantsuse sõda (1870), mis lõppes Napoleon III täieliku kaotusega. Kui Seda ni lahingu järel kukutati Prantsuse keisririik, saatis Victor Emanuel oma väed Kirikuriiki, ja paaritunnise võitluse järel langes Rooma. Viimane sai nüüd Itaalia pealinnaks endise Firenze asemel. Seega oli Itaalia ühendamine lõpule viidud. Paavst pani küll kuninga kirikuvande alla, millel aga uuemal ajal polnud enam mingit mõju. Paavstile otsustati jätta Vatikani ja Laterani loss, valitseja õigused ja au, vabadus katoliku kiriku valitsemises ja läbikäimises teiste riikide valitsustega ning paiuk 3 miljoni liiri ulatuses. Paavst lükkas kõik need ettepanekud tagasi, jäi parema meelega „Vatikani vangiks“ ja keelas kõigile usklikele poliitilisest elust osavõtmise.

4. Saksamaa 1860-ndail aastail.

Reaktsioon 50-ndail aastail. Ühinemisküsimus. Saksamaal valitses 50-ndail aastail üldine reaktsioon. Valitsused ajasid tihti maaadli huvele vastavat poliitikat ning püüdsid vaimulikule seisusele kindlustada tema endist mõju ja võimu ühiskonnas. Töölisliikumine rauges. Ka kodanlikes kihtides kadusid ajutiselt vabameelsed püüdlused. Kõigest sellest hoolimata leidis rahvusliku ühinemise mõte ikka enam pinda saksa seltskonna teadvuses. Nagu juba öeldud, Saksamaa tööstus edenes XIX s. teisel poolel kiiresti. Riigi ja kodanikkude majanduslike huvide kaitse nõudis kindlat ja tugevat rahvuslikku valitsust. Ka Napoleon III sõjakas välispoliitika kriipsutas alla ühinemise vajadust. Kui itaallased 50-ndate aastate lõpul oma rahvuslikule ideaalile ikka enam ja enam lähenesid, siis kerkis rahvuskuimus Saksamaal jälle teravalt päevakorrale. Väike- ja Suur-Saksa erakond algasid jälle oma tegevust. Asutati poliitilisi ühinguid ja tehti ühinemise kasuks kihutustööd. Isegi valitsused said aru, et Saksa liit senisel kujul olusuhteile enam hästi ei vasta, ja pidasid nõu, kuidas seda reformida.

Iseäranis teravat iseloomu kandis reaktsioon Preisi-
maal, kus võimul oli konservatiivne erakond, kuhu kuulusid

mõisnikud, suurtöösturid ja ametnikud. Suur osa kodanlusest aga loobus valimistest üldse. Ta pidas liiga piiratud valimisõiguse korral parlamendi tööst osa võtta ülearuseks jõuraiskamiseks. Samal ajal omandas vaimulik seisus ikka suurema mõju. Näit. seadis 1854. a. seadus rahvakoolide õpetajad vaimulikkude järelevalve alla. Iseäranis rohkem tähelepanu pühendati usuõpetusele, mis pidi kasvatama noori riigitruudeks alamaiks.

Wilhelm I (1861—88). 1857. a. muutus reaktsioon leplikumaks, kui Friedrich Wilhelm IV jäi vaimuhaigeks ning tema asemele astus tema vend Wilhelm I, esmalt regendina, hiljemini keisrina. 1848. a. esines ta kindla reaktsionäärina ning pidi koguni rahva viha eest põgenema, kuid juba regendina tuli Wilhelm I vastu liberaalse kodanluse nõudmistele, tagandades konservatiivse ministeeriumi ja moodustades valitsuse mõõdukaist liberaaldest. Uus vabameelne ministeerium loobus seni praktiseeritud surveavaldamisest valijaile, ja tagajärjed ilmsesid kohe. 1858. a. maapäeva valimisel said vabameelsed enamuse ja poliitiline elu muutus elavamaks.

Sõjaväe reformi küsimus Preisi maapäeval. Maapäeva ja valitsuse vahel algas võitlus, kusjuures tülüküsimuseks oli sõjaväe reform. Kuningas tahtis sõjaväge suurendada, põhjendades, et Preisi poliitika pidavat tuginema tugevale sõjaväele. Sõjaväe reform nõudis aga hiiglasummasid, mida maapäev ei tahtnud hea meelega assigneerida. Ta lubas vajalised summad esialgu ainult üheks aastaks. Järgmisel aastal ei lubanud maapäev üldse enam summasid uute väeosade ülalpidamiseks. Sõjaväe reform oli aga juba teostatud. Nii tekkis maapäeva ja valitsuse vahel konflikt, mis kestis 1862—66. Kõige ägedamad valitsuse kavatsuste vastased olid Reini provintside ja Sileesia töösturid. Kardeti maksude tunduvat suurenemist ega tahetud valitsuse kätte usaldada suuremaid sõjavägesid. Ka ei pooldanud kodanlus tol momendil valitsuse sõjakat poliitikat.

Tol ajal tekkis kodanlikele ringkondadele tuginev suur ja mõjukas „Saksa progressistide“ erakond, mis soovis Saksamaad ühendada Preisi eestvõttel. Preisimaa pidi enne aga muutuma puhtmilitaristlikust riigist puhtõiguslikuks, konstitutsionaalseks riigiks ühes vabameelsete asutistega. Selle erakonna eesotsas seisis tähtsamad seltskonnategelased ja teadusmehed — ajaloolane Mommsen, poliitika- ja ühistegelane Schultze-Delitsch ja naturalist Virchow. Valitsus saatis küll maapäeva laiali, kuid uued valimised andsid progressistele veel suurema enamuse.

Bismarck. Nüüd kutsus kuningas valitsuse etteotsa Bismarck'i, kes oli tuntud konservatiivina ja absolutistina ning valimis konstitutsioonist hoolimata võitlema maapäevaga. Bismarck etendas hiljemini juhtivat osa arvamisel, et kel jõud, sel ka õigus. Tema siht oli Saksamaad ühendada Preisi abil. Sellega ei võinud aga Austria Saksa suurriigina päri olla. Järelikult oli tarvis murda

Austria ja ta Saksa liidust üldse välja tõrjuda. Eelseisvaks sõjaks tegi Bismarck hoolega eeltöid, tarvitades seejuures äärmisi abinõusid. Ta ignoreeris maapäeva ja nõudis, oma võimule tuginedes, suurenenud väljaminekute katmiseks maksud sisse. Nii viisi Preisi riigi seaduslikku korda rikkudes vastas Bismarck kõigile etteheiteile, et Saksamaa ühendamine ei toimu „parlamendihääletuse teel, vaid raua ja verega“.

Saksa-Taani sõda (1864). Bismarck otsis sõjajuhust ja leidis selle Slesvig-Holsteini küsimuses. Nimetatud kaks

9. joonis. Vürst Otto v. Bismarck.

hertsogiriiki, kus rahvastiku enamiku moodustasid sakslased, kuulusid Taanile. Saksa patrioodid nõudsid nende riikide ühendamist Saksamaaga ja hakkasid eeltöid tegema vabatahtlikkude sõjavägede loomiseks. Bismarck tegi nüüd Austriale ettepaneku, ühisel jõul Slesvig-Holstein Taanilt ära võtta. Preisi-Austria väed võitsid võrdlemisi kerge vaevaga taanlased 1864. a. ja Taani kuninga loobus mõlemast hertsogiriigist Austria keisri ja Preisi kuninga kasuks.

Preisi-Austria sõda (1866). Varsti tekkis aga seniste liitlaste vahel lõhe, kui Bismarck tahtis nii Slesvigi kui ka Holsteini Preisimaaga ühendada. Austria aga soovis, et võidetud aladest moodustataks iseseisev Saksa liiduriik. Toetudes Preisi hästikorraldatud sõjaväele, otsustas Bismarck Austriaga sõda alustada.

Võidu kindlustamiseks astus Preisimaa liitu Itaaliaga, kusjuures Napoleon III tõotas jääda neutraalseks. Vastutasuna viimasele lubas Bismarck, et Preisimaa ei tee takistusi, kui Prantsusmaa tahab oma piire laiendada Reini vasemal kaldal olevate maade kulul. Nüüd algas sõda 1866. a. Kuigi Lõuna-Saksa ja mitmed teised riigid hoidusid Austria poole, lõppes sõda Austria täieliku kaotusega Sadowa juures. Austria rüüri kiire purustamine tuli kõigile ootamata, ka Napoleon III-le, kes paha aimamata oli lubanud erapooletuks jääda. Napoleon III kindlustas Prantsusmaa neutraliteedi seisus, et Preisi-Austria sõda kestab kaua ja väsitab põhjalikult mõlemad pooled. Viimasel tingi-

musel oleks Napoleonile avanenud võimalus esineda vahelepitajana ja ette kirjutada rahu tingimused mõlemale poolele Prantsusmaa huves. Tehtud viga ei suudetud nüüd enam parandada. Napoleon III ja ta valitsus olid liiga ettenägematud. Kui Austria Prantsusmaalt abi palus, vastas Napoleon III, et ta pole valmis: Prantsuse väed olid Ameerikas „Mehhiko keisririiki“ loomas.

Praha rahu ja Põhja-Saksa liit (1866). Prahas tehtud rahulepingu põhjal (1866) kaotas Austria Venetsia Itaaliale ja pidi ise Saksa liidust välja astuma. Saksa liit tunnistati lõpetatuks. Preisimaa ühendati peale Šlesvig-Holsteini veel Hannover, Nassau, Hessen-Kassel ja vabalinn Frankfurt Maini ääres, endise liidupäeva asukoht. Nii sai Preisimaa hulga maid juurde, mitmemiljonilise rahvastikuga. Pealegi liideti nüüd Preisidaja läänemaad üheks tervikuks, mis oli poliitiliselt väga tähtis. Endise Saksa liidu asemele, mis oli riikide liiduks, asutati nüüd liitriik Põhja-Saksa liidu nime all, kus Preisimaa etendas juhtivat osa. Peale Preisimaa kuulusid Põhja-Saksa liitu veel 21 riiki Maini jõest põhja pool. Praha lepingu põhjal ei tohtinud Lõuna-Saksa riigid — Baieri, Württemberg, Baden ja Hessen-Darmstadt — Põhja-Saksa liitu kuuluda. See märkus võeti lepingusse Prantsusmaa soovil, kes tahtis Lõuna-Saksa riigest ise liitu luua vastukaaluks põhjaliidule. Bismarck oskas aga nimetatud märkuse tegelikku tähtsust täiesti paralüüsida. Vahelepitaja osa etendades Austria ja Preisimaa vahel avaldas Napoleon soovi saada tasuks maid Reini kaldalt. Bismarck palus, et Napoleon oma soovi kirjalikult avaldaks, mis sündiski. Nüüd tutvustas Bismarck Lõuna-Saksa riike selle huvitava dokumendiga, ning varsti tekkis lõuna-riikide ja Preisimaa vahel kindel sõjaline leping. Nii ei mõistnud Napoleon III Saksamaa sündmuse kasustada oma ja Prantsusmaa rahvusvahelise mõju kasvatamiseks ja laskis koguni kujuneda niisugusel tugeval riigil, nagu Põhja-Saksa liit, mis hiljemini sai Prantsusmaale ülikardetavaks poliitiliseks jõuks.

Saksa liidu konstitutsioon on üldjoontes 1848. a. üldriikliku konstitutsiooniga sarnane. Liidu põhiseaduse järgi pidi Preisi kuningas olema liidu president. Tema võimupiirkonda kuulus sõjavägi, liidu koosolekute kokkukutsumine, avamine ning lõpetamine ja ametnikkude nimetamine. President oli ka liidu esindaja diplomaatiliseltis suhteis, temal oli õigus läbirääkimisi pidada teiste riikidega, lepingud sõlmida, sõda kuulutada ja rahu teha. Liidu presidendile oli abiks liidu kantsler, kes tegelikult täitis suurema osa presidendi funktsioonest. Presidendiga jagasid võimu liidunõukogu ja riigipäev. Esimese liikmed olid liitu kuuluvate riikide valitsuste esindajad, teise — üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajad. Üldise valimisõigusega tahtis Bismarck hävitada Saksa valitsejate partikularistlikke püüdeid ja riigipäevale anda kogu Saksamaa esindaja iseloomu. Ei olnud Bismarck seejuures täiesti

vaba ka töölistejuhi Lassalle'i mõjust, kes üldist valimisõigust nõudis ja töölistesse puutuvate küsimuste pärast Bismarck'iga tihti läbirääkimisi pidas. Üldise valimisõiguse tõttu pääsesidki tööliste saadikud riigipäevale. Riigipäeva võim oli tunduvalt piiratud, temale kuulus peaaesjalikult uute maksude otsustamine, kusjuures iga ta otsust arutati liidu nõukogus ja pidi presidendi poolt heaks kiidetama. Liidu nõukogu sarnanes oma koosseisult endise Saksa liidupäevaga ja etendas maapäeva suhtes osalt ülemkoja osa.

Bismarck'i sõjaka poliitika hiiglaedu mõjul kadus Preisimaal opositsioon tema vastu. Põlatud despooidist, kes rahvaesinduse õigusi ignoreeris, muutus ta rahvuslikuks kangela seks. Kui Preisi maapäeva ja liidu riigipäeva valimised ette võeti, said Bismarck'i pooldajad täieliku enamuse. Saksa progressistide erakond kaotas valimisel ja lagunes. Osa progressiste moodustas rahvusvabameelse erakonna, kes otsustas toetada valitsuse välispoliitikat ja kaitses peamiselt kaubandus-tööstusliku kodanluse huve. Vabameelsed nõudsid kaubanduse ja tööstuse huves Saksamaa ühinemise lõpuleviimist, tööstuse arendamist, takistavate seaduste kaotamist, siis mõisnikkude eesõiguste tühistamist ja vaimulikkude mõju vähendamist. Vabameelsed võitsid ka riigipäeva valimisel. Neile toetuski 1867. a. liidu kantsleriks määratud Bismarck, kes pidas võitlust Põhja-Saksa liidu vägivaldse loomise vastestega (poolakatega, taanlastega) ja sotsialistidega.

5. Konstitutsioonilise riigikorra elluviimine Austria-Ungaris.

Austria saab konstitutsiooni (1861). Pärast 1848. a. revolutsiooni jäi absolutism Austrias püsima. Rahvuslikud sõjad, mille tagajärjel Itaalia ja Saksamaa ühinesid, sundisid ka Austriat astuma uueenduste teele. Franz Joseph märkas, et absolutism on oma aja ära elanud ega paku riigile enam mingit tuge. 1861. a. pani ta oma mais maksma konstitutsiooni, mille järgi seadusiandev võim kuulus riigi-nõukogule. Slaavlased, eriti aga madjarid, polnud rahul konstitutsiooniga, sest see andis ülekaalu sakslasile.

Austria muutub dualistlikuks riigiks. Kui 1866. a. sõjas madjarid ei andnud valitsusele soovivat tuge, katsus valitsus nende püüdeile rohkem vastu tulla. 1867. a. muudeti Ungari iseseisvaks kuningriigiks oma seimi ja vastutava ministeeriumiga, kusjuures Ungariga ühendati Transilvaania ja Kroaatia. Mõlemal riigil oli seejuures ühine valitseja, ühine sõjavägi ja ühine välispoliitika. Oma siseelus olid mõlemad riigid teineteisest täiesti sõltumatud. Nii muutus endine Austria dualistlikuks Austria-Ungariks. Ka monarhi tiitel jagunes: Austria-Ungari monarhi nimetati Austria keisriks ja Ungari kuningaks. Tekkinud olukord lõi rahulolematust slaavi rahvas, sest Austrias anti poliitiline

ülekaal sakslasle, Ungaris madjareile. See asjaolu tekitas Austria-Ungaris terava rahvusliku võitluse, mis halvatas riigi elu, eriti ta tugevust.

6. Preisi-Prantsuse sõda. Saksamaa lõplik ühinemine.

Saksa-Prantsuse vahekorra halvenemine. Põhja-Saksa liidu tekkimisega kadus Prantsusmaale kasulik rahvusvaheliste jõudude tase. Napoleon III püüdis esialgu kompensatsiooni saada Reini vasemal kaldal olevate Baieri ja Hesseni maade arvel, kuid Bismarck'i kavala poliitika tagajärjel läks see täiesti nurja. Hiljemini püüdis ta tasu saada Belgia kullul. Napoleon kordas nüüd oma endist eksisammu: ta avaldas oma soovi Bismarck'i palve peale jällegi kirjalikult. Viimane hoidis selle rahvusvaheliselt tähtsa dokumendi esialgu küll saladuses. Kui aga puhkes Preisi-Prantsuse sõda, tõi Bismarck Napoleoni soovid avalikkuse ette. Belgia ja Prantsusmaa vahekord läks nüüd teravaks ja kogu Euroopa muutus Prantsusmaa vastu külmaks.

10. joonis. Prantsuse karikatuur Preisi-Prantsuse sõja alguse kohta.

Kui Napoleon lõpuks tahtis Hollandilt Luksemburgi hertsogiriiki osta, astus Bismarck sellele järsult vastu. Ta ähvardas Hollandit sõjaga, ja Luksemburgi ostu-müügi tehing jäi teostamata. See fakt näitas selgesti, et Preisimaa Prantsusmaad enam ei kartnud. Preisimaal oli tugev ja hästiõpetatud sõjavägi, kuna Prantsusmaa püsis endiselt vähe ettevalmistatuna. Bismarck otseselt ootas sõda, ja nimelt väga mitmesuguseil põhjusil. Prantsusmaal seisis ees sõjaväe reform ja Austria-Prantsuse-Itaalia liit oli tekkimisel, mispärast sõjaga tuli rutata. Pealegi pidi sõda Prantsusmaaga Saksamaal tugeva patriotilise puhangu esile kutsuma, kaotama sisemised hõõrdumised ja partikularistlikud püüded Põhja-Saksa liidus, suurendama Preisimaa autoriteeti ning niiviisi kaasa mõjuma Saksamaa lõplikuks ühinemiseks. Bismarck'i sõjakad kavatsused leidsid vastukõla seltskonnas ja rahvaesinduses. 60-ndate aastate võitude tagajärjel oli Saksamaal tekkinud kindel Prantsusmaavastane sõjakasvool. Ei tahetud kuidagi Napoleonile andeks anda, et ta ei lasknud Saksamaad 1866. a. lõplikult ühendada. Samasugune sõjakasvool tekkis ka Prantsusmaal, kus ei suudetud hästi leppida Preisimaa poliitilise mõju kasvamisega ja

tugeva Põhja-Saksa liidu naabrusega. Mainitud sõja-erakond ker-
gendaski Bismarck'ile sõjaks ajendi ehk *casus belli* leidmise. 60-ndate
aastate lõpul pääses see sõjakas erakond täiesti mõjule Prantsuse
valitsuses. Välisministriks sai kindel Preisi ja Itaalia vastane hertsog
G r a m o n t. Tema ja ta sõjakad toetajad olidki süüdi, et sõda
Preisi ja Prantsusmaa vahel puhkes enne, kui see Prantsusmaale oli
soovitav.

Hispaania küsimus sõja ajendina. Sõja põhjuseks said Hispaa-
nia sündmused. 1868. a. kõrvaldas revolutsioon troonilt kuninganna
Isabella ja cortes'id kutsusid vabanenud troonile Preisi kuninga
sugulase prints L e o p o l d H o h e n z o l -
l e r n i. Kui teade sellest Prantsusmaale
jõudis, teatas Prantsuse valitsus, et ta nii-
sugust poliitilise tasakaalu muutmist Saksa-
maa kasuks ei luba ja et Prantsusmaa
suudab oma kohuseid täita. Wilhelm I
mõjul jättis prints Leopold trooni vastu
võtmata, kuid Prantsuse valitsust rahul-
das see vähe. Välisminister Gramont
nõudis oma valitsuse nimel Preisi kunin-
galt, kes oli tol korral E m s i s, et ta ei
lubaks prints Leopoldil ka tulevikus His-
paania trooni vastu võtta. Wilhelm I
vastas Prantsuse saadikule Berliinis, et ta
ei kiida prints Leopoldi kandidatuuri
heaks, muud ei saavat ta aga midagi teha.
Sealjuures avaldas kuningas soovi, et saad-
ik seda küsimust enam ei puudutaks.
Sellest hoolimata esines Prantsuse saadik
kuninga ees sama küsimusega uuesti.

11. joonis. Feldmarssal
Moltke.

Sündinust teatati kuninga käsul tele-
grammi teel B i s m a r c k'ile. Viimane ei jätnud intsidenti sõja-
juhuseks kasustamata. Bismarck avaldas a m e t l i k u t e a t e, kus
Emsi intsidendile anti hoopis teravam ja Prantsusmaale haavav kuju.
Valitsuse teade lõppes sellega, et kuningas pole Prantsuse saadikut
vastu võtnud, vaid lasknud viimasele teatada, et temal enam midagi
pole öelda. Berliini ametlik teade tekitas Pariisis suurt meelepaha,
mida Bismarck sooviski. Sõja-erakond valitsuses ja saadikutekojas
nõudis s õ j a k u u l u t a m i s t Preisimaale. Vastasrind Thiers'iga
seletas küll, et prints Leopoldi tagasiastumisega on konflikt sisuliselt
lahendatud. Preisi valitsuse teadaannet tulevat aga lähemalt selgi-
tada. Kõik vastasrinna seletused jäid tagajärjetuiks. Kui sõjami-
nister teatas: „Me oleme ülivalmis“ ja Ollivier: „Me võtame kerge
südamega vastutuse enese peale,“ siis ei jäänud sõjavastaseil muud
üle kui vaikida. S a a d i k u t e k o d a lubas ja senat kinnitas viivi-

870 a. tamata valitsuse poolt nõutud summad ning Prantsusmaa kuulutas 19. juulil Preisimaale sõja.

Prantsus- ja Preisimaa eeldused sõjaks. Sõjaks oli Prantsusmaa vähe ette valmistatud. Ta sõjavägi oli vilétsas seisundis. Mobilisatsioon näitas seda peagi. Ametlikkude andmete järgi pidi olema 750 000 sõdurit, kuid faktiliselt suudeti välja saata ainult 250 000. Sõjavarustus oli halb, näit. tarvitasid prantslased eestlaetavaid, preis-lased aga tagantlaetavaid kiir- ja kaugelelaskvaid kahureid. Luure-osa oli äärmiselt halvasti korraldatud. Saksamaa sõjakaarte oli küll olemas, kuna Prantsusmaal omad puudusid. Prantslasil polnud ka kindlat sõjaplaani. Sakslasil oli juba varakult Preisi kindralstaabi ülem Moltke täpsa sõjaplaani välja töötanud. Sõjaväed olid hästi õpetatud ja varustatud, täitsid täpsalt neile antud käsked ja ettekirjutised ning olid kergesti ümberpaigutatavad. Ka teised sõja tingimused polnud Prantsusmaale head. Prantsusmaa algas sõda isoleerituna, ilma liitlasteta. Inglismaa nõudis ainult Belgia puutumatumust ja jäi neutraalseks. Itaalia asus vaenulisele seisukohale, sest samal ajal kui Napoleon endiselt kaitses Rooma puutumatumust, andis Bismarck Victor Emanuelile mõista, et temal pole midagi Püha linna vallutamise vastu. Venemaa hoidus Preisimaa poole. Aleksander II lubas Preisimaale oma abi, kui Austria peaks Prantsusmaa liitlasena välja astuma ja Preisimaa vastu vaenulist tegevust alustama. Venemaa lootis, et ta Prantsusmaa kaotuse korral enesele jälle tagasi saab õiguse Mustal merel sõjalaevastikku pidada. Nii olid rahvusvahelised suhted Preisi-Prantsuse sõja eel Preisimaale kasulikud, Prantsusmaale aga kahjulikud. Teiste riikide neutraalsus oli Euroopa tuleviku kohta aga suur ja parandamatu viga: Prantsusmaad purustades andis Preisimaa alguse militarisimile, mis hiljemini raske koormana lasus kogu Euroopal ja välja kutsus 1914. a. maailmasõja.

Preisi-Prantsuse sõda. Vabariik Prantsusmaal (1870). Sõda algas ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. Sakslased jõudsid prantslasist ette. Nende kolm väeosa, ligi 400 000 meest, liikusid augusti alguses 1870 üle piiri. Kahe päevaga oli Elsass täielikult nende käes, välja arvatud Strassburgi linn. Lotringis takistas preislaste edasitungimist Metz'i kindlus, kuhu kindral Bazaine oma 180 000 mehelise sõjaväega ja 1500 kahuriga oli taganenud. Metz'i kindlus piirati ümber. Kindral Mac Mahon tõttas oma vägedega, kelle juures ka Napoleon ise viibis, Bazaine'ile appi, kuid pidi peale veriseid lahinguid taganema Sedan'i juurde, kus ta ümber piirati. Napoleon ei teadnud, mis teha, ja andis enese 2. septembril 1870. a. 86 000-mehelise sõjaväega vangiks. Ainult vähestel läks korda põgeneda. Kui teade sündinust Pariisi jõudis, puhkes selle mõjul üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre. Saadikutekoda tunnistas Gambetta ettepanekul Napoleoni troonilt kõrvaldatuks, kuulutas vabariigi välja ning asutas ajutise rahvuskaitsevalitsuse, kus väljapaistvat osa etendasid Gambetta ja Jules Favre.

Rahvuskaitse-valitsus asus harilikku viisi järgi raekotta ja kuulutas saadikutekoja laialisaadetuks, lubades kokku kutsuda asutavat kogu. Keisririik kaitsejaid ei leidnud ja vabariigi väljakuulutamise ei tekitanud Prantsusmaal mingisuguseid proteste. Mõned linnad jõudsid Pariisist koguni ette, näit. Lyon, Marseille ja Bordeaux, kus vabariik juba varemini leidis tunnustamist. Peale Sedani katastroofi jäi Prantsusmaa peaaegu ilma sõjaväeta. Rahvuskaitse-valitsus ei kaotanud pead ja algas uute vägede loomist; samal ajal saatis ta välisriigesse Thiers'i, kes seal pidi nende interventsiooniks pinda looma. Et Pariisi olukord oli väga hädaohtlik, siis asutati T o u r s'i linna r a h - v u s k a i t s e - v a l i t s u s e o s a k o n d. Kaks nädalat peale Sedani piirasid sakslased Pariisi ümber ja eraldasid ta nii kogu Prantsusmaast. Nähes olukorra halvenemist, nimetas valitsus Gambetta

12. joonis. L. Gambetta.

oma Tours'i osakonna presidendiks: ta pidi kogu rahvuskaitse organiseerimist juhtima. Kui Gambetta aero-staadil oli Pariisist lahkunud ja oma kõrgeid ülesandeid teostades kogu riigi nagu suureks sõjaleeriks muutnud ning uued väed Pariisi vabastamiseks organiseerinud, tabas Prantsusmaad ootamatu õnnetus. Monarhistlik kindral B a z a i n e, kes vabariiki ei tahtnud kaitseda, andis temale usaldatud paremate vägedega M e t z i s alla. Nii oli nüüd Prantsusmaa õpetatud vägedest suur osa vangis. Metzi alt vabanenud suured Preisi väed võidi nüüd saata kas Pariisi piirajaile appi või Gambetta vägede vastu. Gambetta väed pidid loode ja lõuna sihis Pariisi poole liikuma ja ta vabastama. Uued

väed võitsid küll kord vaenlasi ja sundisid nad Orléansi alt lahkuma, kuid Pariisi vabastamine käis neil üle jõu: nad purustati ja tehti võitlusvõimetuks kaugelt tugevama vaenlase poolt. Samal ajal näitas Pariis äärmiselt visa vastupanu. Ligi neljakuise piiramise järel, kui toidu- ja kütteaunist suur puudus tekkis ja linna hakati laskma raskeist piiramiskahureist, oli Pariis sunnitud kapituleeruma jaanuaris 1871. a. Versailles's kirjutas Jules Favre alla kapitulatsioonitingimusele. Siin kuulutati välja ka vaherahu, et võimalik oleks rahvuskogu kokku kutsuda. Veebruari keskel 1871. a. Bordeaux'sse kokkutulnud r a h v u s k o g u tunnistas Napoleoni troonilt kõrvaldatuks ja valis riigipeaks ajutise valitsuse liikme. Thiers'i kes tituleeriti vabariigi presidendiks. Thiers tegi sõja ajal ühinenud

Saksamaaga 1. märtsil Versailles's eelrahu, millele mõlema riigi esindajad lõplikult 10. mail 1871. a. Frankfurtis alla kirjutasid. Prantsusmaa kaotas Elsassi ning poole Lotringist ja pidi kolme aasta jooksul Saksamaale 5 miljardit franki kontributsiooni maksuma.

Rahvuskogu kokkutulek. Kommunaaride mäss (1871). Juba enne eelrahu tegemist tekkis ajutisel valitsusel sisepoliitilisel alal uusi tõsiseid raskusi. Rahvuskogus saavutasid enamuse monarhistid. Valimised 1871. a. veebruaris toimusid ajal, mil rahva ülimaks sooviks oli rahu. Et vabariiklased soovisid iga hinna eest sõja jätkamist, siis hääletasid valijad enamasti monarhistide poolt. Ainult need kohad, mis olid täiesti vaenlase käes või otseselt ähvardatud, saatsid rahvuskogusse vabariiklasi. Sotsialiste valis ainult Pariis. Patrioodid ja vabariiklased polnud sugugi rahul valimiste tulemustega, sest võis karta, et rahvuskogu kaotab koguni vabariigi. Vabariiklased nimetasid rahvuskogu isegi „matside koguks“ (rahuarmastav talurahvas oli eriti üksmeelselt valinud monarhistide), kes ei taha ohvreid tuua isamaa kasuks. Leppimatu meeleolu rahvuskogu suhtes valitses Pariisis nii tööliste kui ka väikekodanluse ringkonnis, kus sotsialistlikud ideed leidsid laialist poolehoidu juba Napoleon III valitsuse ajal, mil õitses kartmatu spekulatsioon, tung hiiglakasude, rikkuse ja elumugavuste järele. Pealinna kaitsemine preislaste vastu oli nõudnud rahvastikult äärmist jõupingutust. Oli organiseeritud 300 000-pealine kaardivägi, kuhu kuulusid peamiselt tööliselised, noorsugu ja väikekodanlus. Need kõik olid patrioodid, kes nõudsid sõda viimse võimaluseni.

Kui eelrahu tingimused Pariisi kaitsejaile teatavaks said, polnud rahulolematu sel ja vihal piiri. Ka puudutasid mõningad rahvuskogu ja valitsuse otsused väga teravalt Pariisi rahvastiku huve. Näit. ei tahtnud ajutine valitsus pikendada korteri- ja teiste rahaliste maksude tähtaega väga palju kannatanud linnale. Ka kaotas valitsus sõja lõppedes rahvuskogule senimakstud väikese tasu, mis paljudele töölistele ja käsitöölisele oli ainukeseks sissetulekuks. Et kaitseda oma huve, peamiselt aga vabariiklikku korda, valis rahvuskaart, kui laiemate rahvahulkade esindaja, enese keskelt keskkomitee. Viimase juhatusel algaski Pariisis mäss Versailles' valitsuse vastu. Rahvuskaart lõi valitsuse väed tagasi ja keskkomitee võttis raekoja enese kätte. Mässajad kuulutasid Pariisi muust Prantsusmaast sõltumatuks kommunistiks. Nii algas Pariisi kommunaaride mäss. Kommunaalse revolutsiooni tegelased, kes olid peamiselt äärmised demokraadid ja sotsialistid, pöördusid teiste linnade poole ja kutsusid neid üles asutama Prantsusmaast kommunistide föderatsioon, kusjuures igal kommunil oleks absoluutne autonoomia. Põhjalikule ühiskondliku korra ümberloomisele ei saanudki kommunaarid asuda, sest neil tuli varsti korralikku kaitse sõda pidada valitsusvägedega. Kui väed

Saksa vangist kohale jõudsid, algas valitsus Pariisi kommunaaridega korralikku sõda kindral M a c M a h o n i juhatusel, kusjuures mõlemad sõdivad pooled avaldasid äärmist tigidust. Kaheksa päeva kestis äge ja verine tänavavõitlus, mis lõppes mässajate kaotusega. Mitmed Pariisi suuremad ja toredamad ehitised said tuleroaks, kõnelemata harilikest majust. Vangivõetud kommunaaridest lasti mitu tuhat kohtuotsuseta maha, kuna ligi 7½ tuhat neist saadeti Uus-Kaledooniasse asumisele. Nii lõppes Pariisi kommunaaride mäss, ilma et ta oleks mässajaile enestele või riigile mingit tulu toonud. Tulu tõi mäss küll s a k s l a s i l e, kes võisid nüüd siseriiklikkude segaduste tõttu suuremate nõudmistega esineda ja oma l e p p i m a t u s t üles näidata.

Saksamaa ühendamine (1871). Preisi-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles'sse kokku, kuulutasid Põhja-Saksa liidu keisririigiks ja valisid 1871. a. Preisi kuninga Wilhelm I Saksa keisriks. Ühendatud Saksamaale kuulusid nüüd peale Põhja-Saksa liidu maade ka Lõuna-Saksa riigid ning Elsass ja Lotring. Saksa keisririigis hakkas kehtima samasugune riiklik kord kui endises Põhja-Saksa liidus. Ta aluseks võttis Bismarck 1849. a. Frankfurti parlamendis väljatöötatud üld-saksamaalise konstitutsiooni. Uue konstitutsiooni järgi muutus Saksamaa endisest iseseisvate riikide liidust ühtlaseks liitriigiks kindla ja tugeva keskvalitsusega. Liidu- ehk föderatsiooniriikidele, kes oma iseseisvuse kaotasid, jäid nende valitsused, maapäevad, finantsid, kohtud ja koolid jne. alles. Nad muutusid nii autonoomseiks riieks ning säilitasid teatava sisemise valitsemiskorra. Neist kõrgemal seisid liidu võimud. Keisri võimupiirkonda kuulusid välispoliitika, sõjaväed, sõja ja rahu küsimused, poliitiliste ja kaubanduslike lepingute tegemine, assigneeritud summade kasustamine, sisepoliitika juhtimine ja riigipäeva kokkukutsumine ning laialisaatmine. Keiser nimetas ka riigikantsleri. Seadusiandvat võimu jagas keiser liidu-nõukoguga ja riigipäevaga. Liidu-nõukogu koosnes üksikute riikide valitsuste esindajaist, kellel polnud mingit iseseisvust: nad pidid täpsalt arvestama neid juhatuskirju, mis nad oma valitsuselt said. Riigipäev koosnes üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindajaist. Temale kuulusid peaaesjalikult riigi eelarve ja uute maksude arutamine. Ükski riigipäeva otsus ei saanud kiidetud. Nii olid riigipäeva õigused tunduvalt piiratud: ta tegevus seisis enamasti ainult selles, et valitsuse seadusprojekte kas vastu võtta või tagasi lükata. Kuigi Saksa liitriigis oli üldine valimisõigus ellu viidud, jäi ta ikkagi oma sisemiselt ehituselt monarhistlikuks ja bürokraatlikuks riigiks. Kantsler nimetas liidu kõrgemad ametnikud, ministrid, ilma et oleks arvestanud riigipäeva erakondade arvamusi ja soove. Ministrid teotsesid ainult kantsleri kavatsuste ning näpunäidete järgi. Nii ei olnud riigipäeval mingit võimalust mõju avaldada ministeeriumile.

Põhiseaduses oli küll öeldud, et kantsler on iga elluviidud seaduse eest vastutav, kuid see oli ainult moraalne vastutus: ei tundnud kantsler ega ka ministeerium riigipäeva ees poliitilist vastutust, nagu see parlamentaarseis riiges viisiks. Riigikantsleriks sai Bismarck, kes selles ametis püsis kuni 1890. a. Keiser Wilhelm I-st oma mõjualuks tehes valitses Bismarck riiki peaaegu piiramatu võimuga, juhtides teda militaristlikus vaimus. Rahvaste enesemääramise printsiip, millele Napoleon III katsus eluõigust muretseda, kaotas rahvusvahelises elus jälle oma tähtsuse. Elsassi ja Lotringi annekteerimisel ei mõelnudki Bismarck küsida rahvastiku nõusolekut rahvahääletuse teel. Samale brutaalse võimu poliitikale jäi Saksamaa edaspidigi truuks, hoides kestvalt kogu Euroopat rahutuses ja sundides teda üldisele relvastise suurendamisele.

III. Imperialismiajastu.

A. Saksamaa hegemoonia aeg ja imperialismiajastu algus (1871—1900).

1. Rahvusvahelised suhted peale Saksa-Prantsuse sõda. Berliini kongress a. 1878.

Euroopa militariseerumine. Saksa-Prantsuse sõda oli viimne sõda Euroopa suurriikide vahel enne maailmasõja puhkemist. Nii kestis rahu üle 40 aasta. See aga ei tähendanud veel, et vastuolud Euroopa suurriikide püüete vahel oleksid kadunud peale Preis-Prantsuse sõda. Nad püsisid edasi ja teravnesid koguni. Prantsusmaa ei võinud kuidagi leppida suurte ja rikaste maa-alade, Elsassi ja Lotringi, kaotusega. Saksamaa peapüüdeks oli jäädvustada endale mõjukat rahvusvahelist seisukohta ja Prantsusmaalt võidetud maa-alasid. Mõlemad riigid suurendasid teineteise võidu oma sõjavägesid. Seda pidid tegema muidugi ka teised Euroopa mandririigid. Igal pool pandi maksma üldine sõjaväeteenistus. Ainult Inglismaa erines ses suhtes muudest Euroopa riigest. Suurendati jalaväge, veel rohkemal määral aga kahur- ja mereväge. Erilist rõhku merejõudude suurendamisel pandi soomuslaevastikule. Euroopa muutus nagu hiiglasõjaleeriks ja Euroopa rahvad relvastatuiks. Kõik see oli võimalik tehnika kiire edenemise tõttu. Nii ei olnud sel 40-aastaselt rahul mingit ühist endise hariliku rahuga — see oli relvastatud rahu. Suurte vägede ülalpidamine, uuema tehnika nõudeile vastavalt kahurite, sõjalaevade ja kindluste ehitamine ning sõjavarustise määratute tagavarade loomine nõudis Euroopa riigelt ka suuri väljaminekuid. Sõjaministeeriumide eel-

arved kasvasid järjest. Mõnes riigis neelas see üldisest riigi eelarvest koguni lõviosa.

Vaatomata hoogsale relvastumisele kestis rahu Euroopa suurriikide vahel üle 40 aasta. Selline pikk rahuaeg on tingitud suurelt osalt sellest, et üldise relvastumisega olid sõjad muutunud väga hädasohtlikeks nii riikidele kui ka paljudele kodanikkudele. Üldise väeteenistuse tõttu pidid sõja korral väga paljud kodanikud kaalule panema oma elu, riigid aga, kes rahuaegadelgi suutsid vaevalt rahuldada sõjaministeeriumi soove, oleksid pidanud kandma äärmiselt raskeid majanduslikke koormaid.

Saksamaa juhtival kohal Euroopa poliitikas. Kolmekeisriliit. Pärast Preisi-Prantsuse sõda hakkas ühendatud Saksamaa Euroopa poliitikas etendama juhtivat osa. Temale kui suurriigile püüdsid läheneda teised. Austria, kel mingisuguseid lootusi polnud tagasi võita oma endist seisukohta Kesk-Euroopa riikide peres, lähenes Saksamaale. Venemaa lähenes Saksamaale juba Saksa-Prantsuse sõja ajal lootuses, et Prantsusmaa kaotuse korral läheb tal korda enesele tagasi võita õigust Mustal merel sõjalaevastikku pidada. Selle sihi ta saavutas Londoni konverentsil 1871. a. See sõbralik vahekord jäi püsima ka hiljemini. Saksa valitsuse mõjul leidis aset ka Austria ja Vene lähenemine. Nimetatud kolme riigi lähenemine üksteisele kannab ajaloos Kolmekeisriliidu nime, kusjuures eri osaliste vahel olid sõlmitud sõjalised konventsioonid. Kolmekeisriliidu tekkimisel oli suuri teeneid Bismarck'il, kes korraldas 1872. a. Berliinis keiser Wilhelm I, Franz Josephi ja Aleksander II kohtuimse. Bismarck väitis, et Kolmekeisriliidu ülesanne olevat säilitada rahu Euroopas. Tegelikult püüdiski ta vägevate liitlaste abil heidutada Saksamaa vaenlast Prantsusmaad, isoleerida teda välispoliitiliselt. Kolmekeisriliit ei võinud aga kesta kuigi kaua, sest ta liikmete huvid läksid Lähis-Ida küsimuses põhjalikult lahku.

Poliitiline seisukord Balkani poolsaarel pärast Pariisi rahu. Serblaste ja bulgaarlaste mäss (1875). Serbia ja Türgi sõda (1876). Türgi riigi lagunemine, mis ilmnes juba XVIII s., kestis ka XIX s. teisel poolel, s. o. peale Pariisi rahu 1856. a. Moldaavia ja Valahhia, mis Pariisi rahu olid kuulutatud autonoomseteks vürstiriikideks, liitusid 1862. a. üheks Rumeenia vürstiriigiks ühise valitsuse ja rahvaesindusega. 1881. a. muudeti Rumeenia Euroopa suurriikide nõusolekul kuningriigiks. Serbia suurendas oma sõltumatust tunduvalt. Pariisi rahu järel omandas Serbia õige suured õigused oma valitsuse ja seadusandluse alal. Varsti peale seda suurendasid serblased oma sõjaväge ja sundisid Türgi garnisonisid kõigist oma kindlustist lahkuma. Nii sai Serbia peaaegu iseseisvaks, Türgi ülemvalitsus jäi ainult nimeliseks. 1869. a. panid serblased oma riigis kehtima moodsa põhiseaduse. Viimane andis Serbiale poliitiliselt vastutava ministeeriumi ja kahekojalise rahvaesinduse. Saadikute-

kotta valis rahvas oma esindajaid üldise valimisõiguse alusel. Ka **Bulgaarias** tekkis liikumine rahvusliku iseseisvuse saavutamiseks.

Peale Páris-Serbia elas serblasi ka **Bosnia ja Hertsegoviina** provintsid. Siin esines türklaste ike ja vägivald kuni 1870. a. keskpaigani väga teravalt. Rahva seisund muutus talumatuks. Küll lubas Türgi valitsus Euroopa suurriigele mitmel korral, et ta annab kristlasile samasugused õigused kui on muhamediusulistelgi, kuid kõik need lubadused jäid täitmata. Et Türgi valitsus oma lubadusi ei täitnud ja muhameedlaste vägivaldsed teod edasi kestsid, siis algas 1875. a. **Bosnia** ja **Hertsegoviinas** mäss. Samuti ka **Bulgaarias**. Türklased alustasid mässu mahasurumist neile iseloomuliku julmusega, kusjuures **Bulgaarias** võeti ette koguni massilisi tapmisi. **Montenegro** ja **Serbia** ei võinud siin pealtvaatajajaks jääda ning kuulutasid Türgimaale sõja. Vene seltskond saatis vabaduse eest võitlejatele abi nii rahas kui ka vabatahtlike näl. Kõik see ei suutnud vabadusvõitlejate olukorda päästa. Ka Euroopa riikide püüe vaenulisi pooli lepitada jäi tagajärjetuks. Türgi korralikud väed purustasid mässajate väesalgad ning vallutasid **Montenegro** ning **Serbia**, millele järgnes verine kättemaks.

Vene-Türgi sõda (1877) ja San-Stefano rahu (1878). Venemaa, kes Balkani poolsaare ristiusulisist rahvaist oli huvitatud puhtpoliitilistel ja ka teistel põhjustel, nõudis Türgi valitsuselt kristlasile mõõndusi ning ähvardas vastasel korral sõjaga. Inglismaa ja Austria soovil tuli **Konstantinoopoli** kokku Euroopa suurriikide esindajate konverents, et ristiusuliste rahvaste elluollu puutuvaid küsimusi lahendada rahulikul teel. Et konverents mingisuguseid tagajärgi ei andnud, siis kuulutas Venemaa 12. apr. 1877. a. **Türgimaale sõja**. Vene väed liikusid üle **Doonau**, vallutasid **Plevna** ja **Adrianoopoli**. Kaukaasias vallutasid venelased **Karsi** kindluse. Need kaotused sundisid türklasi sõda lõpetama. Rahu tehti **San-Stefano's** 19. veebr. 1878. a. Venemaa sai enesele osa **Bessaraabiast**, mis ta 1856. a. kaotanud, ja laiendas oma piire Kaukaasias. Peale selle oli Türgimaa kohustatud maksma Venemaale kontributsiooni. Rumeenia, Serbia ja Montenegro tunnistasid iseseisvaks riigeks, kusjuures nende maa-alasid suurendati. **Bulgaaria** muudeti vürstiriigiks Türgi ülemvalitsuse all. Temale pidid kuuluma maad **Doonaust** kuni **Egeuse mereni**. **Bosniale** ja **Hertsegoviinale** lubati reforme ja omavalitsus, kusjuures Euroopa suurriigid garanteerisid nende elluviimise.

Idaküsimus Berliini kongressil (1878). San-Stefano rahu tingimused olid Venemaa le võrdlemisi kasulikud. Venemaa võitis maid nii Aasias (osa Armeeniast) kui ka Euroopas (**Bessaraabia**), ning tema mõju vabastatud Balkani riiges ja Türgimaalgi muutus õige suureks. Venemaa saavutistega Balkanil polnud rahul ei Inglis-

maa, kes kaitses traditsiooniliselt Türgimaa puutumatus, ega ka Austria. Austria, kes oli kaotanud oma maa-alad Itaalias ning poliitilise mõju Saksamaal, püüdis samuti nagu Venemaagi saada Balkani poolsaart oma mõju alla. Balkani poolsaarel end maksma panna näis Austriale palju kergem olevat kui Põhja-Itaaliat tagasi võita. Seepärast muutuski Austria Balkani-poliitika pärast Itaalia ühendamist eriti aktiivseks. Austria ihkas enesele Bosniat, Hertsegoviinat ja koguni Serbiat. Ka Rumeenia ei olnud sõja tagajärgedega rahul, sest ta pidi Türgimaalt saadud Dobrudža eest andma osa Bessaraabiast Venemaale. Pealegi tekkis ta lõunapiirile

13. joonis. Berliini kongress.

Vene mõju alune Bulgaaria vürstiriik. Kreekamaal oli samuti põhjust nuriseda, sest ta lootis enesele Egeuse mere rannikumaid, kus elasid kreeklased. Nii valitses väga laialdane rahulolematuus San-Stefano rahu tingimustega. Euroopa riigid Inglismaaga eesotsas nõudsid nimetatud rahu tingimuste läbivaatamist Euroopa riikide kongressil. Et ära hoida vahekordade teravnemist ja sellele võimalikult järgnevat sõda, avaldas Venemaa oma nõusolekut kongressi kokkukutsumiseks Berliini 1878. a. Kongressi juhatajaks oli Bismarck, kes tema enese sõnade järgi tahtis etendada ainult „ausa maakleri“ osa. Kongressil muudeti San-Stefano rahu tingimusi tublisti Venemaa kahjuks. Vabastatud Bulgaaria jaotati kolmeks: vürstiriik Bulgaaria, Ida-Rumeelia ja Makedoonia. Ida-Rumeelia muudeti autonoomseks provintsi, kuna Makedoonia anti Türgimaale tagasi. Nii jäid Bulgaariale ainult maad Doonau jõe ja Balkani mägede vahel. (Ta vallutas Ida-Rumee-

lia aga uuesti a. 1885). *Austriale anti* õigus okupeerida Bosniat ja Hertsegoviinat, et seal „korda jalule seada“. *Inglismaa* omandas eralepingu põhjal Türgiga Küprose saare. Ka *Kreeka* sai maid juurde Serbia ja Montenegro tunnistati iseseisvaks, kuid nende maa-alasid vähendati, võrreldes San-Stefano rahu tingimustega. Venemaa säilitas Dobrudža, aga Väike-Aasias võeti temalt suur osa vallutatud maadest. Siin jäid tema valdusse Batum, Kars, Ardahan ja mõningad nendega ühenduses olevad maa-alad. Must meri jäi vabaks kõigi rahvaste kaubalaevule, kuid *Dardanelli* d pidi suletama võõraile sõjalaevule. Türgimaad kohustati selle järele valvama.

Kolmekeisriliidu nõrgenemine. Berliini kongressi järel andsid end *Austria* ja *Venemaa* vastuolud Balkani küsimuses eriti valusasti tunda. Keskriigid kartsid, et Venemaa ei taha leppida Berliini kongressi otsustega. *Austria* lähenes nüüd eriti Saksamaale, et tema abil ajada edukat Balkani-poliitikat. Bismarck'i ettepanekul astusid Saksamaa ja *Austria* 1879. a. liitu. Viimase ülesanne oli Berliini kongressi otsuste täitmise järele valvamine ning vastastikune abiandmine, kui Venemaa ühega neist peaks algama sõda. Nii nagu *Austria* ootas Saksamaalt oma poliitiliste huvide kaitsemist Balkanil, nii lootis Saksamaa *Austriale* lähenedes vallutada oma kaupadele Balkani maade turge. Ja ta ei pettunud selles lootuses. Muidugi jahendas *Austria* ja Saksamaa selline lähenemine tunduvalt Saksamaa ja Venemaa sõprust. Vahepeal mainitud liitu polnudki. Ta restaureeriti kirjaliku salalepingu alusel ja püsis kuni 1887. a. Seejuures kinnitasid kolm keisrit uuesti oma sõprust ja lubasid heatahtlikult erapooletuks jääda, kui ühele neist peaks kallale tungitama.

2. Bismarck'i vabameelsem valitsusaeg Saksamaal (70-ndad aastad).

Bismarck ja riigipäev. Ühendatud Saksamaal etendas valitsus suuremat osa kui riigipäev. Valitsuse moodustamine toimus täiesti sõltumatult rahvaesindusest. Iga seadus, mida riigis taheti panna kehtima, pidi peale riigipäeva võetama vastu veel *liidunõukogu*, mis, nagu teada, oli moodustatud osariikide valitsuste esindajaist. Sealjuures oli Preisi kuningriigi esindajate arv võrdlemisi suur, s. t. 58-st häälest kuulus Preisile 17. Samal ajal oli keiser Wilhelm I täiesti kantsler Bismarck'i mõju all, kes tegelikult valitses riiki. Riigipäev jagunes reaks erakonniks, kusjuures ühelgi neist polnud absoluutset enamust. See asjaolu andiski riigikantsler *Bismarck'*ile võimaluse ajada oma poliitikat üsna iseseisvalt ja kindlustada valitsusele soovivat ülekaalu ka riigipäeval. Nii kuidas olukord nõudis, Bismarck oskas ühendada oma kasuks mitmesuguseid erakondi

igasuguste osaliste järeleandmistega. Vahel mõjutas ta riigipäeva isegi ähvardustega teda laiali saata või teda hoopis kaotada. Erakonnad, kes polnud põhiliselt vaenulised keisririigile, olid katoliiklik tsentrum, rahvusvabameelsed ja progressistid. Üks või teine neist oli ajuti kantsleriga liidus, ajuti temaga opositsioonis. Põhimõttelisteks „keisririigi vastasteks“ luges Bismarck sotsiaaldemokraate ja regionaalsete huvide esindajaid Hannoveri separatiste, Pooseni poolakaid, Slesvigi taanlasi ning Elsass-Lotringi prantslasi. Viimatiloendatud erakondade suhtes asus Bismarck eriti vaenlikul seisukohal.

Bismarck'i valitsus rahvusvabameelsete toetusel. Majanduspoliitika. Esialgu valitses Bismarck rahvusvabameelsete erakonnale toetudes. Seda ajajärku on nimetatud Bismarcki valitsemise vabameelseks ajaks. Osalt on see nimetus tabav, kuna Bismarck'i majanduspoliitika sel ajal oli vabakaubanduslik ning hariduspoliitika vaenuline katoliku kirikule. Ka mõningaid sotsiaalseid reforme teostas Bismarck sel ajajärgul, kuid riigikorra demokraatlikumaks muutmiseks ei teinud ta midagi. Rahvusvabameelsed kaitsesid riiklikku ühtlust, Bismarck'i sõjakat poliitikat ja poliitilisi vabadusi mõõdukuse piires. Tooniandvat osa rahvusvabameelsete hulgas etendas tööstuslik kodanlus, eriti Reini provintsi, Sileesia ja Saksi töösturid. Nemad said hiiglakasu Saksa-Prantsuse sõjast, Saksamaa ühinemisest. Sõjavarustise valmistamine sõja ajal ja pärast seda läks täielikult nende kätte. Väljapaistvat osa relvastise valmistamise alal etendasid Krupp'i kuulsad kahurivabrikud Esseni linnas, Reinimaal. Prantsusmaalt saadud 5 miljardit franki läksid ka suurelt osalt samade suur-ettevõtjate ja kapitalistide kätte. Suur osa hiiglakontributsioonist kulutati kindluste ja kasarmute ehitamiseks, relvade ja laskemoona tellimiseks ning riigivõla katmiseks. Teine osa läks ühel või teisel kujul tööstuslike ettevõtete toetamiseks ja elustamiseks, sest rahvusliku tööstuse arendamine oli saanud üldsuse asjaks. Kel oli vabu kapitale, see püüdis neid paigutada ühte või teise ettevõttesse. Algasid nn. „Gründerjahre“. Paljud uusist ettevõtteist jäid muidugi pankrotti, sest seltskonna ostujõud polnud sugugi nii suur, kui esialgu arvati. Tõsiasiaks aga jääb, et Prantsuse kuld andis suure tõuke Saksamaa tööstusele ja kaubandusele, mis pärast Bismarck püüdis oma majanduspoliitikat rajada vabakaubanduse põhimõttele, niiviisi vastu tules rahvusvabameelsete püüdeile.

Katoliku kiriku võimupüüded Saksamaal. Kindel solidaarsus ei valitsenud Bismarck'i ja rahvusvabameelsete vahel mitte ainult majanduspoliitika alal, vaid ka võitluses katoliku kirikuga, mida pidas Bismarck mõnd aega raudse järjekindlusega. Ühendatud Saksamaal oli vaimulikel võrdlemisi laialdased õigused. Nad võisid vabalt valida vaimulikke kirikuameteile, valvata rahvakoolide järele.

ja otseselt paavstiga läbi käia. Kuid katoliku kiriku tegelased polnud selle kõigega veel rahul. Nad nõudsid, et Saksa valitsus aitaks kaasa selleks, et paavstile antaks tagasi ta ilmlik võim ja suurendataks katoliku kiriku õigusi Saksamaal. Neid katoliiklasi, kes ei tunnustanud 1870. a. vastu võetud paavsti ilmeksimatuse-dogmat, nn. v a n a k a t o l i i k l a s i, kiusas kirik kõigiti taga. Piiskopid panid neid kirikuvande alla, hoolitsesid selle eest, et neid vallandataks kohadelt ülikooles ja kooles. Jesuiitide ja teiste vaimulikkude ordude tegevus muutus 70-ndate aastate alguses väga elavaks. Nii mungad kui ka piiskopid täitsid orjalikult kõiki paavsti käske, riigipäeval esines paavstivõimu toena k a t o l i i k l i k k e s k e r a k o n d, kes kaitsetes kõigiti katoliku kiriku huve ja nõudis paavstile ilmliku võimu tagasiandmist.

Bismarck'i võitlus katoliku kirikuga. Hoolitsedes tugeva ja iseseisva riigivõimu eest, ei võinud Bismarck sallida katoliiklikke tegelasi, kes tahtsid anda paavstile suuremat võimu kui oli ühelgi ilmlikul valitsejal. Pealegi sattus protestantlik avalik arvamine ärevusse katoliiklaste võimupüüdluste puhul ning vanakatoliiklased nõudsid endile r i i g i v ö i m u l t k a i t s e t. Kõige selle pärast astus Bismarck võitlusse katoliku kirikuga ja riigipäeva keskerakonnaga. Seda Bismarck'i alustatud võitlust kutsutakse k u l t u u r i v ö i t l u s e k s („Kulturkampf“). Bismarck andis välja nn. m a i s e a d u s e d (1873—1875), mis tunduvalt pidid vähendama katoliku vaimulikkude iseseisvust ja võimu. Nende seaduste järgi muutusid piiskopid ja teised vaimulikud oma seisundilt sarnanevaiks riigiametnikkudega. Kes soovis saada vaimulikuks, pidi nüüd omandama kõrgema hariduse mõnes Saksa ülikoolis ning sooritama eksami ajaloos ja filosoofias; vaimulikku ametisse võis pääseda ainult valitsuse kinnitusel. Et piiskopid ei tunnustanud seaduslikuks paavsti ilmeksimatuse-dogma vastaste abielusid, pani valitsus kehtima kodanliku abielu. Lõpetati ka jesuiitide ordu ning kongregatsioonide tegevus ja diplomaatiline läbikäimine paavsti õukonnaga. Juba enne maiseadusi oli Bismarck vabastanud koolid vaimulikkude järelevalve alt. T o e e t u s s u m m a d katoliku vaimulikkudele kustutati riigi eelarvest. Kirik omalt poolt demonstreeris riigivaenlikkust seega, et ei korraldanud tänujumalateenistusi Sedani lahingupäeva mälestamiseks. Katoliku vaimulikud paavsti ja piiskoppidega eesotsas ei tunnustanud neile vaenlikke uusi seadusi. Nüüd ei jäänud valitsusel muud üle kui s u r v e a b i n ö u d. Sõnakuulmatuid piiskoppe ja teisi vaimulikke hakati võtma kohtulikule vastutusele, ametist vabastama ja ka vangki heitma. Nii omandas võitlus katoliku kirikuga äärmise kuju ja hulk piiskopi- ja preestrikohti jäi hoopis vabaks. Riigipäeva k e s k e r a k o n d a seesuguse poliitikaga ikkagi ei jõutud murda. Tuginedes talupoegadele ja mõisnikele, sai ta järgmisil valimisel veel rohkem hääli ning muutus kõige t u g e v a m a k s e r a k o n n a k s riigipäeval, saades üle $\frac{1}{4}$ saadikutekohtadest. Neis võistlusis Bis-

marck otsis ja leidis tuge mitte ainult rahvusvabameelseilt, vaid ka progressistidelt. Vastutasuks neile kaotas ta mõisnikkude k o h t u - ja poliitseivõimu külas. See sotsiaalne reform riivas ka protestantliku konservatiivse partei huve. Kartes, et Bismarck hiljemini ka protestantliku kiriku tahab teha täiesti sõltuvaks valitsusest, astus konservatiivne parteigi vastu Bismarck'i kirikupoliitikale. Ka vasempoolsete erakondade toetusele ei võinud Bismarck olla kuigi kindel. Eriti tähtis on aga, et Bismarck vajas tsentrumi poolehoidu uue le m a j a n d u s p o l i i t i k a l e üleminekuks. Nimelt kavatses ta tarvitusele võtta kaitsetolle, milliseid ei pooldanud aga enamik rahvusvabameelseid. Rahva hulgas aga muutus tagakiusatud katoliku kirik aina armsamaks. Arvestades kõiki neid asjaolusid ning vajades keskerakonna toetust võitluseks sotsialistidega, loobus Bismarck oma valitsusaja reaktsioonilisel järgul (1873—90) võitlusest katoliku kirikuga. Aegamööda kaotati nn. maiseadused. „Kulturkampf'i“ alguses oli Bismarck küll riigipäeval öelnud, et „meie Kanossasse ei lähe“, kuid nüüd võisid rahvusvabameelsed pilgates tähendada, et „Kanossas on juba käidud“. Ometi ei andnud Saksa valitsus kõiki kultuurivõitluse saavutisi käest. Nii jäi alatiseks püsima kodanlik abielu ning koolitegevus, välja arvatud usuõpetuseandmine, vabanes täiesti vaimulikkude järelevalve alt.

3. Võitlus riigikorra pärast Prantsusmaal (1871—79).

Thiers'i valitsus. Teatavasti kuulutati Prantsusmaal kolmas vabariik välja 4. septembril 1870. Prantsusmaa elas tol korral raskeid päevi. Vaenlane esines äärmiselt raskete r a h u t i n g i m u s - t e g a, mis teravalt riivas prantslaste rahvuslikku enesetunnet. Pealegi algas samal ajal k o m m u n a a r i d e m ä s s, mis takistas vabariikliku korra stabiliseerumist ning valmistas pinda monarhistlikule riigipöördele. Rahvuskogus, mis valiti 1871. a., kuulus enamus monarhistidele. Nad nõudsid surveabinõusid kõigi sotsialistliku värvusega elementide vastu. Monarhistide mõjul kaotati rahvuskart. Samuti kaotati ka trükivabadus. Samal ajal kujunes kavatsus, tühistada ka tööliste koalitsiooniõigus. Konservatismist oli haaratud ka vabariigi president Thiers, kes kord lausunud: „Vabariik saab konservatiivne, või ei saa teda üldse olema.“ Thiers osutas raugematut energiat. Ta laiendas kohalikkude omavalitsuste võimupiire, et nende tegevust elustada ja vähendada tsentralisatsiooni, mis juba Napoleon I ajast oli püsinud peaaegu muutumatult. Ka maksis ta siselaenule abil kontributsiooni Saksamaale enne tähtaega ära ja pani üldise väeteenistuskohustuse kehtima. Et Thiers k a i t s e s v a b a r i i k i kui kõige kohasemat poliitilist riigivormi, siis sattus ta vastuollu rahvuskogu monarhistliku enamusega. Viimane jagunes

kolme erakonda: legitimistid, orleanistid ja bonapartistid. Nad olid üksteise vastu vaenlikud ja tunnustasid vabariiki ainult ajutise valitsemisvormina, oodates parajat momenti, et üle minna monarhistlikule korrale. Lõpuks leidsid legitimistid ja orleanistid enestele ühise kuningakandidaadi Charles X pojapojas, krahv Chambord'is (1873). Siitpeale läks monarhistide ja Thiers'i vahekord teravaks. Peale seda, kui rahvuskogu enamus avaldas talle umbusaldust, loobus ta võimust vabariigi vastaste kasuks (1873).

Monarhistide (Mac Mahon'i) valitsus. Uueks vabariigi presidendiks valiti marssal M a c M a h o n, keda loeti kõige kohasemaks monarhistide kavatsuste elluvijaks. Monarhistide õnnetuseks sattus krahv C h a m b o r d rahvuskogu enamusega vastuollu: ta mõistis 1789. a. revolutsiooni hukka, ei tunnustanud kolmevärvilist lippu rahvuslikuks, öeldes, et ta on valmis vastu võtma ainult „Henri IV ja Jeanne d'Arc'i“ valget lippu.

Rahvuskogu loobus nüüd restauratsioonist, kuigi mitte jäädavalt, määras presidendi volitused seitsme aasta peale kindlaks ja asus põhiseaduse väljatöötamisele. Mac Mahon moodustas monarhistidest valitsuse, kes ajas oma karmi reaktioonilist poliitikat: ametnikkude keskel võeti ette puhastustöö, et vabariiklasist lahti saada, ametlikkudes aktides keelati sõna „vabariik“ tarvitamine täielikult, ajakirjandus võeti veel kindlama valve alla ja ajalehtede müümine tänavail keelati üldse ära. Katoliiklased said sel ajal suurema tegevusvabaduse. Nii valitsus kui ka rahvuskogu oma enamuses tunnustas paavsti ilmliku võimu uuesti jaluleseedmist. Niisuguse poliitika otsene tagajärg oli, et opositsioon süvenes ja vabariiklikud ideed juurdusid rahvastikus ikka rohkem ja rohkem. Kardeti restauratsiooni ja vabariiki peeti kõige kohasemaks riigivormiks, mis ühendaks prantslasi ning kindlustaks riigis rahu. See tuli nähtavale ka osalisil valimisel, mis saadikute lahkumise või surma korral ette võeti ja mis harilikult vabariiklasile enamuse andsid.

1875. a. põhiseadus ja monarhistide valitsuse langemine. Põhiseaduse väljatöötamine rahvuskogus viibis: igal erakonnal oli oma kava, mispärast vaidlused kestsid üle aasta. Viimati jõuti nii kaugemale, et 1875 võeti vastu uus vabariigi põhiseadus, mis vähestele muutustega praegugi kehtib. Konstitutsioon andis täide-

14. joonis. A. Thiers.

saatva võimu presidendile, kes valiti 7 aastaks ja võis senati nõusolekul saadikutekoda laiali saata. Tema määras ka saadikutekoja ees vastutava ministeeriumi. Seadusiandev võim kuulus saadikutekojale ühes senatiga. Esimese liikmed valis rahvas üldise, otsese valimisõiguse põhjal, kuna osa teise liikmeid määras senat, osa aga valisid kohalikud omavalitsused. Mõlemad kojad võisid oma istungeid pidada ainult 5 kuu jooksul aastas; vaheaegadel valitsesid riiki valitsus ja president. Senati ja saadikutekoja ühine koosolek moodustas kongressi, kes valis presidendi. Administratsiooni suhtes jäi Prantsusmaa tsentraliseeritumaks kui ükski teine Euroopa suurriik. Omavalitsused jäid täiesti jõuetuks, kogu maad valitseti endiselt pealinnast, nagu keisririigigi ajal.

15. joonis. Prantsuse vabariigi president J. Grévy.

Siseminister võis oma tahte kohaselt nimetada departemangudesse prefekte, paigutada neid ümber või vallandada.

Kuigi presidendi ja senati võimupiirkond oli suur, kujunes Prantsusmaal siiski parlamentaarne kord. Valitsevat osa etendas saadikutekoda. President esindas valitsust pidulikel juhtudel ja tegi erakonna liidreile ülesandeiks, moodustada lahkuva ministeeriumi asemele uus. Uus poliitiline kord ei võtnud kindlat kuju mitte korraga, vaid aegamööda.

Monarhistid ei loobunud oma riigipöörde-mõttest, kuigi saadikutekoja valimisel võitis vabariiklaste erakond, milles juhtivat osa etendas kuulus Gambetta. 1877. a., pärast lühiajalist katset valitseda

vabariiklaste abil, määras Mac Mahon jällegi monarhistidest ministeeriumi, ning saatis saadikutekoja laiali. Uusi valimisi püüdis valitsus mõjustada kõigi võimalikkude abinõudega, et kindlustada monarhistidele võitu. Vaimulikud töötasid samas sihis, püüdes usklike keskel vaenu külvata vabariiklaste vastu. Kõik see jäi tagajärjetuks. Vabariiklased, mõõdukad ja radikaalid ühinesid ning said valimisel täieliku võidu. Mac Mahon moodustas nüüd vabariiklastest ministeeriumi ja lahkus aasta hiljem ametist. Tema asemele astus Jules Grévy (1879). Nii läks täidesaatev võim ja saadikutekoja enamus vabariiklaste kätte. Seega kindlustati Prantsusmaal kolmanda vabariigi olemasolu, mis on püsinud meie päevini.

4. Aleksander II aeg (1855—81) Venemaal. Suured reformid.

Aleksander II isik. Aleksander II, kes Venemaal õnnetu Krimmi sõja ajal troonile astus, erines mitmeti oma isast. Nikolai I oli oma iseloomult väga kangekaelne ning esinemises otsejooneline. Aleksander oli iseloomult palju kõhklevam ja mõjustatavam ning esinemiselt teesklevam. Nikolai oli saanud ühekülgse, sõjaväelise kasvatusena, kuid Aleksandri haridus oli kaunis mitmekülgne. Pikkadel reisudel, mis isegi Siberisse ulatusid, tutvus ta troonipärijana Venemaaga, valitsusaparaadi tegevusega aga riigimeestega keskustelles või oma isa aidates. Troonipärijana oli Aleksander II oma isa bürokraatlik-tsentralistliku valitsussüsteemi austaja ning osalt temast konservatiivsemgi. Alles Krimmi sõda oma õnnetu lõpuga tõi Aleksander II vaateisse pöörded ning tegi temast reformaatori.

Reformide vajadus poliitiliselt. Krimmi sõja puhul selgus nii seltskonnale kui ka keisrile, et Venemaa oli Lääne-Euroopast maha jäänud mitte ainult hariduslikult, sotsiaalselt ja majanduslikult, vaid ka valitsemisviisilt ja sõjatehnoloogiliselt. Venelastel olid küll püssid ja kahurid, kuid Vene sõjalaevastikus leidis ainult purjelaevu, kuna vaenlasil olid tarvitusel aurikud. Venemaa oleks suutnud välja saata ja enam-vähem varustada hiiglasuuri inimhulki, kui seda poleks takistanud teede vähesus ja nende äärmiselt

16. joonis. Aleksander II.

korratu olek. Kõiges selles arenematuses oli süüdi Vene bürokraatlik-tsentralistlik kord ning kantseiline formalism, mis takistas elu loomulikku edenemist, ning teiselt poolt talupoegade pärisorjusele rajatud majanduslik kord. Riigi majanduslik seisund oli väga halb. Riigi rahanduse parandamiseks oleks olnud vaja tõsta rahva üldist jõukust. See aga oli võimatu, seni kui püsis pärisorjus. Krimmi sõda, nõudes maalt suurt jõupingutust ja riigiparaadi laitmatut funktsioneerimist, tõi kujukalt päevavalgele kõik Venemaa siseelu pahed. Selgus, et vana korra juurde jäädes Venemaa ei suuda säilitada endist kaalu rahvaste peres, et uuendused on möödapääsetamatud. Seda ootaski seltskonna ärksam osa uuelts keisrilt.

Lootused läksid osalt täide. Juba oma valitsuse alguses kaotas Aleksander pealinna ajakirjanduse eeltsensuuri, asendades selle nn. prantsuse tsensuurisüsteemiga (järelkontroll karistustega lubamatute kirjutiste puhul). Tsensuuri nõrgendamine tõi endaga

kaasa vaimse elu hoogsa ärkamise. Ajalehtede ja ajakirjade arv kasvas jõudsalt, ning ikka ja ikka julgemini puudutati neis uuenduste küsimust. Aleksander lubas venelastel jälle sõita välismaile ning ülikooli pääsemise tingimused muudeti avaramaks. Rahu- tegemise puhul avaldatud manifestis töötas Aleksander teostada veel suuremaid ja põhjalikumaid reforme. Suurimaks ja tähtsaimaks neist kujunes talupoegade pärisorjusest vabastamine.

Vene pärisorjuse iseloom. Kõigis Euroopa riiges oli pärisorjus XIX sajandi teiseks pooleks juba kadunud, ainult Venemaal püsis ta täiel määral 1860-ndate aastateni, välja arvatud ainult praegused Eesti ja Läti alad, kus juba Aleksander I andis talurahvale isikliku priiuse. Üldjoonis kandis pärisorjus Venemaal samasugust iseloomu kui Lääne-Euroopaski keskajal. Talupoeg oli mõisniku oma, tegi temale tegu, maksis maksu ja oli sunnismaine, kusjuures mõisnik oli talupojale ainsaks õigusemõistjaks. Siiski tundus vene talupoja seisund raksemana, kui see oli olnud mujal pärisorjuse ajal. Vene mõisnik võis oma rahvusest talupoegi maa küljest lahutada ning müüa. (Põhja-Ameerika Ühendriiges kaubeldi värvilist rassi inimes- tega.) Vene mõisnikel oli viisiks oma talupoegi linna töösse saata või lubada. Ka sellisel korral maksid talupojad maksu edasi ja pidid mõisniku soovi korral tagasi tulema. Mõisniku varanduseks ja sissetulekuallikaks olid ta maad ja pärisorjad ehk hinged, nagu neid Venemaal nimetati. Ühtedel oli hingi mõned kümned või sajad, kuna teistel ulatus see arv tuhandeini või koguni sajatuhandeini. Mõisniku maad jagunesid harilikult kahte ossa. Üks osa oli mõisniku enese, teine aga talupoegade käes, kes mõisnikule maksu maksid või tegu tegid. Maad ei antud sealjuures individuaalselt igale talupojale, vaid kogu külakonnale ehk „mir'ile“. „Mir“ jaotas saadud maa oma liikmete vahel. Et hingede arv polnud püsiv, siis teostati aeg-ajalt ümberjagamisi. Maad ei jagatud talupoegadele ühes tükis, vaid ribadena, kusjuures ühele talupojale kuuluvad maad olid ribadena laiali pillatud üle kogu külakonna maade. Juhtus, et äärmised ribad olid üksteisest mitme kilomeetri kaugusel. Muidugi raskendas maade killustus tunduvalt põllutööd, samuti ka see, et kõrvuti seisvail maaribadel talupojad olid sunnitud pidama ühist külvikorda. Peale mõisnikkude mail elavate talupoegade oli veel riigi-talupoegi. Viimaste seisund oli parem, sest neid ei kurnatud nii palju. Ka vabu talupoegi leidus sel ajal Põhja- ja Lõuna-Venemaal, kuigi võrdlemisi vähe.

Pärisorjuse kaotamise põhjused. Läänud sajandi keskpaigu ei vastanud pärisorjus kaugeltki enam üldisile, eriti aga majanduse- lu tingimusele. Selle kaotamine oli kasulik nii tööstus- kui kau- bandusringkondadele, isegi mõisnikele. Arenev Vene suurtööstus vajas vaba tööjõudu, mida ei võinud anda pärisorjuses olev maa. Arenev tööstus ja kaubanduslikud ringkonnad vajasid ka avaramat siseturgu — aga pärisorjuses vaevleva talupoja ostujõud oli äärmi-

selt väike. Pealegi ei suurenenud pärisorjuses olev rahvahulk loomuliku juurdekasvu teel, vaid XIX s. algusest peale isegi kahanes aegamööda. Ka mõisnikele polnud pärisorjus enam kasulik. Tööstuse edenemisega Euroopas oli tugevasti kasvanud nõudmine Venelija järele, samuti muutus sisemaine viljaturg linnade kasvades elavamaks. Mõisnikud püüdsid seepärast põlluharimist intensiivsemaks muuta, võttes tarvitusele paremaid põllutööriistu, kunstlikku väetamist, uusi põllukultuure, minnes üle kolme põllu süsteemilt mitme põllu süsteemile. Põllumajanduse intensivistamise vajadusele ei vastanud aga pärisorja sunnitöö: see oli vähe produktiivne. Uus põlluharimisviis nõudis juriidiliselt vaba tööliste tööd. Valitsus omalt poolt oli huvitatud Venemaa majanduslikust tõusust, et parandada riigikassa seisundit. Haritud kihid, kelle hulka kuulus ka vabameelsem ametnikkond, ihkasid pärisorjuse kaotamist kultuurilise ja eetilise progressi pärast. Muudugi ihkasid ka talupojad ise pääsemist senisest viletsusest. Krimmi sõja ajal muutusid talupoegade rahutused järjest sagedamaks, samuti rahva omakohtu juhud metsikute mõisnikkude kallal.

Vabastamiseaduse väline kujunemine. Talupoegade vabastamise mõte tekkis juba Katariina II ja Aleksander I ajal, kuid selle teostamiseks puudus tol korral veel vastav pind. Alles Aleksander II ajal kujunes talupoegade vabastamine paratamatuseks: seda näitasid aina sagedamaks muutuvad talupoegade rahutused kui ka haritud seltskonna meeleolu ning ajakirjanduse mõtteavaldused. Aleksander II mõistis, et „parem on kõrvaldada pärisorjus üldalt poolt, kui oodata aega, millal ta ise hakkab kõrvalduma altpoolt“. Seepärast pöördus tsaar mõisnikkude poole palvega, et need tõsiselt mõtleksid pärisorjuse kaotamise üle. Vabastamise eeltöiks moodustati 1857. a. vastav peakomitee, kus tähtsaimat osa etendas Nikolai Miljutin. Peale peakomitee tekkisid üle riigi kohalikud mõisnikkude komiteed, kes arutasid pärisorjuse kaotamise küsimust ning esitasid peakomiteele umbes sada vabastamisprojekti. Viimaste põhjal töötas peakomitee redaktsioonikomisjon välja oma projekti. Et redaktsioonikomisjon koosnes õige vabameelseist riigimeestest, siis kujunes vabastamisprojekt kaunis edumeelseks. Kuid see ei leidnud täiel määral tunnustust peakomitee poolt. Paljud mõisnikud soovisid, et vabastamine toimuks järk-järgult aastakümnete kestel ning et talupojad vabastataks ilma maata. Keisri mõjul aga otsustas peakomitee vabastada talupojad otsekohe ning ühes maaaga. Talupoegade ilma maata vabastamine oleks võinud tekitada suuri rahutusi. Kui peakomitee oma tööd lõpetas ning riiginõukogu vabastamisprojekti vastu võttis, kirjutas keiser Aleksander II 19. veebruaril (v. k.) 1861. a. vabastamismanifestile alla.

Talupoegade vabastamise sisuline külg ja tagajärjed. Vene talupoja vabastamine toimus järgmisil tingimustel. Talupoeg sai isikliku priiuse ning ühes sellega maa, kusjuures osa seni tema käes

olnud maast jäeti mõisnikule. Maa pidi talupoeg aga välja ostma. Et vene talupoeg oli vaene, siis pidi riigivalitsus talle appi tulema. Riik maksis mõisnikele ostusumma, mille talupoeg pidi tasuma riigile osade kaupa ühes protsentidega 49 a. jooksul. Mõisnikele maksis riik maa eest väga head hinda, sageli üle maa tegeliku väärtuse, nii et mõisnikud võisid pärisorjade vabastamisega kõigiti rahule jääda. Talupoegade seisund aga ei paranenud pärisorjuse kaotamisega kaugeltki küllaldasel määral. Talupojad ei muutunud täiesti üheõiguslikeks teiste seisustega: nende liikumisvabadus oli mõneti takistatud; nagu pärisorjuse ajal, nii pidid nad nüüdki maksma pearahha. Nad ei saanud ka sellist omandiõigust, nagu seda omasid teised seisused. Nüüdki ei jäänud maa iga talupoja individuaalseks, vaid ikkagi külakonna („mir“) omandiks. „Mir'ile“ jäetud maad olid aga sageli liiga väikesed, tunduvalt väiksemad kui pärisorjuse aegsed, nii et neist ei piisanud korralikuks elatuseks. Talupojad pidid otsima odavapalgalist kõrvaltööd mõisast või siirduma oma kodukohast tööstuslinnadesse. On täiesti arusaadav, et nad pettusid kauaoodatud priiuses ning arvasid, et mõisnikud võltsivad seaduste teostamisel tsaari head tahet. Kuigi pärisorjuse kaotamine ei parandanud küllaldaselt määral talupoegade olukorda, oli see siiski tähtsaks edusammuks nii sotsiaalselt kui ka rahvamajanduslikult. Terav seisuslik vastuolu pehmenes ning riik sai hulga vabu inimesi, kes olid seni rohkem mõisniku kui riigi alamad. Ligi 40-miljonine rahvahulk asus vabanedes uute väärtuste loomisele. Põldu hariti põhjalikumalt ja korralikumalt, sest talupoeg teadis, et siitpeale saab ta kõik loodud varad endale. Vabrikutööstus sai juurde uut vaba tööjõudu, mida ta vajas. Naturaalmajanduse asemele astus rahamajandus. Üldse hakkas riigi ja rahva majanduselu arenema kiiremas tempos. Paljud linnad, mis olid seni ainult administratiivseiks keskusiks, muutusid nüüd kaubandus- ja tööstuslinnadeks.

Omavalitsuse- ja kohtureformid. Pärast talurahva vabastamist ei võinud säilida ka mõisakohtud ja politsei ning senised seisuslikud omavalitsused. Ainult külakonna omavalitsuses, mis nüüd loodi, olid loomulikult esindatud talupojad üksi. Kuid uued maakonna ja kubermangu omavalitsused, nn. semstvovod kujundati kõikseisuslikeks. Siin olid esindatud nii mõisnikud, linnakodanikud kui ka talupojad, kuigi mõisnikkude käes oli ülekaal. Varemini olid maakonna omavalitsuses olnud esindatud ainult mõisnikud ning seega tähendas uus kord suurt sammu edasi üheõigusluse suunas. Semstvovod hoolitsesid maanteede ja sildade, rahvahariduse, tervishoiu, üldiste ehitiste, tulekindlustuse jne. eest. Linnad said uue demokraatsema omavalitsuse 1870. a. Uute omavalitsuste tegevus jäi tugevasti piiratuks bürokraatia poolt: kubernerid võisid oma näengu järgi kinnitada või muuta semstvovote otsused. Semstvovotel ei lubatud ühendusse astuda teise kubermangu

semstvotega — selliseis püüdeis nähti katset autokraatiat kukutada ja asendada demokraatliku korraga. Nii jäid kõik reformid omavalitsuse ja kodanliku üheväärsuse vaimus poolikuks, sest mõisnikud ei tahtnud loobuda oma võimust kohtadel ning keiser ei sallinud vähimalgi määral oma isevalitsusliku võimu piiramist.

Uuendused ei jäänud puutumata ka kohus. Seni oli ta olnud üks suurimaid vene elu pahesid. Kohus polnud vaba: ta sõltus administratsioonist, eriti kubernerist, kes võis oma näengu järgi kohtuasju lõpetada, kohtunikke ametist vallandada jne. Kohtumõistmine oli aeglane ja kinnine, kaebajat ja kaebealust üldse ette ei kutsutudki, kohtukorraldus oli seisuslik jne. 1864. a. kohtuseaduse järgi omandas Venemaa administratsioonist vaba, kõikseisusliku, avaliku ja rutulise kohtumõistmise. Seltskonda lähendati kohtule vannutatud meeste kohtu loomisega. Vannutatud mehed valiti loosi teel kohalikust seltskonnast ning nad pidid kohut mõistes arvestama enam südametunnistust ja sisemist veendumust kui seaduste formaalsusi. Aleksander II kohtureform oli kõige terviklikum ja järjekindlam tema uuendusist. Aga kohtureformgi jäi poolikuks isevalitsuse huvides: vannutatud meeste kohtu kompetentsist jäeti välja kirjanduse ja ajakirjanduse süüasjad ning nn. riiklikud kuriteod, mille alla kuulus ka kõigi nende õpetuste propageerimine, mis ei ühtinud valitsuse vaadetega.

Rahvaharidus. Enam kui seni hoolitseti Aleksander II ajal ka rahvahariduse eest. Kool muudeti kõikseisuslikuks: riigikoolesse võis pääseda kõigi rahvaklasside noorsugu. Asutati rahvakoole, gümnaasiume poiss- ja tütarlastele. Poeglaste gümnaasiumid jagunesid Aleksander II valitsuse alul klassikalisteks, kus peaarõhk pandi vanule keelile, ning reaalgümnaasiumideks, kus juhtivaiks õppeaineiks olid matemaatika ja loodusteadused. Nii ühe kui teise keskkoolitüübi lõpetajad saavutasid võrdseid õigusi, võisid muu seas astuda ülikooli. Aleksander II hilisemal valitsusaastail, kui keiser kaldus reformide teelt reaktsiooniradadele, võeti reaalgümnaasiumilt üldharidusliku keskkooli õigused ning nimetati ta ümber reaalkooliks. Reaalkooli lõpetajail ei olnud õigust astuda ülikooli. Reaalgümnaasiumide vastast aktsiooni põhjendas selleaegne haridusminister D. A. Tolstoi väitega, et reaalharidus on „üks peapõhjusti, miks meie õppivat noorsugu haarab nii võimsalt materialism, nihilism ning kõige hukutavam iseteadvus“. Klassikalise gümnaasiumi kavast heideti nüüd üldse välja loodusteaduslikud ained, selle eest aga suurendati tunduvalt usuõpetustundide arvu. Nii muutus keskharidus Aleksander II ajal palju eluvõõramaks ja kuivemaks kui ta oli olnud Nikolai I ajal. Ülikoolile anti uus põhikiri (1863. a.), mis tagas talle võrdlemisi laia omavalitsuse: rektor, dekaanid ja professorid valiti fakultetide ja ülikoolinõukogu poolt. Asutati uusi ülikoole, näit. Odessas, Varssavis, Peterburi ajaloo-keeleteaduse instituut jne. Aleksander II valitsuse esimesil aastail pääsesid ülikooli

meestega ühesugusel alusel isegi naised, kuid hiljemini lubati neid ainult mõningaile erikursustele. Aleksander II valitsuse hilisemal reaktsoonilisel aastail kerkis päevakorrale ülikooli autonoomia kaotamine, kuid see kava jäi siiski teostamata. Üldiselt tõi Aleksander II aeg tunduva tõusu vene rahvahariduse ja teaduse edenemisse.

Üldine väeteenistuskohustus (1874. a.). Pärast Aleksander II mitmesuguseid reforme seisuste üheõigusluse suunas ei võinud püsima jääda senine väeteenistuskord, mis vabastas aadli täiesti sõjaväeteenistusest. 1874. a. pandigi Venemaal maksma üldine väeteenistuskohustus, millele allusid ühtviisi kõik seisused. Sama 1874. a. väeteenistusseadusega lühendati ka teenistus-aega 25 aastalt 15-le, millest ainult 6 tuli teenida tegevas väes. Uuel kujul kaotas väeteenistus oma senise sünge, otsekui karistusaja iseloomu.

Aleksander II aeg Soomes. Soomelegi tõi Aleksander II valitsus-aeg hulga reforme. 1863. a. kutsuti 50-aastase vaheaja järel Helsingisse kokku maapäev ning mõned aastad hiljem anti uus maapäeva kord, mille järgi seisused pidid iga 5 aasta järel kokku tulema. Nikolai I aegne karm trükikeeld kaotati. Soome sai oma rahha ja sõjaväe, soome keelt lubati rootsi keele kõrval tarvitada ka ametiasutis. Helsingisse asutati esimene soome keele keskkooll. Rahva kultuuriline tase näitas tunduvat tõusu. Soomekeelsele ilukirjandusele pandi Aleksander II ajal tüse põhi. Muu seas ilmus sel ajal ka A. Kivi maailmakuulus romaan „Seitse venda“. Ühes soomekeelse kirjanduse ja kooli eduga kasvas loomulikult soomlaste rahvastunne. Nii oli Aleksander II aeg soomlusele kõigiti edu ajaks.

Poola mäss 1863. a. Aleksander II reformid ei rahuldanud kaugeltki kõigi Vene riigi alamaid. Nii ei suutnud nad lepitada Vene valitsusega poolakaid, kes leinasid taga oma endist iseseisvust. Aleksander II pehmendas Poolas küll tunduvalt senist režiimi: emigrantidel ja Siberisse saadetud revolutsionääridel lubati tagasi pöörduda kodumaale, Poola kuningriigi jaoks loodi eriline riiginõukogu ning ministriumid ning neile ja muudele ametikohtadele määrati poolakaid. Poola seltskond aga, kelles reformid lootusi äratasid, ihkasid maale kas laialist autonoomiat või isegi täielist iseseisvust. Ei üht ega teist ei tahtnud lubada tsaar Aleksander II. Iseseisvuse püüdjaid julgustasid sündmused Lääne-Euroopas, eriti Itaalias — nad lootsid abi Napoleon III-lt, aga ka Inglismaalt ja Austrialtki. Iseseisvusliikumise kandvaks jõuks olid Leedu ja Podoolia mõisnikud ja linnakodanlus. Poola patrioidid üritasid laialist rahvuslikku propagandat, korraldasid demonstratsioone, esinesid valitsusele palvekirjadega, milles nõuti maale parlamenti. Iseseisvuspüüete paralüüsimiseks hakkas Vene valitsus äkki Poolamaalt nekruteid võtma. Poola noorsugu seisis

küsimuse ees, kas lasta end sulgeda vene kasarmuisse veerandsajandiks või haarata relvad Poola iseseisvuse eest võitlemiseks. Ning ta otsustas viimase võimaluse kasuks. 1863. a. puhkes maal lausamäss. Loodi salajane rahvuslik valitsus, kes pidi juhtima mässu. Mässajate seisund oli raskem kui Poola eelmise revolutsiooni ajal, sest nüüd ei olnud poolakail regulaarvägesid ning kogu maal asusid suured Vene sõjaväed. Nende vastu said mässajad pidada ainult sissisõda. Napoleon III katse mõjustada tsaari ei andnud mingisuguseid tagajärgi. Austria valitsus, kes Napoleoni mõjul oli suhtunud sõbralikult poolakate iseseisvuspüüdesse, ei julgenud toetada mässajaid, kui Preisimaa pakkus avalikult tsaarile oma sõjavägesid võitlemiseks mässajatega. Seega nurjus poolakate mässukatse. Rahvuslik valitsus saadi kätte ja ta liikmed poodi üles. Palju mässust osavõtjaid saadeti Siberisse kas sunnitööle või asumisele. Kaotati kõik õigused, mis Poolale olid endisest ajast jäänud. Vene keel pandi õppekeelena maksma koolides, Varssavis asutati vene ülikool, poola ametnikkude asemele seati kohtadele venelased. Seejuures said kohti Poolamaale tuhanded ametnikud, kes olid Venemaal altkäemaksu võtmise pärast ametist vallandatud. Laia poola talupoegade kihti püüdis valitsus endaga lepitada sel ajal kui ta taga kiusas teisi poola seisusi. Miljutini jt. edumeelsete riigimeeste juhatusel teostati siin talupoegade vabastamine viimaseile eriti soodsalt: talupoegadele jäeti küllalt suured maa-alad ning seejuures täiesti tasuta, ilma väljaostukohustusega. Maa läks seejuures pärisomandina üksikute peremeeste kätte, mitte aga külakondade ühisomandiks.

Opositsioonilised voolud vene seltskonnas. Vene seltskonnas leidis küllalt isikuid, keda ei rahuldanud Aleksander II reformid. Nii esines siin tugev konstitutsioonilist riigikorda taotlev vool. Vabameelsed ootasid suure igatsusega põhiseadust. Tveri mõisnikud pöördusid palvega valitsuse poole, et kokku kutsutaks rahvuskoogu, kus kõik rahvakihid oleksid esindatud. Nende soove ei pandud aga tähelegi. Poola mässu mahasurumine andis vabameelseile ja nende aateile raske hoobi. Liberaalsed aated loeti ju õigusega Poola mässu põhjustajaiks. Poola mässust peale pöördus vene seltskond enam ja enam ära vabameelseist, kuna vene rahvuslaste mõju aina suurenes.

Peale konstitutsioonilis-vabameelse liikumise juurdusid 60-ndail aastail Vene oludes veel kaks teist liikumist, mis seisis teineteisele üsna lähedal. Üht neist nimetati nihistlikuks, teist revolutsiooniliseks. Nihilistid, kes poolehoidu leidsid peaaesjalikult õppiva noorsoo hulgas, ei tunnustanud maks vaid ühiskondliku ja perekonnale põhitud gesid ja pilkasid kõike seda, millega olid harjunud vanem põlv. Nihilistid olid kas materialistid või otsisid endile tuge Auguste Comte'i positivistlikust filosoofiast. Revolutsionäär

keskel leidsid vastukõla sotsialistlikud ideed, peaausjalikult Fourier' ja Saint-Simon'i omad. Nende ridades valitses esialgu kindel püüe olla rahva teenistuses. Haritlased, eriti üli- ja keskkooli noorsugu, läksid r a h v a s e k k a, et pimedaid rahvamasse valgustada ja neile abiks olla. Nad lähenesid rahvale oma erialal töötades, arstidena, velskeritena, vallakirjutajaina, aga ka raskeid füüsilisi töid tehes puurairuritena, seppadena, mustatöölistena jne. Mõned rändasid talupojarõivais ning valepassiga külast külla ja linnast linna, kõnelesid rahvaga vabrikuis ja külakõrtses ning jagasid revolutsioonilisi brošüüre. Üksikud julgemad ja ägedamad püüdsid koguni organiseerida mässe. Need noored haritlased, „naroodnikud“, leidsid vene külas k o g u k o n d l i k u m a a p i d a m i s e; maa polnud üksiku isiku, vaid kogukonna oma. Kogukondliku maapidamise vahetasid nad ära sotsialistliku kollektiivmaapidamisega (kus töö organiseeritakse ühise kava järgi ja teostatakse ühiselt) ning arvasid vene külas juba olevat teostunud s o t s i a l i s m i. Sotsialistlike ideede seisukohalt oleksid nad tahtnud ümber kujundada ka muid vene elu nähtusi. Kuid naroodnikute poliitiline kihutustöö ei leidnud külaelanikkude juures mingisugust pinda. Haritlaste linnamehe-välimus; kohalikkude olude ja hädaliste vajaduste mittetundmine tõukasid talupoja eemale naroodnikuist. Mida vähem tagajärgi andis naroodnikute kihutustöö rahvahulkades, seda enam hakkasid naroodnikud kasutama terroristlike võtteid. Äärmised neist koondusid „Rahva tahte“ erakonda, kes püüdis riigimehi ja keisrit ennast terroristlike aktide kaudu kõrvaldada ning nii poliitilises ja ühiskondlikus korras põhjalikku pööret luua. Aleksander II elu kallale kippusid terroristid korduvalt. 1880. a. tahtsid nad Talvepaleed Peterburis õhku lasta, mis aga ei õnnestunud.

Aleksander II võitlus revolutsionääridega ning ta surm (1881).

Aleksander II püüdis esialgu lüüa terrorismi liikumist karmide survevahendite abil. Selleks asutati isegi kõrgem komisjon kindral L o r i s - M e l i k o v'iga eesotsas, kellele anti diktaatori võim. Tekkisid suured poliitilised protsessid, kus kaebealuste arv ulatas sadadesse. Suur hulk revolutsionääre suleti vanglaises või saadeti Siberisse. Survest hoolimata ei vaibunud terroristide tegevus. Poliitilise surve ja tagajärgede vaese Vene-Türgi sõja tõttu muutus Aleksander II valitsus lõpuks mõõdukaiski seltskonnakihtides e b a p o p u l a r s e k s. Seltskonna poolehoidu tagasivõitmiseks hakkas Aleksander oma elu lõpul uuesti ajama u u e n d u s l i k k u p o l i i t i k a t. Kubermangudesse saadeti senaatorid, kes pidid revideerima kubermangu administratsiooni ja selgusele jõudma kohaliku rahvastiku hädade suhtes. Vabameelsemad ringkonnad lootsid, et uus kurss annab Venemaale ka põhiseadusliku korra. Hiljemini aga selgus, et valitsus ühes siseminister Loris-Melikov'iga mõtleb kokku kutsuda ainult k u b e r m a n g u s e m s t v o t e j a s u u r l i n n a d e e s i n d a j a d. Sellelgi kogul pidi olema ainult nõuandeõi-

gus valitsuse suhtes. Sellise pooliku järeleandmisega loodeti rahustada rahulolematuid. 13. märtsi hommikul a. 1881 tunnistas keiser vastava projekti heaks, millele pidi järgnema selle väljakuulutamise. Viimane jäi aga teostamata, sest samal päeval langes keiser osavasti organiseeritud a t e n t a a d i ohvriks.

Aleksnder II välispoliitika. Pärast õnnetut Krimmi sõda tundis Venemaa end õige nõrgana ega seganud end Euroopa riikide vahelistesse tüliküsimustesse. Küll arendas ta agressiivset välispoliitikat Aasias, kus polnud karta suurt vastupanu. 1858. ja 1860. a. lepingutega avas Hiina oma piirid vene kaupadele ning andis Venemaale üle Amuuri ja Ussuri jõe alad. 1860. a. asutasid venelased Jaapani mere äärde suure sõjasadama, andes talle uhke ja paljuennustava nime *Vladivostok*, s. t. „Valitse Idal“. Jaapanilt saavutas Venemaa Sahhalini saare Kuriili sarestiku vastu. Alaska poolsaare müüs (1867) Venemaa 7 milj. dollari eest Põhja-Ameerika Ühendriigile. Mitte ainult Kaug-Idas, vaid ka Kesk-Aasias suurenes Vene maa-ala. Siin langesid Buhhaara (1873) ja Hiiva riik ja Turkestan tsaari võimu alla. Et Venemaa niiviisi Aasias ikka enam lähenes Inglismaa alale, siis muutusid mõlema riigi vahekorrad tihti üsna teravaks, mis aga avalikuks sõjaks veel põhjust ei andnud. Balkani küsimuse pärast valitses teatav pinevus ka Venemaa ja Austria vahel. Vene vahekord teise võimsa naabri Preisimaaga oli aga võrdlemisi hea. Ajutiselt õnnestus Bismarck'il lepitada isegi Venemaad ja Austriat nn. Kolmekeisriliidus.

Aegamööda, kui Venemaa kosus Krimmi sõja haavadest ja reformis oma sõjaväge, hakkas ta Euroopaski ajama aktiivsemat välispoliitikat. Panslavismi idee ja ka vene majanduse huvides pidas Aleksander II võiduka Türgi sõja. Euroopa suurriikide survele pidi Venemaa Berliini kongressil loobuma osast oma saavutisist. Berliini kongressi järel muutus jällegi väga jahedaks Austria ja Vene vahekord ning isegi Saksamaa suhtes võttis maad ajutine pettumus. Vaatamata sellele, et Türgi sõda ei andnud küllaldaselt tulemusi Venemaale, peab Aleksander II välispoliitikat, samuti kui ta sisepoliitikatki pidama targaks ja riigile tulusaks.

5. Rahvusvahelised suhted pärast Berliini kongressi XIX s. lõpuni.

Kolmekeisriliidu viimased aastad (kuni 1887) ning Kolmikliidu tekkimine (1882). Kaheksakümnendail aastail avaldus kolme keisri sõprus peaasjalikult selles, et nad kirjaliku lepingu kujul töötasid üksteisele erapooletuks jääda, kui mõni riik väljastpoolt peaks tungima

neile kallale. Bismarck, kes kartis Venemaa ja Prantsusmaa lähenemist, rakendas kogu oma jõu Kolmekeisriliidu säilitamiseks, hoolimata neist vastuoludest, mis valitsesid Austria ja Venemaa huvide vahel. Venemaa omalt poolt vajas sõbralikke suhteid 80-ndail aastail Kesk-Euroopa riikidega, sest tema vaherkord oli terav Inglismaaga vallutuste pärast, mis ta tegi Aasias.

Lõdva Kolmekeisriliidu kõrvale tekkis 1882. a. hoopis tihedam Kolmikliit, mille liikmed ei lubanud sõja korral üksteisele mitte heatahtlikku erapooletust, vaid toetust. Kolmikliit tekkis siis, kui Itaalia lähenes liitunud Saksamaale ja Austriale (1882). Itaalia astus Kolmikliitu, lootes Saksamaa ja Austria abiga saada tagasi Prantsusmaale kuuluvaid Itaalia rahvastikuga maid. Pealegi oli Itaalia Prantsusmaa peale pahane, et viimane temast ette jõudes vallutas Põhja-Aafrikas Tuneesia (1881). Juhtumil, kui Prantsusmaa peaks alustama sõda Itaaliaga, ilma et Itaalia oleks teda selleks provotseerinud, mõlemad teised liitlased lubasid aidata teda kõigi jõududega. Sama kohustuse võttis endale Itaalia, kui Prantsusmaa peaks tungima kallale Saksamaale. Muude suurriikide pealetungi korral aga oldi ainult siis kohustatud üksteist aitama, kui kaksvõitenam suurriiki tungib ühe liitlase kallale. Seega poleks näiteks Austria leidnud kaitset Itaalia poolt, kui talle oleks peale tunginud ainult Venemaa. Kolmikliidust kujunes tugev rahvusvaheline jõud, mille abil Austriale läks korda tõsisemaid tõkkeid teha Venemaa mõju kasvamisele Balkani poolsaarel. Kolmikliidu poole hakkasid kalduma ka teisejärgulise tähtsusega riigid.

Bulgaaria kriis (1885—87). Kolmikliidu poole kalduvaist väiksemaist riigist mängis 80-ndail aastail eriti tähtsat osa Bulgaaria. Sealne vürst Aleksander püüdis maad vabastada Vene protektoraadilt, kuhu ta sattus Berliini kongressi otsuste põhjal. Vastu Venemaa tahtmist ühendas ta Ida-Rumeelia, kus 1885. a. mäss tekkis, Bulgaariaga ning vähendas igal viisil Vene ohvitseride ja ametnikkude tähtsust Bulgaarias. Venemaa survele pidi Aleksander 1887. a. troonist loobuma, kuid bulgaarlased valisid uueks vürstiks Koburg-Cohary printsi Ferdinandi, endise Ungari honvediohvitseri, kes oli tsaarile veelgi vastuvõetavam. Kogu Euroopa kartis nüüd, et Venemaa võtab ette interventsiooni Bulgaariasse oma mõju jaluleseadmiseks. Kuid Austria andis mõista, et ta sel juhtumil astub sõjaväe abil välja Bulgaaria kaitseks. Bulgaaria kriis ei lahendunudki, ta vaibus ainult, kuna Venemaa tegelikult oma mõju kaotusega seal leppis.

Vene-Saksa leping 1887. a. 1887. a. lõppes Kolmekeisriliidu järjekordne pikendus ning nüüd ei olnud Austria, kes Bulgaariat oma mõju alla püüdis saada, nõus teda uendama. Bismarck üksi sõlmis nüüd Venemaa ja kolmeks aastaks lepingu, milles Venemaa lubas erapooletuks jääda Prantsusmaa pealetungi korral Saksamaale ning Saksamaa Austria pealetungi korral Venemaale. 1890. a. kui ettevaatlik Bismarck lahkus Saksa kantsleri kohalt, polnud Sak-

samaa aga nõus seda lepingut enam pikendama. Välispoliitiliselt täiesti üksi jäänud Venemaa oli sunnitud nüüd otsima liitu Prantsusmaaga.

Prantsuse-Vene liidu kujunemine (1891—94). Napoleon III aegse Prantsusmaa vägevuse ajal oli Vene-Prantsuse vahekord õige terav, kuid pärast Preisi-Prantsuse sõda hakati Venemaal mõistma, et nõrgenenud Prantsusmaal tuleb häda korral toetada vastukaaluks ühinenud Saksamaale. See tendents tuli realselt varsti nähtavale. Prantsusmaa toibus sõjast peagi. Revanši mõttest juhituna hakkas ta energiliselt korraldama oma sõjalisi jõude ja rahvuskaitset. 1875. a., kui Prantsuse rahvuskogu otsustas tunduvalt suurendada sõjaväe koosseisu, hakkas Saksa ajakirjandus kõnelema sõjahädaohust. 1875. a. oli selline arvamus küll täiesti põhjendamata, sest Prantsusmaa polnud kaugeltki valmis sõjaks ega omanud liitlasi Euroopa riikide peres. Kuid Saksa valitsus ja mõned Saksa ajalehed püüdsid kujutada asja nii, nagu valmistsuks Prantsusmaa peatsele sõjale. Sellises olukorras oleks Saksamaa olnud õigustatud ise sõda alustama, et ette jõuda Prantsusmaast. Prantsusmaa pöördus nüüd Vene- ja Inglismaa poole, kes välja astusid tema kaitseks. Vene keiser Aleksander andis koguni avalikult mõista, et ta toetab sõja korral Prantsusmaad. Selle tõttu ruttaski Saksa valitsus nüüd deklareerima oma rahutahet.

Venemaa väljaastumine Prantsusmaa kasuks 1875. a. aga ei tähendanud kaugeltki veel liidu sõlmimist temaga. Venemaa kartis kaotada Saksamaa sõprust ning hoidus seepärast kaua aega kindlamaist sidemeist Prantsusmaaga. Ka tundsid Vene keisrid suurt vastumeelsust Prantsusmaa kui revolutsiooni kodumaa suhtes. Pikisilmi igatses Aleksander II kolmanda vabariigi langemist Prantsusmaal, sest monarhistlikule Prantsusmaale oleks ta palju parema meelega lähenenud. Aleksander II tundeid kolmanda vabariigi suhtes iseloomustab hästi fakt, et ta ei võtnud vastu president Mac Mahon'i küllakutset Prantsusmaale, küll aga tegi austusvisiidi monarhistide kuningakandidaadile krahv Chambord'ile, kes elas väljaspool Prantsusmaad.

Isegi kaheksakümnendais aastais, pärast Kolmikliidu loomist, mis oli nii Vene- kui ka Prantsusmaa vastu suunatud, ei võtnud Venemaa vastu liitu, mida Prantsusmaa väga igatses. Venemaa püüdis küll püsida heas vahekorras Prantsusmaaga, kuid samal ajal sõlmis ta mittekallaletungilepinguid Austria ja Saksamaaga. Kui aga Austria 1887. a. ja Saksamaa 1890. a. enam polnud nõus uuendma mainitud lepinguid, siis leidis Venemaa enda olevat rahvusvaheliselt täiesti isoleeritud. Peale Kolmikliidu riikide oli ta vahekord väga jahe ka Inglismaaga, kes kadestas Venemaad ta vallutuste pärast Aaasias. Samuti rahvusvaheliselt isoleeritud oli ka Prantsusmaa. Tema vahekord Inglismaaga oli halb, sest mõlema maa huvid põrka-

sid kokku asumaade hankimisel A a f r i k a s. Mõlemal välispoliitiliselt täiesti üksi jäänud riigil, Venemaal ja Prantsusmaal, ei jäänud nüüd muud üle kui liituda. Pealegi ihkasid mõlema maa majanduslikud ringkonnad riikide lähenemist. Rikas Prantsusmaa otsis kohti, kuhu investeerida oma kapitale, majanduslikult vähearenenud Venemaa vajas aga välist abi oma tööstuse loomiseks. Prantsusmaa tuli siin Venemaale korduvalt appi, lubades teda teha Pariisis välislaenu. 1891—94 saigi tõsiasiaks Prantsuse-Vene liit. Prantsuse sõjalaevastiku ilmumine sel aastal K r o o n l i n n a alla oli esimeseks Prantsuse-Vene liidu manifestatsiooniks. Püsti seistes kuulus sel puhul Aleksander III marseljeesi, revolutsioonilaulu, mis oli Venemaal keelatud. Kaks aastat hiljemini vastas võõrsilkäiguga Vene sõjalaevastik. Ta ilmumine T o u l o n i kutsus esile Prantsusmaal ennekuulmatu vaimustuse, mis seletatav asjaoluga, et Prantsusmaa vajas liitu tungivamalt kui ta kaaslane. Prantsuse-Vene liidu ülesanne oli vastastikune sõjalise abi andmine hädaohu korral. Kumbki liitlane lubas alustada sõda, kui teisele tungib peale Saksamaa või mõni teine Kolmikliidu riik Saksamaa toetusel. Kumbki riiki pidi kohe mobiliseerima oma sõjajõud, kui saadi teated mobilisatsioonist mingis Kolmikliidu maas. Kuigi liidulepingus ei olnud juttu suhetest Inglismaaga, muutusid ometi mõlemad riigid nüüd ka julgemaks Inglismaa suhtes ning kui tarvis, võttis ette ühiseid diplomaatilisi samme.

Kaksikliidu tekkimisega oli jälle saavutatud poliitiline t a s a k a a l E u r o o p a s. Prantsusmaa vabanes alatisest sõjakartusest Saksamaa poolt. Ta võis anduda positiivsele organiseerimistöele siseriigis ja takistamatult laiendada oma asumaid.

Balkani küsimus 90-ndail aastail. Euroopa suurriikide rahuldavat läbisaamist ei häirinud ka B a l k a n i k ü s i m u s, mis 90-ndail aastail ühenduses Kreeta mässuga jälle kord akuutseks muutus. Teatavasti saavutasid kreeklased iseseisvuse varemini kui teised Balkani poolsaare ristiuse rahvad (1829). 60-ndail aastail sai Kreeka kuningriiki juurde Inglismaalt Joonia saared. Puudusid ikkagi veel suured kreeka rahvastikuga maa-alad, E p e i r o s, T e s s a a l i a ja K r e e t a saar. 1881. a. ühendati Kreekamaaga Tessaalia. Kreeka kreeklased soovisid samuti ühinemist Kreekamaaga ja tõstsid mitmel korral m ä s s u, kusjuures neid toetasid kreeklased. 1896. a. tõstsid kreetalased uuesti mässu. Nad leidsid toetust Kreekamaalt, kes sõja kuulutas Türgimaale. Kreekamaa nõrkus tuli peagi nähtavale, — ta kutsus oma väed saarelt tagasi ning tegi rahu. Venemaa ja teiste Euroopa riikide, Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia mõjul lubas Türgi valitsus K r e e t a sa a r e l a u t o n o o m i a, kusjuures Kreeka kindralkuberneriks määrati Kreeka prints. Pärast Kreeka küsimuse korraldamist k a d u s mõneks ajaks rahvusvaheline p i n e v u s Balkani poolsaarel. Venemaa ja Austria jõudsid 1897. a. sõbralikule kokkuleppele Balkani küsimuses.

I Haagi rahukonverents (1898—99). 90-ndate aastate lõpul oli rahvusvaheline olukord Euroopas võrdlemisi rahulikuks kujunenud. Nüüd tõsteti isegi üles küsimus, kas ei hakkaks Euroopa riigid vähendama relvastisele minevaid summasid, mis lasuvad rahvastikul raske koormana. Inglismaal kogusid puritaanid suurel arvul allkirju palvekirjadele, mis nõudsid rahvusvahelise vahekohtu sisseseadmist. Inglise valitsus, kes ei tahtnud kaasa teha üha kulukamaks muutuvat relvastamise võidujooksu, ihkas üle-euroopalist relvastamise piiramist. Rahu Euroopas vajas ka Venemaa, kes Ida-Aasias ajas vallutuspoliitikat. 1898. a. pöörduski Vene välisminister kõigi välisriikide saadikute poole ringkirjaga, milles kõneldi relvastise vähendamist ning abinõude leidmist, mis aitaksid lahendada Euroopa riikide vahelisi konflikte rahulisel teel. Väljudes neist põhimõtteist kutsutigi 1899. a. Vene keiser Nikolai II algatusel Euroopa riikide konverents Haagi. Esindatud oli 26 riiki. Konverentsi tegevusel polnud suuremaid tagajärgi, sest riikide vahel valitses umbusaldus. Eriti aitas kongressi nurjamiseks kaasa Saksamaa. Relvastise piiramise küsimuses ei suutnud kongress midagi positiivset korda saata, sest juba alguses deklareeris Saksamaa esindaja, et tema maale ei tundu relvastamine koormavana ning ta ei kavatsegi piirata oma sõjalisi ettevalmistusi. Kongressi tähtsamaks saavutiseks oli alatise rahvusvahelise vahekohtu loomine Haagis, vaatamata Saksa saadiku visale vastupanule. Kuid vahekohuski ei suutnud palju teha rahu kindlustamiseks, sest tema poole pöördumine polnud sunduslik, vaid vabatahtlik. Paar kuud pärast konverentsi lõppu puhkes Aafrikas inglaste sõda buuridega, samuti ei suutnud konverents ära hoida Venemaa ja Jaapani sõja tekkimist. Nii algas Euroopa uut sajandit uute rahvusvaheliste konfliktide ja relvastise suurendamise tähe all.

6. Bismarcki reaktiooniline valitsus Saksamaal (1880-ndad) aastad.

Pööre Bismarcki sisepoliitikas. Protektsionism. 70-ndate aastate lõpul võib märgata olulisi muutusi Bismarcki sisepoliitikas. Majanduspoliitikas hakkab ta nüüd kauplemisvabaduse asemel teostama protektsionismi. Koos sellega jätab Bismarck maha oma senised sõbrad rahvusvabameelsed ja otsib endale riigipäeval tuge konservatiivide ja katoliikliku keskerakonna juurest. Nende toetusel üritab ta halastamatut võitlust sotsiaaldemokraatide vastu.

Bismarcki loobumine vabakaubanduslikust majanduspoliitikast toimus osalt rahvamajanduse, osalt aga ka valitsuse huvides. Lootis ju Bismarck saada valitsusele suuri sissetulekuid tollidest, nii et valitsus muutuks rahaasjades osariikide toetusest ja riigipäeva poolt luba-

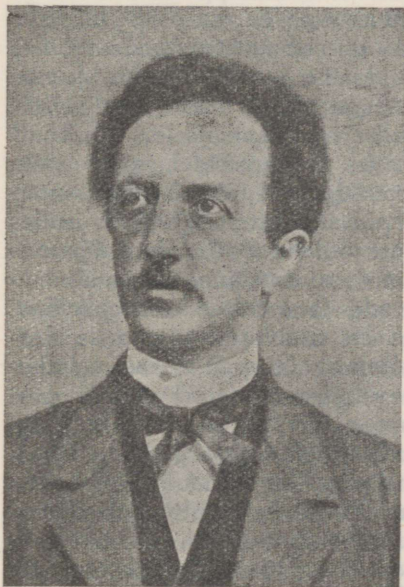
tud summadest sõltumatuks. Sellega oleks muidugi tunduvalt langenud ka riigipäeva mõju valitsusele. Saksa majandusriingkonnist nõuti kaitsetolle eeskätt põllumajanduse huves. Seda tegid suurmaaomanikud, agraarlased, sest Venemaalt ja Argentiinast sisse veetav vili oli Saksamaa omast palju odavam. Kaitsetolli vajas ka Saksa metallitööstus, kes ei suutnud veel välja kannatada välisvõistlust. Saksa agraarlased ja metallitöösturid leidsid kindlat tuge väljapaistvailt majandusteadlast, kes nõudsid, riik tungigu majanduslikesse suhteisse ja astugu samme põllumajanduse kui ka tööstuse kaitseks. Kõige selle tagajärg oli, et valitsus hakkas lähema protektsionistlikule majanduspoliitikale. Rahvusvabameelsete enamik jäi aga truuks vabakaubanduse põhimõttele, kuigi rahvusvabameelsete keskel mängisid tähtsat osa töösturid. Rahvusvabameelsete suhtusid kaitsetollidesse eitavalt mitmesuguseil põhjusil. Nad kartsid, et kaitsetollide sisseandmisel valitsus muutuks rahanduslikult täiesti sõltumatuks riigipäevast. Riigipäev oleks kaotanud tähtsa poliitilise mõjustamisvahendi summade lubamise näol valitsusele. Paljud kaupmehed ja laevnikud kartsid kahju protektsionistlikust tollipoliitikast. Isegi osa tööstureid kartis tolle, teades, et valitsus paneb kaitsetollide teele asudes maksma ka viljatollid ning seega suurenevad elukallidus ja tööliste palgad. Ka ei vajanud mitte kõik saksa tööstusharud enam kaitsetolle. Kõigi nende põhjuste tõttu oligi rahvusvabameelsete enamik kaitsetollide vastu.

Bismarck lähenes kaitsetollide läbiviimiseks katoliiklikule keskerakonna ja vanameelsete toetusel läksidki riigipäeval hääletusel läbi kaitsetollid (1880), samuti pandi maksud mõningaile tarbainele (petrooleumile, tubakale, suhkrule) ning riik hakkas sunniviisiliselt endale ostma eraettevõtete raudteid. Hiljemini suurendati veel mitmel korral viljatolle, nii et Saksamaal vili muutus tunduvalt kallimaks, kui ta 80-ndail aastail oli Inglismaal. Nii kaitses Bismarck väga hoolikalt eriti põllumeeste huve. Raudse kantsleri arvates moodustasid mõisnikud („junkrud“) valitsusele kõige truuma rahvakihi ning seepärast hoolitseski ta eriti nende hüveolu eest. Vaatamata kõrgetele viljatollidele, mis pidid elustama põllundust, ning põllukultuuri suurtele edusammudele muutus Saksamaa siiski esijoones tööstusmaaks, millele ei piisanud kodus kasvanud viljast. Saksa tööstus edenes kaitsetollide sisseseadmisest peale aina jõudsamalt. Tänu sellele, et raske välisvõistlus kadus, kogusid metallitöösturid suuri kapitale ning võisid nüüd ajakohastada oma vabrikute sisseseadeid, mille tõttu saksa metallitööstus peagi jõudis järele inglise omale tehnilisest küljest.

Töölisliikumine Saksamaal. Üldine Saksa töölisteühing ja Sotsiaaldemokraatlik partei. I internatsionaal (1864). Mitte ainult kaitsetollide läbiviimiseks ei otsinud Bismarck 70-ndate aastate lõpul sõprust keskerakonnaga, vaid ka selleks, et edukalt või-

delda sotsiaaldemokraatide vastu. Bismarck'ile käis üle jõu võidelda korraga nii saadikuterikka keskerakonnaga kui ka sotsialistidega ning seepärast leppiski ta ära katoliku kirikuga, ühinedes temaga võitluses sotsialistide vastu.

Juba XIX s. esimese poole lõpul oli tööliste arv Saksamaal kurnis suur, eriti Reinimaal, Sileesias ja Saksimaal, kus loomulikkude tingimuste tõttu suurtööstus arenes kõige kiiremini. 60-ndail aastail hakkasid töölised ühinema oma huvide kaitseks ning tekkis kaks suurt töölisorganisatsiooni: 1) Üldine Saksa töölisteühing ja 2) Sotsiaaldemokraatlik tööliserakond. Tööliste organiseerimise vajadust kriipsutas esimesena alla publitsist Ferdinand Lasalle, kes Hegel'i õpilasena hindas riiki kui tähtsat ühiskondlikku jõudu. Lasalle'i eestvõttel asutati 1863. a. Leipzigris Üldine Saksamaa töölisteühing, mille presidendiks valiti Lasalle. Sel ühingul oli kaks peasihiti: üldise valimisõiguse kättevõitlemine ja riigi abil valmistamisühingute asutamine, kus töölised ise on ettevõtjaks. Valmistamisühingute asutamiseks pidas Lasalle riigi toetust tingimata vajaliseks. Samal ajal tegid kihutustööd tööliste keskel ka saksa progressistid (Schultze-Delitsch'iga eesotsas), kes soovisid töölisel asutada ilma riikliku abita mitmesuguseid ühinguid, näit. tarvitajate-, laenu-hoiu- ja valmistamisühinguid. Nendega pidid seltsima ka üldhariduslike kude sihtidega ühingud. Kuid progressistid, kes ei tunnustanud riigi vahelesegamist töö ja kapitali suhteisse, ei suutnud tööliste ridades poolehoidu võita. Pealegi agiteeris

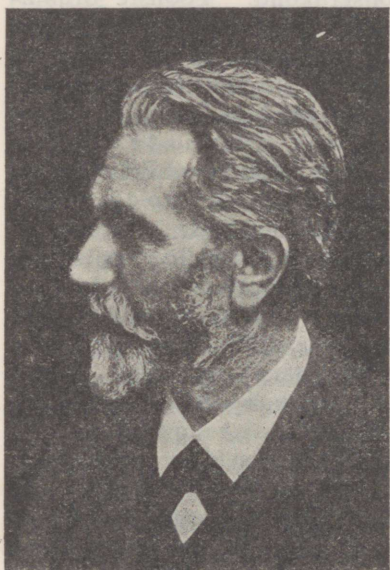

17. joonis. F. Lasalle.

Lasalle oma mõtteosalistega igal heal võimalusel progressistide vastu. Lasalle läks koguni niikaugemale, et ta astus Bismarck'iga läbirääkimistesse, lubades talle oma toetust ühise vaenlase vastu (see oli maapäeva ja valitsuse vahelise konflikti ajal Preisimaal). Osalt Lasalle'i mõjul kalduski Bismarck üldise valimisõiguse poole, nähes viimases head abinõu Saksamaa ühendamiseks. Lasalle'i lähenemist Bismarck'ile soodustas omajagu ka see asjaolu, et nad mõlemad olid järjekindlad Saksamaa ühinemise ja tugeva riigivalitsuse pooldajad. Väike riik, arvas Lasalle, ei suuda töölise heaks midagi teha. Samuti poleks suutnud seda nõrga valitsusvõimuga riik. Seepärast püü-

dis Lasalle anda sotsialistlikule liikumisele rahvuslikku ja monarhia-sõbralikku ilmet. Ta unistas monarhistliku valitsuse ja töölisklassi ühisest rindest liberaalse kodanluse vastu. Kuid nende kavatsuste teostamiseks ei suutnud Lasalle peaaegu midagi teha, surres ootamatult 1864. Lasalle'i järglaste ajal jahenes tunduvalt töölisteühingu ja valitsuse sõprus.

60-ndail aastail tekkis Saksamaal ühenduses rahvusvahelise „Internationaali“ teine sotsialistlik erakond, mis 60-ndate aastate lõpul võttis endale sotsiaaldemokraatliku töölispartei nime. 1864. a.

18. joonis. A. Bebel.

panid poliitilised pagulased, nende hulgas Marx ja Mazzini, Londonis aluse „Internationaale“, s. o. rahvusvahelisele töölisteühingule. Ta siht oli teosteda mitmesuguste maade tööliste läbikäimise ja tegevuse keskusena, et seega kaasa aidata töölisklassi täielisele vabanemisele. Internatsionaali kongressidel võeti vastu mitmesuguseid otsuseid, mõõdukaid ja mittemõõdukaid, milles nõuti tööliste töötingimuste parandamist, suurmaaomandi, maapõuevarade ja raudteede riigistamist, aga ka püsivate sõjavägede ära kaotamist. Nii püüdis rahvusvaheline töolisteliikumine panna piiri Euroopa militariseerimisele, kuigi konkreetsete tagajärgedeta. „Internatsionaali“ põhikirja koostas Karl Marx, kes juhtivat osa etendas nimetatud organisatsiooni Londonis asuvas nõukogus.

„Internatsionaal“ ei tunnustanud oma sihi saavutamiseks sõjariistus mässi. Ta juhid arvasid, et ülemine kapitalistlikult korrald sotsialistlikule toimub evolutsioonilisel teel. Avaldades esialgu väga energilist tegevust, likvideerus I internatsionaal täielikult 1876. a. „Internatsionaali“ tegevust halvas tugevasti anarhistide lahkumine sealt vene poliitilise pagulase Bakunin'iga eesotsas. Anarhistid erinevad sotsialistidest seega, et nad eitavad riiki kui ühiskondlikku sundvõrmi ja kutsuvad üles teda lõhkuma. Kõige paremaks tulevikku elukorraks on nende arvates väikeste vabade kogukondade liit. Viimases tunneb end inimene kõige vabamana ning suudab ka oma loovat jõudu kasutada kõige otstarbekohasemalt enese ja üldsuse huvides. „Internatsionaali“ lagunemine ei tähendanud aga kaugeltki mitte rahvusvahelise ühingu idee kadumist.

Nagu öeldud, tekkis Üldise Saksa töölisteühingu kõrval Saksa maal 60-ndail aastail veel teine töölisteerakond, Sotsiaaldemokraatide erakond, kel olid lähedad sidemed „Internatsionaaliga“. Sotsiaaldemokraatide tähtsamaiks tegelasiks olid Liebknecht ja Bebel. Esiolgu valitses vaen sotsiaaldemokraatide ja Lasalle'i pooldajate vahel. Sotsiaaldemokraadid suhtusid õige jahedalt Saksa-maa monarhistlikusse valitsusse ning tema vallutamishadesse. Saksa-Prantsuse sõja puhul hääletas Lasalle'i partei sõjakrediidi lubamise poolt Põhja-Saksa liidupäeval, sotsiaaldemokraatide saadikud aga ei teinud seda. Aegamööda, kui Lasalle'i pooldajate vahel valitsusega halvenes, vähenes ka nende rahvuslus ning mõlemad parteid hakkasid üksteisele lähenema — Gotha kongressil 1875. a. leppisid mõlemad erakonnad ja liitusid Sotsiaaldemokraatliku töölisteerakonna nime all.

Sotsiaaldemokraatide minimaalsed nõuded olid järgmised: demokraatlik vabariik, kaheksatunnine tööpäev, töökaitse seadused, üldine ja tasuta kool ning ühtlane progressiivne maksusüsteem. 1877. a. oli Sotsiaaldemokraatlikul töölisteerakonnal juba 40 ajalehte ning ta põhimõtted leidsid laialist poolehoidu. Samal aastal tõusis sotsialistidele antud häälte arv riigipäeval umbes poole miljonini ning nende saadikute arv 12-ni. Nii muutus Sotsiaaldemokraatlik erakond 70-ndate aastate lõpul soliidseks sotsiaalseks jõuks.

Bismarck'i võitlus sotsialistidega surve ja sotsiaalse seadusandluse teel. Valitsus Bismarck'iga eesotsas ja jõukam kodanlus hakkasid tõsiselt kartma kõvenevat sotsiaaldemokraatlikku parteid. Esiolgu mõtles Bismarck sotsiaaldemokraatide mõju kasvamise vastu võidelda trükivabaduse piiramise teel. Liberaalid, kes olid riigipäeval enamuses, lükkasid ta ettepanekud tagasi. Peale seda kui 1878. a. katset tehti keisrit surmata, astus Bismarck otsustava sammu ning saatis laiali riigipäeva, kes ikkagi ei tahtnud vastu võtta karmi seadust sotsialistliku liikumise vastu. Uued valimised andsid konservatiivsele enamusele riigipäeval ja sotsialistide vastu sihitud seadus läks veel samal aastal läbi. See seadus keelas kõik ühinged, millel on sotsiaaldemokraatlikud ja kommunistlikud sihid ning mis maksvat korda ei tunnusta, samuti keelas seadus koosolekud ja igasugused trükitööd, mis koku kutsutakse või välja antakse sama sihiga; isikud, kes sotsialistlikus sihis töötavad, saadetakse välja neist raioonest, kus nende tegevus kardetavam, sotsialistlikud trükikojad suletagu jne. Nüüd algasid sotsiaaldemokraatidele rasked ajad. 1878—90 saadeti välja 900 ja heideti vanglasse 1500 inimest. Sageli toimetati väljasaatmisi ja vangistusi erilise karmusega, lahutati näiteks just jõulupühade eel perekonnaisad perekondadest. Peaaegu kõik sotsialistide ajalehed suleti. Kuid nüüd hakkasid maalt välja saadetud juhid andma välja oma ajalehte Londonis ja Šveitsis. Repressioonist hoolimata kasvas sotsiaaldemokraatia pooldajate arv.

Viimane asjaolu sundis valitsust revideerima oma võitlustaktikat. Bismarck mõistis, et ainult repressioonide abil pole võimalik saavutada soovitavaid tagajärgi. Seepärast püüdis ta suurendada valitsuse mõju töölistkonnale sotsiaalse seadusandluse abil. Viimasele juhtisid ta tähelepanu mitmed majandusteadlased (nagu Schaffle, Schmoller, Brentano, eriti aga Adolf Wagner). Pidades ühelt poolt võitlust sotsiaaldemokraatia vastu repressioonide abil, viis valitsus teiselt poolt ellu 1883. a. kindlustamise haiguste, 1884. a. õnnetusjuhtumite, 1889. a. aga invaliidsuse ja vanuse korraks.

Bismarck'i sotsiaalpoliitika ei suutnud tööliste ringkonnis luua usaldust ega poolehoidu valitsuse vastu. Kindlustamiseseadused näisid töölisile ainult riikliku heategevuse avaldistena, sest üldised töötingimused ja tööliste ekspluateerimine jäid endiselt püsima. Pealegi takistasid sotsialistide vastu sihitud erakordsed seadused väga tunduvalt ametiühingute tegevust. Nii ei suutnud Bismarck ka sotsiaalse seadusandlusega võõrutada töölisthulki sotsiaaldemokraatiast. Sotsiaaldemokraatlik rühm riigipäeval, mis oma tegevust võis jätkata ka surve ajal, võitis aina uusi kohti juurde. 1890 said sotsialistid senise 12 koha asemel koguni 35. Kui Bismarck 1890. a. tagandati kantslerikohalt, kaotati ka erakordsed seadused. Keiser Wilhelm II uskus, et kergem on võidelda legaalse kui illegaalse sotsialistliku liikumisega.

Bismarck ja vähemusrahvused. Saksa šovinism. Sotsialistide kõrval nägi Bismarck Saksamaa vähemusrahvais riigi suuremaid vaenlasi ning püüdis neid mitmesuguste vahenditega saksastada. Eriti suurt muret valmistasid Bismarck'ile poolakate ja Elsass-Lotringi prantslaste rahvuslikud püüded. Poolakate hariduslik tase, majanduslik jõukus ja rahvustunne oli 60-ndail ja 70-ndail aastail tunduvalt tõusnud. Nende keskel elavad sakslased kippusid tihti poolastuma segaabelude, poolakeelse ajakirjanduse ning poolasõbraliku katoliku kiriku mõjul. Sellisele nähtusele astus Bismarck vastu oma poolakate saksastamispoliitikaga. Ta asutas näiteks saksa õppekeelega kooli poolakate alal ning lõi 1887. a. 100 miljoni marga suuruse fondi selleks, et osta poolakate käest maid ja asustada neid saksa talupoegade ja töölistega. Valitsus püüdis omandada eriti võlgadesse sattunud mõisnikkude maid. Bismarck uskus, et nii ei saada maid mitte üksnes kolonistidele, vaid kohalikud elanikud kaotavad mõisnikkude näol ka oma rahvuslikud juhid. Kuid Bismarck'i saksastamispoliitika Poola alal ei andnud kuigi palju tulemusi. Poolakate rahvuslikeks juhtideks polnud kaugeltki enam mõisnikud, vaid kodanlikud keskklassid. Oma majandusliku seisukoha kindlustamiseks asutasid poolakad panku ning laenuhoiuhinguid ja nende abil omandasid poolakad veel suuremal määral uusi maid kui sakslased seda valitsuse abiga tegid.

Palju surverikkamat ümberrahvustamispoliitikat ajas Bismarck Elsass-Lotringis, kus rahvas oli Saksa valitsusele õige vaen-

lik, ihates tagasi Prantsusmaa alla. Siin pandi maksma saksa keel koolis, kohtus ja administratsioonis, prantsuse keele õpetamine koolis keelati ära. Keelatud olid ka prantsuskeelsed sildid, sümpaatia avaldamine prantslasile ja Prantsusmaale, Pariisi ajalehtede sissevedu jne. Poolakate aladel oli ametnikeks küllalt poolakaid, Elsass-Lotringi määras valitsus ainult marusakslasi ametnikke väljastpoolt. Kõigist saksastamispuüdeist hoolimata aga ei tahtnud Elsass-Lotringi elanikud leppida Saksa valitsusega. Ümber rahvustada püüdis Saksa valitsus lõpuks ka Šlesvig-Holsteini taanlaste, kuid siingi ei saavutanud ta oma sihti. Seda raskem oli saksastada Šlesvig-Holsteini elanikke, et taanlased kodumaal püüdsid kõigiti ärkvel hoida piiri taha jäänute rahvustunnet.

Bismarck'i saksastamispoliitika leidis saksa seltskonnas ja poliitiliste tegelaste keskel väga laialist poolehoidu. Poola alade asustamiskavad, näiteks, võeti riigipäeval vastu väga suure häälteenamusega. Mõningais ringkonnis muutus saksa rahvustunne otse rahvuslikuks sallimatuseks. Moodi läks hüüdsõna: „Saksamaa sakslastele!“ Kõigile, mida polnud loonud sakslased, hakati vaatama ülalt alla. Eriti terav liikumine tekkis saksa seltskonnas 80-ndail aastail juutide vastu. Nõuti juutide õiguste kitsendamist, vahel isegi nende varanduste riigistamist. Antisemiidid levitasid oma mõtteid väga hoogsalt kihutustööga. Nad organiseerisid kongresse ning saatsid oma saadikuid riigipäevale.

Saksa šovinism ei jätnud mõju avaldamata ka välisriiges. Suurenev sakslaste rahvuslik iseteadvus ajas õige teravaks sakslaste ja teiste rahvaste suhted Austrias. Saksa antisemitismi mõjul tekkis samasugune liikumine Prantsusmaal, Austrias, Šveitsis ja mujal. Saksa sõjaka rahvusluse mõjul muutusid tugevamaks muiski mais šovinistlikud liikumised.

Bismarck'i välispoliitika üldiseloom. Saksamaa muutub koloniaalriigiks (1884. a. alates). Bismarck'i välispoliitikale on iseloomustav õige suur ettevaatlikkus. Ta ei hinnanud üle ühendatud Saksamaa sõjalisi võimeid, nagu hiljemini Wilhelm II, ning püüdis hoiduda sammudest, mis tooksid kaasa mitme Euroopa riigi sõja Saksamaa vastu. Liidulepingutega püüdis ta igati kindlustada Saksamaa puutumatus ja isoleerida Prantsusmaad teistest Euroopa riikidest. Bismarck'i diplomaatiliste ürituste edust kuulsime juba eespool, puudutades rahvusvahelisi suhteid Euroopas. Nägime näiteks, et pärast Venemaa ja Prantsusmaa vastu sihitud Kolmikliidu sõlmimist tal õnnestus korduvalt veel sõlmida erapooletuse lepinguid Venemaaga.

Bismarck'i ettevaatlikkusega on seletatav ka nähtus, et Saksa riik kaua aega ei püüdnud endale soetada asumaaid. Küll hakkasid saksa eraettevõtjad varakult endile maid hankima ja kaubapunkte looma väljaspool Euroopat. Asumaade hankimise propageerimiseks ja vastastikuse abi jaoks koloniseerimisel löid nad

koloniaaalseltse kümnete tuhandete liikmetega. Alles 1884. a. võttis Bismarck esimesed saksa kaupmeeste asundused riigi kaitse alla. Niiviisi järgnes Saksa kaubandusele ka Saksa lipp. Aafrikas läksid võrdlemisi suured maa-alad Saksamaa kätte: Saksa Lääne- ja Ida-Aafrika, Togo ja Kamerun. Osalt juba 80-ndail, osalt aga ka 90-ndail aastail omandas Saksamaa rea asumaid ka Austraalia piirkonnas Vaikses ookeanis: osa Uus-Guineast, Bismarcki arhipelaagi, osa Saalomoni saari, Marshalli, Karoliini, Mari-aani, Samoa jt. saared. Nii hakkas Saksamaa ajama maailmavallutamispoliitikat, asus imperialismi teele. Bismarck oskas hankida Saksamaale asumaid, tõsiselt kaalule panemata maa rahu. Saksamaa asutas oma kolooniad ajal, mil Inglismaa vahekord oli koloniaalküsimuste pärast halb Venemaaga ja Prantsusmaaga, nii et Inglismaal oleks olnud raske alustada sõda Saksamaaga. Pealegi oskas Saksamaa valida oma asumaadeks selliseid maid, mille omandamine tundus teistele Euroopa suurriikidele olevat teisejärgulise tähtsusega.

Bismarck'i lahkumine (1890). Wilhelm I surma-aastal pääses peale lühiajalist haiglase Friedrich III valitsemist troonile Wilhelm II (1888—1918). Esialgu oli uus keiser Bismarck'i mõju all, nii et viimane võis endiselt juhtida riigielu täiesti vabalt. See ei kestnud aga kuigi kaua, sest Wilhelm II oli iseloomult oma eelkäijate täielik vastand. Ta ei tahtnud valitseda ainult nimeliselt, vaid ka tegelikult. Seepärast tekkiski keisri ja kantsleri vahel konflikt ning 1890. a. pidi Bismarck oma kohalt lahkuma. Kõik esimese kantsleri järeletulijad olid rohkem keisri seisukohtade teostajad kui iseseisvad valitsuse juhid. Seejuures ei ajanud Wilhelm II mingit kindlat omapärast poliitikat, vaid alistus kergesti kõrvalmõjudele. Wilhelm II sisepoliitika erines mitmeti Bismarck'i omast, kuid endist viisi jätkus tema ajal Saksa tööstuse areng, imperialistlik välispoliitika ning relvastise suurendamine, mis tendentsid viisid Saksamaa lõpuks paratamatult sõtta teiste Euroopa riikidega.

7. Vabakaubanduslik Inglismaa 1848—1906.

Liberalismi õitseage XIX s. kolmandal veerandil. Majanduslik edu. Möödunud sajandi esimesel poolel kajastusid Euroopa mandri sündmused kaunis tugevasti Inglise elus, kuid sajandi keskpaiku katkeb see parallelism. Inglismaa eraldatud asukoht, tema majanduslik ja ühiskondlik ettejäõudmine mandri maist löid eeldused omaette eluks ja arenguks.

Järk-järguline üleminek vabakaubandusele töi endaga kaasa suure majandusliku ja kultuurilise töusu, millest teataval määral kõik rahvakihid osa said. Ühiskonna hoolekandele arvu langes tunduvalt (1842. a. 1 429 000 ning 1861. a. 890 000).

Kivisõe ja raua toodang ning puuvillase riide tööstus kasvasid mitmekordseks (sütt kaevati näiteks 1840. a. 31 milj. inglise tonni, 1866. a. aga juba 100 milj. tonni ning hiljemini veelgi enam). Masinate leiutamine ja täiendamine ning uute töötamisviiside rakendamine jätkus. Nii sai Inglismaast „Maailma töökoda“, nagu öeldi. Tema ettevõtjad arvestasid seda, et teised maad saavutavad tulemusi ainult üksikuil vabrikutööstuse harudel ning jäävad eeskätt agraarmaadeks. Nii tundsid nad endid kaitstuna kardetava võistluse vastu ning nõudsid valitsuselt v a b a k a u b a n d u s l i k k u poliitikat. Koos tööstusega mitmekordistus ka Inglise kaubandus. Läbikäimisevõimalused paranesid: Inglise raudteede võrk kasvas mitmekordseks, uusi kanaleid kaevati juurde, telegraafilinid hargnesid ikka uutesse ja uutesse kohtadesse. 1851. a. ühendati esimese merealuse kaabliga Inglismaa ja Prantsusmaa. Post tehti üldsusele kättesaadavamaks ja odavamaks, muu seas võeti 40-ndail aastail Inglismaal tarvitusele esimesed postmargid maailmas. Inglise sadamaid külastavate laevade arv kasvas 27 000-lt 1842. a. 65 000-le 1873. a., nende tonnaaž tõusis aga koguni viiekordseks. Reisijate ja kauba veoks hakati üha enam kasutama r a t a s a u r i k u i d, millede arv ületas varsti purjelaevade oma. Ainult sõjalaevastikus mängisid veel kaua aega purjelaevad juhtivat osa. Tööstuse ja kaubanduse arengu tõttu muutus rahvamajanduslikult kõige tähtsamaks riigiosaks Põhja-Inglismaa ehk nn. Must Inglismaa, kuna põllundust ja karjandust harrastav Kagu-Inglismaa, nn. Roheline Inglismaa, langes teisele kohale. Siin kadusid põllud peaaegu täiesti üha enam laienevate karjamaade ja heinamaade tõttu, sest maomanikud jätkasid üleminekut põllunduselt karjandusele. See majanduslik suund valitses Inglismaal juba kauemat aega, nagu teame. Endisel viisil jäi maapinna lõviosa suurmaomanikkude kätte (umbes $\frac{1}{6}$ kogu maapinnast Inglis- ja Sotimaal kuulus 91 isikule!). Seal, kus tuhanded väike- talunikud oleksid leidnud kodu ja elamisvõimalusi, laisid aristokraatide toredad pargid ja avarad jahimaad.

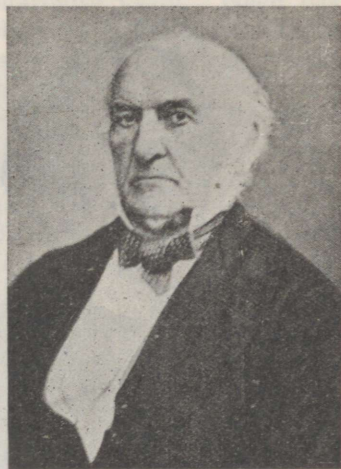
Töölisküsimus muutub vähem teravaks. Euroopa suurriigest oli Inglismaa ainuke, kes jäi puutumata 1848. a. revolutsioonist. Tsartistlik liikumine ähvardas küll muutuda lõpupoolel sotsialistlikrevolutsiooniliseks, kuid töölistmasside ükskõiksuse tõttu jäi see tekkimata. Liberalismi õitseajal Inglismaal kaotab töölistliikumine mõneks ajaks oma sõjaka ilme. Töölisterahunemist mõjustasid mitmesugused asjaolud. Koos tööstuse õitsenguga paranes ka tööliste majanduslik seisund, sest teataval määral parandasid nüüd hiiglakasu saavad vabrikandid ka tööliste palgaolusid. Puhtmajanduslike põhjuste kõrval avaldas oma mõju veel parlamendi sotsiaalne seadusandlus. 1847. a., nagu mäletame, määras parlament naiste ja alaealiste tööpäeva 10 tunni peale kindlaks, mille töölised täielise rahuldustundega vastu võtsid. Ka hiljemini jätkusid sotsiaalsed reformid. Tööliskonnale tuli kasuks asjaolu, et

nii konservatiivid kui ka vabameelsed püüdsid võita laiemate rahva-kihtide poolehoidu ning olid selleks valmis teostama sotsiaalseid reforme. Lõpuks paistis mandriikide töölise ebaõnnestunud revolutsioonilistest katsetest, et revolutsioonilised võitlusvahendid ei anna soovitud tagajärgi. Töölised, kelle päevapalk tõusis tööstusliku tõusengu tagajärjel, andusid nüüd rahulikule tööle ja asutasid hoolikalt ametiühinguid, trade-union'e ning tarvita-
jateühinguid, püüdes nende abil parandada oma majanduslikku seisundit. Eriti kaaluvaks jõuks Inglismaa ühiskondlikus elus kujunesid ametiühingud. Väikeste eraldatud töölisühingute asemele tekkisid nüüd üle riigi ulatuvad töölisorganisatsioonid kindlapalgaliste ametnikkude ja organisaatoritega. Kuid pikemat aega piirdusid ametiühingud töölise saavutatud õiguste kaitsemisega ega võidelnud nende laiendamise eest. Ametiühingute tegevus oli alguses enam defensiivse kui ofensiivse iseloomuga. Poliitikat loobusid ametiühingud pikemaks ajaks, nende koosolekuil oli poliitiliste küsimuste arutamine koguni keelatud.

Liberaalide valitsus 1846—66. Palmerstoni aktiivne välispoliitika. 40-ndate aastate teisel poolel läks võim konservatiividelt liberaalidele ning püsis nende käes 1866. aastani. Sisepoliitikas olid nad väga tagasihoidlikud: oma kahekümne aasta pikkuse võimulpüsimise ajal ei teostanud nad ühtki tähtsat reformi. Selle asemel avaldasid nad aga suurt aktiivsust välispoliitikas. Vabameelsete tähtsam riigitegelane välisminister Palmerston ajas sõjakamat välispoliitikat kui seda nõudis freetreader'ite rahulik kava. Freetreader'id arvasid, et Inglise kaubad oma headuse tõttu vallutavad rahulikult teel nii Euroopa kui ka teiste maailmajagude tähtsamad kaubaturud. Tegelikult kujunes XIX s. teiseks pooleks iseseisev tööstus Prantsusmaal ja Saksamaal ning Venemaalgi tööstus arenes märgatavalt. Välisturgude kindlustamine muutus niisuguseil tingimustel raskeks. Seepärast püüdis Palmerston tekitada Euroopas rahutusi ja korralagedust, mis pidi siin takistama tööstuse arengut. Ta mõjus kaasa Louis Philippe'i langemiseks, õigustas Kossuthi auks korraldatud manifestatsioone, kui see Inglismaal viibis, toetas mitmes riigis liberaale absolutistide vastu, kihutas Türgimaad ja Napoleon III Venemaaga sõda alustama, esinedes seejuures nende liitlasena, alustas Prantsusmaaga liidus olles sõda Hiinamaaga, et sel teel siin avaramaid tingimusi luua kauplemiseks. Palmerstoni välispoliitilist tegevust iseloomustab kõige selle juures nähtus, et ta püüdis välisriikidele enam mõjuda demonstratsioonidega ning diplomaatiliste kombinatsioonidega kui tõelise sõjalise survega Inglismaa poolt. Oma energilise välispoliitikaga võitis Palmerston täieliselt ka konservatiivide sümpaatiat ja toetuse.

Disraeli esimene ministeerium (1866—68). Teine parlamendi-reform (1867). Palmerston oli igasuguste sisemiste uuenduste vastu.

Ka Inglise mõõtuandev seltskond, keda rahuldab rahva rikkuse jõudus kasv, ei nõudnud uuendusi. Kuid Palmerston'i surmaga (1865) algas reformide aeg. Esimeseks tähtsaks reformiks, mis Inglismaal maksma pandi, oli valimisõiguse reform. Tema läbiviimisel on suuri teeneid Inglise ametiühingul. 60-ndail aastail muutusid Inglise ametiühingud jälle poliitiliselt aktiivsemaks. Oma lähemaks sihiks pidasid nad valimisõiguse reformimist, mis oleks kindlustanud töölistele pääsu parlamenti. Töölissaadikute kaudu loodeti aga kaotada seadused, mis takistasid streike organiseerimist, ning teostada mitmesuguseid sotsiaalseid reforme. Pärast Palmerston'i surma pääsesid ka valitsuses mõjule valimisreformi pooldajad. Kõige kujukamaks reformi eestvõitlejaks oli minister Gladstone, kes oma poliitilise karjääri alguses oli vanameelne, kuid hiljemini temale omase humanisuse tagajärjel lähenes radikaalidele ja astus demokraatlikkude reformide alusele. 1866. a. esines Gladstone reformiprojektiga parlamendis, mis töötas tunduvalt vähendada valimistsensust ja anda poliitilisi õigusi laiadele linnaelanikkude hulka. Sel ajal, kui olid käimas vaidlused esitatud eelnõu üle, lahkus liberaalide hulgast aristokraatlikum osa, mis pärast ministeeriumi jäi vähemusse ning pidi ka lahkuma.

19. joonis. W. Gladstone.

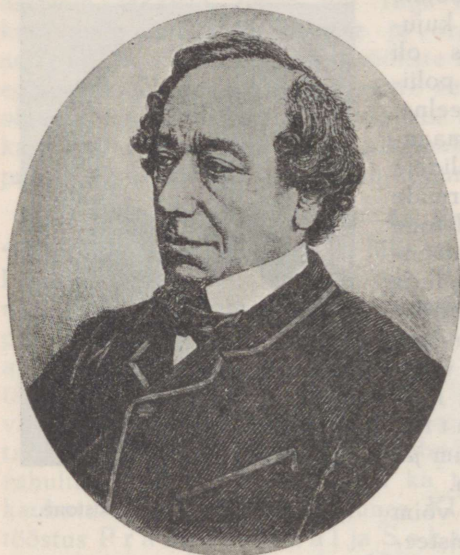
Peale neid sündmusi läks võim konservatiivse Disraeli ministeeriumi kätte. Nüüd tekkis aga rahva hulgas tugev liikumine reformi kasuks. Korraldati valitsuse keelust hoolimata manifestatsioone ja hiiglamiitinguid, otsekui oleksid uuesti elustunud kolmekümnendate aastate liikumised. Peaosa etendasid reforminõudjate keskel töölised, kes löid üleriikliku Rahvusliku reformi liiga. Umbes samal ajal tõtsid iirlased Inglise valitsuse vastu mässu. Nii sattus vanameelne ministeeriumi raskesse seisundisse. Reformimõte lõi seltskonnas niivõrt läbi, et vanameelne valitsus ei julgenud kauem vastu seista. Ta esitas parlamendile reformibilli, mis 1867. a. sai seaduseks. Teine parlamendireform tegi valimisringkondade jagunemise õiglasemaks, sest ühtedelt (11) kohakesilt võeti õigus saadikuid saata hoopis ära, kuna ülejäänud (35) võisid saata ühe saadiku. Sel teel vabanenud saadikukohad parlamendis anti suuremale linnule ja muile valimisühikuile. Ka valimistsensust alandati, kusjuures valimisõiguse said korteriüürnikud, kes maksid aastas mitte alla 10 naela üüri. Linnas omandasid sel teel valimisõiguse

ka suurem osa töölisi. Sama kiht maal jäi aga sellest veel ilma. Nii läks Inglismaa üle demokraatlikumale korrale.

Teine parlamendireform aitas Inglismaal ka sotsiaalküsimust rahulikult lahendada. Töölised võisid nüüd parlamenti pääseda ja seal seadusandlust mõjustada. Seegi oli üheks põhjuseks, miks revolutsiooniline sotsialism ei leidnud poolehoidu Inglise tööliskonnas, vaatamata teiste riikide sotsialistlike erakondade mõjuvaldustele.

Feenide mässukatse Iirimaal (1867). Samal ajal, kui võitlusi peeti parlamendireformi pärast, puhkes Iirimaal revolutsiooniline

liikumine. Samasugune liikumine kujunes Iirimaal juba 1846.—48. a. koos raske näljahädaga. Valitsus aga surus mässu maha ning Iirimaal poliitilises elus järgnes peaaegu täieline seisak. Kuuekümnendail aastail kujunes aga uus revolutsiooniline feenide erakond, kelle lõppsiht oli Inglismaast sõltumatu vabariiklik Iirimaal. Feenide liikumisel oli palju pooldajaid välismaal iirlaste seas. Ameerika iirlased moodustasid vabatahtlikke väesalku, et tungida Ühendriikidest Kanadasse ning tõmmata nii Inglise väed Iirimaast eemale. Teised feenide tegelased õhutasid rahutusi Inglismaal ning korraldasid seal terroristlike

20. joonis. B. Disraeli.

akte. Kuid feenide mässukatse ebaõnnestus täielikult. Kanadasse tunginud iirlaste jõugud purustati kergesti kohalikkude vägede poolt, Iirimaal endal ei tundnud talupojad soovitaval määral mässajatele kaasa ning pealegi jõudis valitsus mässajate kavatsust ette, areteerides aegsasti mitu mässujuhti.

Parlamendis juhtisid liberaalid valitsuse tähelepanu tõsiselt Iirimaale. Temale omase asjalikkusega taipas Gladstone, et uuedused Iirimaal on paratamatud, ning soovitas neid teostada. Disraeli, kes neist kuuldagi ei tahtnud, saatis parlamendi laiali ning korraldas uued valimised. Uued valimised, mis teostusid reformitud valimisõiguse alusel, andsid täielise võidu vabameelseile, ja vanameelne ministeeriumi Disraeliga eesotsas pidi lahkuma. Peaministriks sai Gladstone, kes moodustas vabameelse ministeeriumi (1868).

Gladstone'i esimese ministeeriumi (1868—74) reformid. Gladstone võttis päevakorrale kõigepealt Iiri küsimuse ja viis läbi parlamendi kaudu kaks reformi: esimese põhjal kaotas anglikaani kirik Iirimaa riikliku kiriku iseloomu ja iirlased vabanesid kohustusest ülal pidada anglikaani vaimulikke. Seni oli kogu Iirimaa elanikkond maksnud makse anglikaani kirikule, kuigi ainult umbes $\frac{1}{10}$ elanikest kuulus mainitud kirikusse. Teine reform andis Iiri talupoegadele-rentnikele õiguse tasu saada teostatud maaparanduste ja ehituste eest, kui landlord neile rendilepingu üles ütleb. Viimase reformiga püüti kindlustada rentniku seisundit ning äratada temas huvi intensiivsema põlluharimise vastu. Need osaliselt uuendused aga ei rahuldanud iirlasi. Iiri talupojad ihkasid oma rendimaid pärisomandiks ning varsti kujunes iirlaste keskel home-rule'i ehk omavalitsuserakond, kes nõudis Iirimaa parlament. Viimase ülesandeks pidi olema iseseisvalt lahendada kõiki põlevamaid iirlaste ellu-ollu puutuvaid küsimusi, eriti maa-küsimust.

Gladstone teostas oma esimese ministeeriumi ajal rea teisigi tähtsaid demokraatlikke uuendusi. 1870. a. „koolibill“ tunnistas algkooli Inglismaal sunduslikuks, kusjuures riik suurema osa uue rahvakooli loomise kuludest pidi võtma enda kanda. Seejuures jäi aga riigile ka õigus valvata inspektorite kaudu koolielu järele. See koolibill oli äärmiselt tähtis külaelanikele, kelle noorsugu juba üsna varakult enesele teenistust otsides oli seni kooliharidusest pea-aegu ilma jäänud. Aasta hiljem ilmus seadus trade-union'ide kohta, andes viimaseile juriidilise isiku õiguse, s. t. õiguse omandada kinnis- ja vallasvara ning kohtulikult teel kaitseda oma kodanlikke huve. Peale selle täiendas Gladstone 1867. a. valimisreformi, asendades avaliku hääletamise salajasega. Nüüd vabanesid vaesemad valijad maa- ja rahakapitali-omanikkude mõju alt.

Gladstone'i esimese ministeeriumi reformid muutsid tunduvalt Inglismaa vana korda, kaasa aidates tööliste emantsipatsioonile, kuid nad ei omanud seejuures kindlat sotsiaalset värvingut. Gladstone'i kava oli niisama vaba sotsiaalpoliitikast kui Gambetta ja Ferry oma Prantsusmaal. Tüüpilise liberaalina luges ta üldsuse hüveolu kõige paremini kindlustatuks, kui kõigil rahvastiku eriklassidel on neid kaitseda. Seepärast pidasid paljud Gladstone'i uuendusi mitteküllaldasteks. Trade-unionid nurisid tõsiselt selle üle, et streigi eeltöid ja streigimurdmise vastu võitlemist takistavad seadused ikkagi püsima jäid, mispärast nad otsustasid loobuda vabameelsete toetamisest ning esineda valimisel iseseisvalt oma kandidaatidega. Ka maatöölised, kelle heaks Gladstone midagi ei teinud, polnud temaga rahul. Nad olid ammugi oma passiivsusest üle kasvanud: nad nõudsid töötasu suurendamist ja tööpäeva lühendamist. Et suurmaapidajad nende nõudmisi ei arvestanud, siis asutasid nad Põllutöölise rahvusliku

uniooni oma huvide kaitseks. Dissenter'eid häiris asjaolu, et Gladstone koolireformides ei rajanud hariduse andmist puhtilmlikule alusele ning säilitas piibliloo rahvakooli õppekavas. Ka iir lased polnud, nagu juba nägime, reformidega rahul ning nõudsid Iirimaale autonoomiat. Muidugi ei meeldinud Gladstone'i tegevus ka konservatiividele ning väga rikastele, kelle soove ja huve arvestati vähem kui demokraatlikumate kihtide omi.

Gladstone'i rahusõbralik välispoliitika. Eriti rahutud olid kaubandus- ja tööstusilma esindajad, kes kartsid Inglismaa välispoliitilise kaalu vähenemist Gladstone'i rahuarmastavast välispoliitikast. Saksa-Prantsuse sõja ajal hakkas Venemaa, ignoreerides Pariisi rahu tingimusi, ehitama Mustal merel uut sõjalaevastikku ning Sevastopoli sõjasadamat. Inglismaal kardeti tõsiselt Türgi maa Vene mõju alla sattumist, kuid Gladstone ei teinud midagi selle vältimiseks. Samuti ei astunud ta vastu venelastele Aasias, kus need Turkestani edasi liikudes tungisid Inglise mõjupiirkonda. Ka ei osutanud Inglismaa soovitatavat aktiivsust Preisi-Prantsuse sõja ajal, mille tagajärjel vähenes ta mõjuvõim Euroopa mandril.

Nii kujunes Gladstone'i vastu väga mitmekülgne opositsioon. Arvestades viimast saatis Gladstone alamkoja laiali ning võttis ette uued valimised. Uusil valimisel võitsid konservatiivid ning Gladstone'i ministeerium lahkus, taganedes vanameelse Disraeli ministeeriumi eest (1874).

Inglise asumaad liberalismi õitseajal. Dominioonid ja kroonukolooniad. Kogu XIX s. esimese poole jätkas Inglismaa oma koloniaalriigi laiendamist. Peale nende maade, mis läksid Inglismaa kätte Napoleoni sõdade tagajärjel, omandas ta hiljemini rea asumaad mitmes maailmajaos. Lõuna-Ameerikas omandas ta Falkland'i saared, Lõuna-Aafrikas vallutasid inglased Natali (1849), kust hollandlastest asunikud lahkusid, luues Transvaali ja Oranje vabariigi. Aasias omandasid nad strateegiliselt kui ka kaubanduslikult tähtsad Singapuri ja Adeni linna ning Hongkongi ja Permi saared (viimase juba viiekümnendail aastail). Hongkong läks Inglismaa valdusse nn. Oopiumisõja (1839—42) tagajärjel, mida Inglismaa alustas Hiinaga, kui viimane keelas oopiumi sisseveo Hiinasse ning konfiskeeris inglise kaupmeeste oopiumitagavarad. Austraaliaiski levis nii mandril kui ka saartel ikka uutesse kohtadesse Inglise kolonisatsioon.

Sajandi keskel soikus asumaade vallutamine Inglismaa poolt, milleks mõjus kaasa vabakaubandusele üleminek. Liberalismi õitseajal leidsid inglise eeskujulikud, võistlematud kaubad küllalt turgu maailmas, nii et polnud vajadust kindlustada neile müügikohti uute asumaade loomisega. Selleaegsete riigijuhtide, eriti Gladstone'i humanne liberalism seisus vastu uute kolooniate omandamisele. Hoopis selle vastu levis Inglise riigitegelaste keskel vaade, et olemas-

olevaid asumaidki tuleb hoida emamaa valitsuse all ainult senikaua, kuni nad on küpsed iseenda valitsemiseks. Inglise valitsus oli küllalt tark selleks, et teada, et parem on anda ise asumaadele tarvilikud õigused, kui lasta neis puhkeda mässe. 1840. a. sai Kanada parlamentaarse valitsuse, muutudes dominiooniks a. 1867. Kapimaa sai 1853. a. põhiseaduse ja 1872. a. parlamentaarse valitsemiskorra. Õiguse iseseisvaks valitsemiseks sai käsitledaval ajastul ka Austraalia. Inglise väed lahkusid asumaadelt, Inglise kuberneri andsid valitsuse üle kohalikele parlamentaarsele valitsusile. Ainult neis küsimusis jäi Inglismaal õigus vahele segada iseseisvunud asumaade ehk dominioonide tegevusse, mis selgesti ja vahetult riivasid Briti riigi kui terviku huve. Nii ei muutunud asumaad mitte täiesti sõltumatuks teistest Briti maailmariigi maadest, kuigi mõned järjekindlad liberaalid unistasid isegi sellest. Nii arvas näiteks Cobden, et „tuleb õnnelikuks nimetada päeva, mil Inglismaal pole enam ühtki aari maad Aasia mandril“. Vabanedes Inglismaa otsese valitsuse alt jäid asumaad kõrvuti Inglismaaga edasi Briti maailmariigi maadeks. Osa Inglise asumaid jäi endiselt otseselt Inglismaa poolt valitsetavaiks kroonukolooniaiks.

Nagu Inglismaa, nii elasid ka ta dominioonid liberalismi õitseajal üle suure kultuurilise ja majandusliku tõusu. Rahvaarv neis mitmekordistus. Kanada elanikkude arv näit. kasvas 1840—1871 1½ miljonilt 3½ miljonile. Kogu maal ehitati palavikulise kiirusega teid, raudteid ja kanaleid, majanduselu tempo kiirenes tunduvalt. Veel kiiremini hakkas tõusma Austraalia asunikude arv, kui seal 50-ndail aastail kulda leiti. Kahekümne aasta jooksul tõusis näiteks New-South Wales'i elanikkude arv 77 000-lt 720 000-le. Uus-Meremaal tõusis Euroopast sisse rännanute arv 1856. ja 1878. a. vahel 60 000-lt 350 000-le jne. Peale kullakaevamise rikastusid Austraalia ja Uus-Meremaa eriti suurejoonelise lambakasvatuse läbi. Kokkukõlas vabakaubandusliku ideoloogiaga lubasid inglased pääseda täiesti vabalt oma asumaisse ka teiste riikide asunikel, kaupmeestel ja kaupadel. Näis, nagu kaoks kaubanduses ja rahvusvahelises liiklemises üldse vahetegemine omade ja välismaalaste vahel.

Nagu öeldud, jäi iseseisvast valitsemisõigusest osa Inglise asumaid ilma ning nimelt need, kus koloniste oli päriselanikkudega võrreldes vähe, nii et nad poleks suutnud omal käel säilitada korda ja iseseisvust. Kroonuasumaaks jäi näiteks Natal. Ka India, mille valitsemises mängis kaua aega juhtivat osa Ida-India kompanii, muudeti pärast pärismaalaste mässu 1857. a. kroonuasumaaks.

Disraeli teine ministeerium (1874—80) ning ta imperialistlik välispoliitika. Nagu öeldud, pääses pärast Gladstone'i lahkumist valitsema vanameelne Disraeli ministeerium. Disraeli (hiljemini lord Beaconsfield) tegi võrdlemisi vähe tegemist sisepoliitikaga: ta jätkas sundusliku rahvakooli elluviimist ja tühistas streikide eeltööde

tegemist kitsendavad seadused. Disraeliga algab Inglise välispoliitikas imperialismi aeg. Ta püüdis äratada inglisis rahvuslikku tunnet (kuigi ta ise oli rahvuselt juut) ning kõneles alatasa Inglismaa vägevusest ja ta üleilmlikest huvest, mida Inglismaa tahab kaitseda relvastatud jõuga. Inglismaa pidavat uuesti ajama sõjakat välispoliitikat, et inglaste au, mis Gladstone'i passiivse poliitika all kannatada saanud, jälle jalule seada. Kõgepealt püüdis Disraeli ligemaid sidemeid luua Inglismaa ja ta asumaaade vahel. Tema algatusel kuulutati kuninganna Victoria India keisrinaks (1876). Lühim tee Indiasse oli sest ajast, mil avati prantslaste ehitatud Suessi kanal (1869), võõrais kätes. Muidugi oli inglastele selline seisukord ebameeldiv. Inglaste õnneks langes rahalisse kitsikusse Egiptuse khediiv ja oli valmis müüma ära enda käes olevad kanali aktsiad, umbes poole kogu aktsiate hulgast. Disraeli ostis nad telegrammi teel 4 miljoni naela eest. Parlament, kelle nõusolekut ta selleks sammuks oleks pidanud küsima, kiitis hiljemini ostu heaks. Nii ei sattunud üksnes Suessi kanal Inglismaa majandusliku kontrolli alla, vaid seega rajati ühtlasi teed Inglise protektoraadile Egiptuses. Vene-Türgi sõja puhul astus Inglismaa Türgimaa kasuks välja, nõudes San-Stefano rahulepingu läbivaatamist, mis Berliini kongressil toimuski. Nagu teada, muudeti seal rahutingimusi tunduvalt Venemaa kahjuks. Samal ajal astus Inglismaa Türgi valitsusega salajasse kaitselepingusse, mis puhul Türgimaa andis Inglismaale Küprose saare. Küprose saar oli Inglismaale strateegiliselt väga tähtsaks kohaks, asetsedes Väike-Aasia ranniku lähedal vastu Suessi kanalit. Edasi panid inglased endid maksma Afganistanis ning vallutasid Sokotra saare, mis asetseb teel Suessi kanalist Indiasse. Lõuna-Aafrikas vallutasid inglased Transvaali, kuigi ainult lühikeseks ajaks.

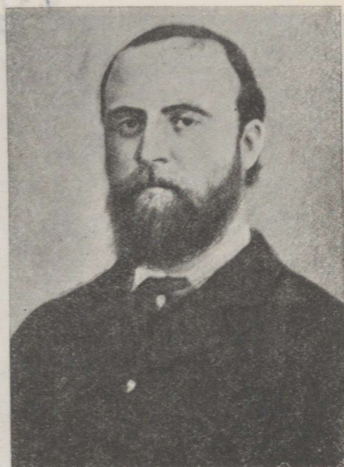
Disraeli ministeeriumi lahkumine. Alguses imetlesid nii konservatiivid kui ka vabameelsed Disraeli välispoliitilisi saavutisi, kuid varsti tuli kuuldavale arvustavaid häáli tema välispoliitika suhtes. Talle heideti ette, et ta olevat ajanud vahekorra Venemaaga liiga teravaks ning andnud sultanile üle jõu käivaid lubadusi Türgimaa kaitsemise suhtes. Küprose saare väärtust vähendas asjaolu, et ta ei omanud ühtegi head sadamat ning oli kaunis viljatu. Sõda afgaanlastega ja buuridega nõudis hiiglasummasid, kusjuures Inglise väeosi pealegi tabasid rasked kaotused. Inglise rahandus, mis Gladstone'i ajal oli hiilgavas seisukorras, sattus nüüd korratustesse. Seetõttu kaotas Disraeli oma poolehoiu ning kui 1880. a. ette võeti uued valimised, said vabameelsed enamuse ning vana Gladstone astus teist korda valitsuse etteotsa.

Gladstone'i teise ministeeriumi (1880—85) rahuõbralik välispoliitika. Gladstone'i valitsema saades muutus Inglise välispoliitika jälle passiivseks. 1881. a. andis Inglismaa õige kergesti Transvaalile tagasi iseseisvuse, kui buurid seal mässu tõstsid. Aktiivsem

oli Inglise välispoliitika sel ajal Egiptuses. Siin oli 80-ndate aastate alguses tekkinud rahanduslik kriis, nii et valitsus ei suutnud tasuda protsente Euroopast tehtud laenude eest. Seepärast võtsid Prantsus- ja Inglismaa Egiptuse riigimajanduse oma kontrolli alla. Eurooplaste vahelesegamine Egiptuse siseasjusse tekitas seal avaliku mässu võõraste kontrollkomisjoni vastu. Gladstone, kes kaua aega ei tahtnud okupeerida Egiptust, oleks soovinud koos prantslastega rahustada Egiptust ning taastada seal kontrollkomisjoni võimu. Kuid Prantsuse saadikutekoda ei lubanud valitsusele *inter-ventsi*ooniks krediite. Kui Egiptuses kordusid rahulikkude välismaalaste tapmised, oli Inglise valitsus lõpuks üksi sunnitud vahele astuma ning Egiptuse okupeerima (1882). Sealjuures aga jäi vallutamata Gladstone'i ajal Egiptuse Sudaan, kuhu ka oli levinud mäss. Tegelikult Egiptuse valitsejaks muutusid nüüd Inglise peakonsulid (lord E. B. Cromer, lord H. H. Kitchener jt.). 1914. a. kuulutati Egiptus Inglise protektoraadi all seisvaks maaks.

Koloniaalpoliitiliste konfliktide vältimiseks korraldasid Euroopa suurriigid 1884.—85. a. Berliinis konverentsi, kus muu seas alus pandi iseseisvale Kongo riigile (hiljemini muudeti ta Belgia asumaaks). Berliini konverentsil mängis Inglismaa võrdlemisi tagasihoidlikku osa koloniaalpoliitiliste mõjupiirkondade jaotamisel ning kaks tavalist vaenlast Prantsus- ja Saksamaa teotsesid siin ühiselt tema huvide vastu.

Gladstone'i võitlus iirlastega, eriti Maa-liigaga. Valitsusse saades asetati Gladstone jälle Iiri küsimuse ette. Iiri erakonna eesotsas seisis tol korral kuulus Charles Parnell, kes nõudis Iiri- maale autonoomiat, *home-rule'i*. Tema võttis Inglise alamkojas tarvitusele uue võitlustaktika, soovitades Iiri saadikuil loobuda kokkuleppeist nii konservatiivide kui ka liberaalidega ning võidelda täiesti iseseisvalt. Et Iiri saadikud olid parlamendis vähemuses, siis ei jäänud neil muud üle, kui mõjustada parlamenti *obstruktsioon*i teel. Nad pidasid üksteise järel hiiglapikki kõnesid, mis ei tahtnud lõppeda, ning paralüüsisid niiviisi parlamendi tööd. Samal ajal algas oma tegevust uuesti revolutsiooniline *feenide* erakond. Selle erakonna juhtivad jõud asutasid Maa-liiga Iiri maal, mille siht oli nõuda, et talupojad saaksid maa *pärisomanike*ks õiglase tasu eest. Nende maaomanikkude vastu, kes ei tunnustanud ühingu nõudmisi ja talupojelt-rentnikelt maad ära võtsid, võideldi

21. joonis. Ch. Parnell.

boikoti teel, s. t. nende juurde ei läinud keegi teenima, neilt ei ostnud keegi midagi ega müünud neile midagi¹. Tarvitusele võtsid mässajad ka terrori nii Iiri- kui Inglismaal. Gladstone võitles iirlastega kahesugusel teel: ühelt poolt püüdis ta neile vastu tulla, teiselt poolt võttis aga surveabinõud tarvitusele, vangistades koguni nende juhi Parnell'i ja teised. Sellest hoolimata jätkusid boikott, terroristlikud aktid ning ärev meeoleolu maal.

Kolmas valimisõiguse reform 1884. Et oma populaarsust tõsta ning rahuldada kõiki rahvastiku kihte, asus Gladstone teist korda valimisõiguse reformimisele. Tema reformi-eelnõu võeti

22. joonis. Kuninganna Victoria.

vastu 1884. a. nii alam- kui ka ülemkojas. Kolmas valimisõiguse reform jagas kogu maa ühesuurusteks valimisringkondadeks, andis valimisõiguse majaomanikele ja korteriüürnikele maal. Nii pääsesid valimisele ka maatöölised. Inglise valimisõigus lähenes kolmanda valimisõiguse reformi tõttu tunduvalt üldisele valimisõigusele, kuigi teenijad, möbleeritud tubade üürnikud ja vanemate juures elavad täisealised lapsed ei saanud hääletada. Alamkoda kaotas nüüd täiesti oma aristokraatliku ja plutokraatliku ilme. Nii teostas Gladstone oma reformidega (1867, 1872 ja 1884) „rahva charta“ peanõuded.

Gladstone home-rule'i pooldajana. Nähes, et väikeste järeleandmistega ning politseisurvega ei saa rahustada iirlasi, muutus Gladstone home-rule'i pooldajaks. Ta tun-

nustas avalikult, et Iirimaa ja ta rahva rahulikku edenemist võib kindlustada ainult autonoomia, mida iirlased ise nõudsid. See näis Gladstone'ile olevat parim ja õiglasim abinõu selleks, et päevakorralt kaoks tülikas Iiri küsimus. Kuid Gladstone'i demokraatlik uuenduskava ei leidnud mingit tuge konservatiivelt ega osalt radikaalseilt liberaalt Chamberlain'iga eesotsas. 1885. a. valimisel jäi Gladstone vähemusse. Home-rule'i vastased lahkusid liberaalide ridadest ja moodustasid uue unionistide erakonna, kes kaitses Iiri- ja Inglismaa uniooni. Kui Gladstone astus viimast

¹ Kapten Boycott oli esimene, kelle vastu tarvitati seesugust võitlusviisi, sellest ka nimetus „boikott“.

korda 1892. a. valitsuse etteotsa, siis tegi ta veel kord katset home-rule'i läbi suruda, kuid jällegi tagajärjetult.

Vanameelsete valitsus (1885—1906). Reformide ajajärgu lõpp. Pärast seda kui liberaalid 1885. a. valimistel vähemusse jäid, pääsesid valitsema konservatiivid koos unionistidega. Nad püsisid võimul kuni 1906. a. Ainult kaks aastat (1892—94) oli vahepeal võim Gladstone'i ja teiste vabameelsete käes. Konservatiivset ministeeriumi juhtis ametlikult lord Salisbury, kuid üldise ajalookäigu seisukohalt veel tähtsamat osa mängis seal liberaalne unionist Joseph Chamberlain, Inglise asumaade minister.

Nagu öeldud, valitsesid vanameelset unionistide toetusel. Viimased olid suurelt osalt endised liberaalid, kes oma erakonnaga vastuollu sattusid Iiri „home-rule'i“ küsimuses. Unionistide surve jätkas konservatiivne valitsus osalt vabameelseid reforme. Nii teostas Salisbury demokraatliku omavalitsuse reformi, mille järgi kõik maksumaksjad said õiguse osa võtta kohaliku omavalitsuse valimisest. Töölise olukorda parandas ta seadusega nende kindlustamise kohta õnnetusjuhtumite puhuks. Salisbury omavalitsuse reformiga lõppes demokraatlikkude reformide ajajärk Inglismaal. Mitmesugustel põhjustel (majandusliku olukorra halvenemine, ebapopulaarne Iiri poliitika) elas Inglise liberalism üle pikema langusaja, mille tõttu lõppeski hiilgav reformiderikas ajajärk. Inglise liberalismi õitseajal valitses seal kuninganna Victoria (1837—1901), kes oli rahvamassides väga populaarne. Kuigi kuninganna oma hinges ei pooldanud demokraatlikke reforme, laskis ta neil olude sunnil ikkagi realiseeruda, tehes nii paratamata vajalisi mööndusi ajavaimu nõudeile. Seega on suurel määral seletatav, et Inglismaal polnud vabariiklikul agitatsioonil mingisugust pinda ja kuninglik võim ei omandanud inglaste vabadusele kardetavat iseloomu.

Inglise majanduselu XIX s. lõpul ning selle mõju poliitikasse. Liberalismi langus Inglismaal on seletatav suurelt osalt majanduslike olusuhete muutumisega. Sajandi lõpul tekkis seisak Inglise tööstuse ja kaubanduse jõudsas kasvamises. Noored tööstusmaad Saksamaa ja P.-A. Ühendriigid olid kaitsetollide abil loonud tugeva omatööstuse, mis tõsiselt võistles Inglismaaga. Nii muutus Inglise tööstuse ja kaubanduse seisukord mõnevõrra halvemaks. Vabakaubanduse õitseajal olid kuhjunud Inglismaale hiiglakapi-

23. joonis. J. Chamberlain.

talid. Need kasvasid endisel kujul ka siis, kui Inglismaa kaotas oma ainuvalitseja osa maailmakaubanduses ja tööstuses. Suurkapitalistid, kes ei saanud oma raha nüüd enam Inglismaal ettevõtteisse paigutada, aitasid välismaail asutada tööstuslikke ettevõtteid. Kapitali kasu voolas ühel või teisel kujul tagasi Inglismaale. London muutus kogu maailma hiigla-rahabörsiks. Nii Inglismaa kui ka teiste riikide poliitilises elus hakkasid nüüd väljapaistvat osa etendama finantskapitali omanikud. Viimased nihutasidki esiplaanile

24. joonis. H. Kitchener.

riigi välise tugevuse põhimõtte ning esinesid imperialismi tähtsamate eestvõitlejatena. Nad nõudsid, et uusi asumaid juurde võidetak, majanduslikult vähem arenenud maid püütaks tuua Inglise mõjupiirkonda, üle mindaks proteksionistlikule majanduspoliitikale ning sõlmitaks teiste riikidega Inglismaale kasulikke rahvusvahelisi suhteid. Niisugusel teel avanesid inglise kapitalile head võimalused uute senikasutamataute maarikkuste ekspluatereimiseks.

Chamberlain'i proteksionistlik ja imperialistlik poliitika. Imperialismi andekamaks kaitsejaks XIX s. alguses oli Inglismaal Chamberlain, kes 1895. a. astus vanameelsesesse Salisbury ministeeriumi. Chamberlain'i sihiks oli Briti riigi laiendamine ning ta asumaade lähem ühendamine emamaaga üheks suureks kaubanduslikuks tervikuks. Ta nägi tulevikku Inglismaad hiiglatolliliiduna, mille eesotsas seisaks esialgu koloniaalküsimusis kompetentseist isikuist koosnev üleriiklik nõukogu. See suguse kavaga esines Chamberlain 1897. a., kui kõigi asumaade esindajad kuninganna Victoria 60. valitsusaasta juubeli puhul kokku tulid Londoni. Inglismaa lähenemise vajadus oma asumaile oli tingitud suurel määral teiste suurriikide proteksionistlikust majanduspoliitikast. Ka Inglismaa autonoomseis asumais kehtisid kaitsetollid, kuna aga Inglismaal püsis endiselt vabakaubanduslik süsteem. Viimast ei suutnud kõigist püüdeist hoolimata hävitada ka Chamberlain. Ta suutis ainult ajutiselt lähendada Inglismaad kaitsetollide

poliitikale. Tema ajal pandi 1901. a. küll maksma suhkruga vilja sisseveotollid, et katta riigi väljaminekuid buuride sõjas, kuid kauaks need tollid püsima ei jäänud. Samuti ei õnnestunud Chamberlain'il asumaide emamaaga tihedalt siduda. Asumaad olid üksikasjalisena põhiseadusliku seose vastu Inglismaaga. Küll aga ühinesid Austraalia asuvad Inglise kolooniad omavahel Austraalia riikeliiduks a. 1900.

25. joonis. Transvaali president Krüger abikaasaga.

asus vanameelne valitsus lahendama Inglise asumaide. 1866. a. anektēeriti Birmat ja Taga-Indias Inglise Ees-India külge. 1889. a.

lõis „teemantide kuningas“ Cecil Rhodes Inglise maale laialise asuma Lõuna-Aafrikas Sambeesi jõe ümbruses Rhodessi nime all. Rhodes unistas Inglise asumaast Aafrikas, mis ulatuks Kairost Kaplinnani, ning raudteest, mis ühendaks Inglise Põhja- ja Lõuna-Aafrika maid. Inglise imperialismi kulminatsiooniajaks oli aga aeg, mil Chamberlain oli asumaadeministriks. Inglise väed lord Kitchneri osaval ettevaatlikul juhtimisel vallutasid siis (1896—98) Idasudaani (mille pärast Inglise maaga vahetõrd Prantsusmaaga tõrd väga teravaks muutus) ning Lõuna-Aafrikas Inglise asumaist ümberpiiratud buuride vabariigid. 80-ndail aastail oli leitõd Transvaalis väga rikkalikke kullaalaseid ning seepärast voolas sinna

Tulemusterikkam kui Chamberlaini kaitsetõllide poliitika oli ta imperialistlik vallutuspoliitika. Juba enne Chamberlaini valitsuse tulekut

26. joonis. Buuride kindral Ch. Dewet.

suuri hulgi välismaalasi, muu seas ka

inglasi. Välismaalased nõudsid endile buuridega ühesuguseid poliitilisi õigusi, buurid ei tahtnud aga seda lubada. Inglismaa astus välja Transvaali rännanud välismaalaste kaitseks ning nii tekkiski rahvusvaheline konflikt, mis viis sõjani. 1899.—1902. a. peetud sõda, mis Euroopas suurt huvi äratas, lõppes buuride kaotusega, vaatamata nende osavatele juhtidele (Krüger, Cronje, Dewet jt.) ja rahva kangelaslikule vastupanule, mida buurid osutasid oma arvulisest vähesusest hoolimata. Mõlemad vabariigid muudeti Inglise a s u m a i k s. A. 1910 ühendati nad Kapimaa ja Nataliaga L õ u n a - A a f r i k a u n i o o n i k s, mis, nagu teisedki Briti dominioid, sai avara omavalitsuse.

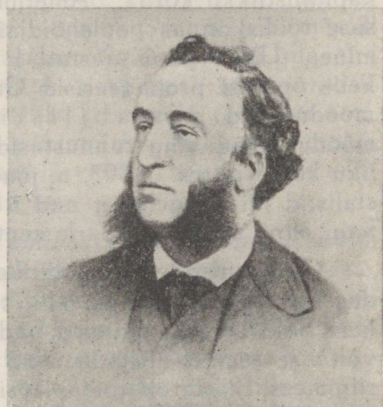
Vanameelsete ministeeriumi langemine (1906). Konservatiivide püüd, panna maksma kaitsetolle Inglismaal, ei meeldinud laiale rahvakihtidele. T a r v i t a j a d kartsid kaitsetollidest suurt tarbeainete hinna tõusu. T ö ö s t u r i d, kellele kaitsetollid teataval määral kasu oleksid toonud — oleks ju neile ainuüksi tagatud asumaade turg —, kartsid siiski, et ühes elukallidusega tõusevad ka tööliste palgad. Seepärast olid nemadki osalt kaitsetollide vastu, eriti kui tole taheti panna toiduaineile. D i s s e n t e r i d ja vabama mõtteilmaga inimesed polnud rahul valitsuse koolipoliitikaga, ms suurendas vamulikkude mõju rahvahariduses. Samuti sattusid valitsusega vastuollu t r a d e - u n i o n ' i d. Ühinenud suur-ettevõtted olid muutunud üha vaenlikumaks ametiühingute vastu. Streigi puhkedel ei soovinud nad sageli astuda läbirääkimisises viimaste esindajatega ning nõudsid ametiühinguilt streigi läbi tekkinud kahjude katmist. Valitsus ei toetanud niisuguseil korral trade-union'e, vaid suuri kapitalistlikke ettevõtteid. Üldse osutas valitsus sotsiaalküsimusis suurt loidust. Eriti raskeks kujunes tööliste olukord Lõuna-Aafrika kullaväljadel, nii et liberaalid ja tööerakonna tegelased süüdistasid valitsust „orjapõlve“ sallimises seal. Viimane väide oli küll liialdatud. Kirjeldatud tingimusil jäidki konservatiivid 1905. a. valimisel raskesti vähemusse ning võim läks v a b a m e e l s e t e kätte.

8. Oportunistide valitsus Prantsusmaal (1879—99).

Valitsus ja erakonnad. Nagu mäletame, läks võim Prantsusmaal 1879. a. lõplikult vabariiklaste kätte. XIX s. lõpuni püsisid riigitüüriil mõõdukad vabariiklased ehk o p o r t u n i s t i d, kes hoidusid radikaalseist uuendusist, väites, et poliitikas tuleb põhimõtete kõrval arvestada samal määral olusid ja tingimusi, milles neid peab teostama. Valitsuses olles pidasid oportunistid silmas peamiselt s u u r k o d a n l u s e huve nii sise- kui välispoliitikas: nad tegid vähe tööliste seisundi parandamiseks ning ajasid i m p e r i a l i s t l i k k u koloniaalpoliitikat. Oportunistid ise jagunesid kahte era-

konda, kellest mõõdukamat juhtis Gambetta, edumeelsemat Ferry. Gambetta ja Ferry olid ka tähtsamad oportunistlike ministeeriumide juhid. Gambetta oli unustanud nüüd täiesti oma radikaalse mineviku, oli loobunud võitlemisest väikekodanlaste ja tööliste huvide eest. Oportunistidega olid opositsioonis paremal tiival monarhistid ja vasakul radikaalid ning sotsialistid. Vasaku tiiva arvates polnud valitsuse reformid küllalt põhjalikud ning ta nõudis kaugeleminevaid uuendusi, nagu kiriku täielikku lahutamist riigist, presidendikohta ja kaudselt valitud senati kaotamist, töökaitse ja vaeste hoolekande paremat korraldamist jne. Vähemuses olles ei suutnud aga vasak tiib läbi viia oma nõudmisi.

Reformid. Oportunistlik valitsus teostas rea reforme osalt omal vabal tahtel, osalt vasempoolsete opositsioonile järele andes. Monarhistlike elementide mõju vähendamiseks toodi valitsusasutised monarhistlikust Versailles'ist vabariiklikku Pariisi; paljud monarhistidest ametnikud asendati vabariiklastega; süüdimõistetud kommunaaridele anti amnestia; täielised trüki- ja koosolekuvabadused pandi maksma. Ferry ministeerium pidas süstemaatilist võitlust vaimulikkudega, kelle enamik suhtus vaenlikult vabariiki, kui paavst Leo XIII püüdis kõigiti kirikut ja riiki lepitada. Mitmel

27. joonis. J. Ferry.

kongregatsioonil keelati ära koole pidada ja noorsugu kasvatada. Kooli ja õppiva noorsoo vabastamiseks katoliku kiriku mõju alt loodi tasuta ilmlik rahvakool kiriklike koolide kõrvale. Seaduse järgi pidi ilmlik rahvakool olema sunduslik, kuid tegelikult polnud ta seda. Karistused koolisunduse ignoreerimise eest olid nii tühised, et neid ei kardetud kanda. Kooliseaduse täitmise järele valvamine oli antud kohtadel rahvasaadikute hoolde, kes meelsasti pigistasid silma kinni väärnähtuste puhul, et mitte sattuda vastuollu oma valijatega. Rohvakoole pidid asutama kohalikud omavalitsused riigi toetusel, kusjuures vaimulikel polnud õigust neis õpetada. Ka usuõpetus tõrjuti neist koolidest välja ja asemele seati moraaliõpetus. Kuigi XIX s. jäi töötama veel suur hulk vaimulikke koole ning kirik ja riik jäid konkordaadi läbi seotuks, ometi jääb Ferry teeneks kultuurpoliitilise liikumise rajamine, mis viis XX s. riigi ja kooli täelikule lahutamisele kirikust.

Kultuurpoliitiliselt aktiivne oportunistide valitsus tegi väga vähe sotsiaalküsimuse lahendamiseks. Gambetta arvamus järgi sotsiaalküsimust ei olevatki. Sõna- ja koosolekuvabadusest olevat

küllalt selleks, et realiseerida osalisi parandusi töoliste elus ning kindlustada töö ja kapitali vahel rahulikku võistlust. Tähtsamaks valituse sammuks töoliste huvides oli neile koalitsiooniõiguse andmine 1884. a.

Töölisliikumine ja sotsialistid. Koalitsiooniõiguse saavutamisest peale asutasid töölised ühe ametiühingu ehk sündikaadi teise järele. Sündikaadid loobusid poliitikast ja tõendasid, et töoliste seisund on parandatav ainult puht-majanduslike abinõudega, kusjuures sihi saavutamisel tähtsaks abinõuks on streik. Hiljemini, eriti XX sajandil, omandas sündikalism küll revolutsioonilise iseloomu, lugedes oma sihiks omandada poliitilist võimu ja purustada kapitalistlikku korda. Ametiühingute liikumise kõrval leidsid Prantsuse tööliskonnas poolehoidjaid ka anarhistlik ja sotsialistlik liikumine. Ühelt poolt austati Proudhon'i, teiselt poolt Marx'i, kelle õpetust propageerisid Guesde ja Lafargue. Kolmanda rühma moodustasid possibilistid, kes olid marksistidega võrreldes mõõdukamad ning tunnustasid osalisi reforme ja parandusi kodanliku korra piires. 1893. a. jõudsid mitmeks rühmaks killustunud sotsialistid nii kaugele, et nad ühinesid ning saatsid enam kui kunagi enne saadikuid parlamenti, neist tähtsaim Jean Jaurés.

Oportunistide välispoliitika. Oportunistide ettevaatlikkus avaldus ka nende välispoliitikas. Tõsisest sõjalisest kokkupõrkest Saksamaaga püüdsid nad hoiduda ning Elsass-Lotringi tagasi võitmise asemel alistada maid väljaspool Euroopat. Saksa riigimees Bismarck toetas tõsiselt Prantsusmaa kolooniate omandamise püüet, teades, et Saksamaa ei pruugi karta pealetungi, kui Prantsuse sõjavägedel on tegevust välismaailmajagudes.

Juba 1830-ndaist aastaist peale oli Prantsusmaa ajanud aktiivset asumaade poliitikat. Ta omandas Aafrikas Alžeeria, Senegambia, Aasias Kombodža, Kohhinhiina ja Austraalia maailmajaos Uus Kaledoonia. 1880-ndaist aastaist alates muutus eriti aktiivseks Prantsuse koloniaalpoliitika. Sajandi lõpuni läksid Prantsusmaa alla Aasias Tonkin, mis ühendati teiste Prantsusmaa päralt olevate Indo-Hiina maadega, ja Annam, kus hakkas maksma Prantsuse protektoraat. Aafrikas läks prantslaste kätte Tuneesia, Senegambias liikusid prantslased edasi Kesk-Aafrikasse ning võtsid endi alla ka Niigeri jõgikonna (Prantsuse Sudaan), jõudes välja Guinea laheni ning Kongo jõe ülemjooksuni. Nii tekkiski Prantsusmaa hiiglasumaa põhja pool Kongo jõe. Aafrika kaguranniku lähedal vallutasid nad Madagaskari saare. Nii tõus Prantsusmaa, kes peale Napoleoni langemist oli kaotanud kõik oma tähtsamad asumaad, kolmanda vabariigi ajal võimsaks koloniaalriigiks. Võib-olla oleks Prantsusmaa asumaade arv olnud veel suurem, kui saadikutekoda oleks lubanud valitsusele alati vajalisi krediite koloniaalettevõtteks. Mitmel korral ei teinud

ta seda, tahtes nii võita laiade rahvahulkade poolehoidu, kes ei taibanud hästi asumaade omandamise tähtsust.

Euroopa riikidest oli Prantsusmaale käsitledaval ajajärgul kõige sõbralikum *V e n e m a a*, kellega, nagu teame, Prantsusmaa sõlmis liidu. Pinevus Prantsusmaa ja Saksamaa vahel vähenes pisut oportunistide valitsuse ajal, kuid hoopiski ei kadunud. *I n g l i s m a a* ga olid Prantsusmaal suhted halvad koloniaalpoliitika pärast. Prantslased püüdsid avardada oma koloniaalriiki *P õ h j a - A a f r i k a* s *A t l a n d i* ookeanist ja *V a h e m e r e s t* *P u n a s e* mereni. Viimase kavatsuse teostumine oleks tähendanud Inglise *I d a - A a f r i k a* jäädavat isoleerimist *E g i p t u s e s t*. Muidugi ei meeldinud selline prantslaste kavatsus Inglise valitsusele. Kui prantslaste ja inglaste väeosad sattusid sajandi lõpul (1898) kokku *I d a - S u d a a n i s* *F a š o o d a s*, siis mõeldi Prantsusmaal isegi tõsiselt sõjavõimalusele. Kuid siiski ei julgenud Prantsusmaa alustada sõda maailma vägevaima meri- ja koloniaalriigiga ning mõlema riigi koloniaalkonflikt lahendati rahulisel teel. *T r i p o l i t a a n i a* lõunapiirist *K o n g o* riigi põhjapiirini tõmmati piirjoon, mis jättis *T r i p o l i t a a n i a* tagamaad *T s a a d i* järveni *p r a n t s l a s t e* le, *N i i l u s e* ülemjooksu ala aga *i n g l a s t e* le.

Vabariigivaenlikud üritused. Vaatamata oportunistide väga mõõdukaile uuendustele oli Prantsusmaal ikka pinda *t a g u r l i k e* le, vabariigivaenlikele üritusile. Vabariigivastaseis aktsioones olid monarhistide toetajaiks ühelt poolt *k i r i k u r i n g k o n n a d*, keda pahandas valitsuse kultuurpoliitika, teiselt poolt sõjakad *r a h v u s l a s e d*, *r e v a n š i i d e e* pooldajad, kelle arvates vabariik ei esinenud küllalt sõjakalt Saksamaa suhtes. *R e v a n š i* fanaatilisi pooldajaid leidis eriti palju ohvitserkonnas. 80-ndate aastate lõpul püüdsid monarhistid veel kord üritada riigipööret, koondudes populaarse kindrali, sõjaminister *B o u l a n g e r'* ümber. 1888. a. riigipäeva pääsenud *B o u l a n g e r* ja ta mõtteosalised tegid laialist ja järjekindlat kihutustööd maksva korra kukutamiseks, paljastades korrupsiooni parlamendis ja valitsuses. *B o u l a n g e r'* *k a v a* tähtsamad punktid olid: asutava kogu kokkukutsumine ning põhiseaduse revideerimine tugeva ja parlamendist sõltumata täidesaatva võimu loomise teel. Kui bulanzistlik liikumine õige laialdaseks muutus, ühines tsentrum vasaku tiivaga tema murdmiseks. *B o u l a n g e r* võeti kohtulikule vastutusele, kusjuures teda süüdistadi riigiäraandmises. *B o u l a n g e r'* läks aga korda maalt põgeneda enne kohtuotsuse väljakuulutamist.

Peale bulanzistliku liikumise likvideerimist tekitas palju ärevust nn. *P a n a m a s k a n d a l* (1891—93). Selgus nimelt, et mitmed poliitilised tegelased olid ebaausal teel rikastunud Panama kanali ehitamiseks asutatud aktsiaseltsi kaudu, mis jäi pankrotti. Monarhistid ei jätnud kasutamata võimalust osutada sellele, kuis vabariiklik kord viib korrupsioonile. Paljastustele järgnevad saadikutekoja valimised andsidki äärmusparteidele tugeva juurdekasvu valitsusera-

konna arvel. Seejuures aga tugevnes vasak tiib tunduvalt enam kui parem. Nii jäid monarhistide lootused vabariiki kukutada endiselt väikeseks. Veel kord püüdsid monarhistlikud ja marurahvuslikud elemendid rahutusi tekitada ühenduses ühe juudi rahvusest ohvitseri D r e y f u s'i kohtuasjaga, keda salakuulamise süüdistati, kuid, nagu hiljemini selgus, põhjendamatult. Nii lõppesid monarhistide ja vabariiklaste vahelised võitlused viimaste võiduga.

9. Aleksander III aeg (1881—94) Venemaal reaktsiooni ja rahu ajana.

Aleksander III isik. Peale Aleksander II surma Vene troonile astuv Aleksander III oli absoluutist sõna otseses mõttes. Nagu Nikolai I, kellega ta mitmeti sarnanes, oli ka Aleksander III saanud peaaegu ainult sõjaväelise hariduse. Vaimseilt võimeilt õige piiratud oli uus tsaar väga kangekaelne ja umbusklik. Ainult üksikuid nõuandjaid usaldas ta pimesi, kes siis muutusidki riigi tegelikeks juhtideks. Kõige mõjukam neist nõuandjaist oli sinodi ülemprokurör P o b e d o n o s t s e v.

Bürokratismi võidukäik. Uue keisri valitsemisaeg kandis täiesti konservatiivset ja rahulikku iseloomu. Aleksander III ei võtnud ette mingisuguseid uuendusi, vaid piiras selle asemel oma eelkäija isegi mõelduvaid reforme. Aleksander III loobus täiesti rahvaesindusliku korra mõttest isegi Loris-Melikov'i kavatsuste ulatuses. Ta tegi seda nii oma veendumuste kui ka Pobedonostsev'i nõuannete kohaselt. Keisri esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks oli tema arvates kaitseda ja kindlustada ainuvalitsuslikku korda. Seda ülesannet püüdis valitsus täita omavalitsuste võimu vähendamisega ning valitsusametnike võimupiiride avardamisega. Aleksander II ajal pinda leidnud mässuliste liikumiste mahasurumiseks pandi riigis maksuma kaitseseisukord. Kaitseseisukorda nimetati küll „ajutiseks“, kuid tegelikult kestis ta tsaarivalitsuse langemiseni 1917. a. Kaitseseisukorraga said kubernerid ja linnapealikud laialised õigused keelata kõik koosolekud, ametnike kõrvaldada, areteerida ja maalt välja saata elanikke ning sulgeda õppeasutisi. Nii anti elanikud ja asutised ühe isiku võimusesse, millega tõkestati igapäevset ja loomulikku elu. 1890. a. seadus alusel astusid ametisse nn. s e m s t v o ü l e m a d. Nad allusid kubernerile, nimetati mõisnikkude hulgast ning pidid valvama talupoegade omavalitsusasutiste tegevuse järele. Et nad oma ülesandeid suudaksid täita, usaldati nende kätte koha peal administratiivne, politsei- ja kohtuvõim vähemtähtsais asjus. Semstvoülemate suure võimu tõttu muutusid omavalitsused omavalitsuste karikatuurideks. Samal ajal muudeti omavalitsuseliikmete valimise korda: t a l u p o e g a d e l t võeti õigus vabalt oma esindajaid valida, aadlile kindlustati omavalitsustes

tugev enamus. Nii kindlustas Aleksander III mõisnikuseisusele domineeriva koha kohalikus omavalitsuses, samuti kui kohtus ja administratsiooniski. Kubernerite võimu linna- ja maaomavalitsuste asjus suurendati. Samal ajal kui talupoegade mõju semstvotes piirati, võeti linnades hääleõigus vabakutselistelt ja juutidelt¹. Arst, kirjanik või professor võis omada uue korra järgi hääleõigust ainult siis, kui ta oli ühtlasi majaomanik või kaupmees. Bürokratiavõimu kasvamine pidurdas muidugi tunduvalt rahva ühiskondlikku ja riiklikku arengut ning mõjus kõlblalt rikkuvaltki rahvasse, sest vene ametnikkond oli väga korruptiivne. Altkäemaksuvõtmine oli ametiasutistes päris igapäevseks nähtuseks. Kuritarvitused ametiasutis ei ulatunud tavaliselt kohtu ette, sest ülemus pidas häbistavaks alluvaid ametnikke kohtule välja anda. Veel vähem ulatusid kuritarvitused ajakirjandusse terava tsensuuri tõttu.

Kultuuriline reaktsioon. Nagu muudel Vene elu aladel, nii andis reaktsioon end tunda ka vaimses elus. Vaba mõtte suruti täiesti maha. Trükivabadusest ei võinud sel ajal juttugi olla. Valitsus võttis endale õiguse lehti ilma igasuguste hoiatusteta sulgeda. Nälgjast, koolerast, üliõpilaste rahutisist ja muist selleaegset elu rusuvaist nähtusist ei tohtinud üldse kirjutada. Raske saatus sai osaks ka rahvahaaridusele. Konservatiivid nõudsid vene rahva

omapärasuse nimel koolitöö usaldamist kiriku ja vaimulikkude kätte. Ainult kiriklik orientatsioon vastas nende arvates tõsi-vene rahvuslikule vaimule. Semstvotele tehti igasuguseid takistusi ilmlikkude algkoolde loomisel, pühale sinodile andsid aga valitsus või valitsuse käsutusse langenud omavalitsused suuri summasid kirikukoolide loomiseks. Neis kasvatasid vaimulikud noori õigeusu vaimu ja keisri ning isamaa ustavuses. Kõige enam rõhutati nende õppekavades palvete päheõppimist, kirikuslaavi keelt ning kirikulaulu. Kuid kirikukoolegi ei asutatud vajalisel määral ning seetõttu kasvas veel XIX s. viimaseil aastail umbes 17 000 000 last 7—14 aasta vanaduses ilma igasuguse algõpetuseta. Avalikest lugemistubadest ja raamatukogudest kõrvaldati paljude vene klassikute teosed ning

28. joonis. Aleksander III.

¹ Kohati moodustasid juudid 75% linna elanikkonnast.

asendati patriootiliste ja religioosete traktaatidega. Keskkoolid töötasid edasi endise eluvõõra kava alusel. Koolijuhatajailt nõudis politsei salajasi iseloomustusi abiturientide kohta, et oleks kergem valvata õppiva noorsoo üle. Puutumata ei jäänud reaktsioonist ka ülikoolid. Viimaste omavalitsus kaotati. Rektori, professorid ja kõik ametnikud määras ametisse ministereium. Üliõpilaste järele valvasid inspektorid, ülikooli politsei. Süнге reaktsiooni tõttu lahkusid paljud andekad teadlased kodumaalt, asudes välismaal teaduslikule tööle; vabameelseil nooril õpetlasil oli võimatu saada loengute pidamise õigust ülikoolis. Üliõpilaste majanduslik seisund oli tavaliselt väga vilets — paljud elatusid halvasti makstud eratundidest ning toituisid „teest ja leivast“. Ühingute ja korporatsioonide asutamine vastastikuseks üksteise toetamiseks oli keelatud. On arusaadav, et selliseis tingimuis elavad üliõpilased moodustasid alati rahutu inimhulga.

Venestamispoliitika. Suur-Vene reaktsioonilise poliitika all kannatasid teravalt ka piirirahvad, kes ümbritsesid venelasi läänest, lõunast ja idast. Aleksander III valitsemisaja üheks iseloomustavaks jooneks oli piirirahvaste venestamispuue. Venestamine põhines ühelt poolt vene rahvuse idealiseerimisel, nagu ta kujukalt väljendus slavofiilide õpetuses. Venestamispoliitikat juhtivad riigimehed (nende seas ka Pobedonostsev) püüdsid moraalselt õigustada oma venestamispoliitikat. Koos slavofiilide teoretikutega väitsid nad, et vene rahvas on väärtuslikum teistest rahvastest ning et temasse sulamine seepärast tähendab edu ja õnne. Teiseks põhjendati venestamispoliitikat riigikaitse vajadusega. Kardeti, et rõhutatud piiriäärased muulased võiksid sõja korral toetada vaenlast ühel või teisel kujul. Seepärast peetigi vajalikuks muulasi Vene riigimõttele lähendada ning vene rahvaga ühte sulatada.

Piirirahvaste vastu suunatud aktiivse poliitika peaõhutatjaks oli prof. M. Katkov. Slavofiilide erakond nõudis koos temaga kõigi Vene riigi maade õigeusustamist ja venestamist. Mõjuvaiks venestamisabinõudeks osutusid suurvene poliitikuil keel, kool ja kirik. Ametlikuks keeleks, kus see veel seni nii polnud, sai vene keel. Viimane hakkas maksma nii alg- ja kesk- kui ka erakooles. Kool pidi lähendama noori vene suurrahvale, tegema nad vastuvõtlikuks vene kultuurile. Pobedonostsevi ja Katkovi arvates pidi venestamiseks kaasa aitama ja riikliku võimuga käsikäes töötama ka õigeusu kirik. Piirirahvaid arvati võivat vene rahvaga ainult siis liita, kui nad saavad õigeusklikeks. Seepärast pidavat valitsus hoolitsema vene-õigeusu levimise eest ääremail. Tegelikult see nii toimuski, väljendudes tihti usulisis tagakiusamisis. Venestamise otsarbel kasutati ka vaenu, mis valitses üksikute rahvaste vahel (Kaukasuses) ning klasside vastuoluisid (Soomes). Kõige selle juures takistati igal sammul muulaste kultuurialgatusi.

Venestamispoliitika ei andnud vene šovinistele soovitud tulemusi. Ümberrahvastatavais rahvais kujunes kindel antipaatia nii vene kultuuri kui ka vene rahvuse enese vastu.

Juudi küsimus. Enam kui teised vähemusrahvad kannatasid Aleksander III ajal juudid. Rahvahulkade ärevat meeleolu ja rahulolematust raskete elutingimustega püüti kasutada juutide-vastaseks kihutustööks. Tihti korraldasid linnade rahvamassid politseiagentide õhutusel ülelinnalisi juutide rüüstamisi (pogromme), mille puhul ei puudunud isegi haavatud ja surnud. Valitsus pani juutide suhtes maksma karmid erandseadused, lubades neid elada ainult teatavais kohtades ning keelates neil omandada või rentida maad.

Majanduspoliitika. Riigi majanduspoliitikat aeti Aleksander III ajal eeskätt mõisnikkude ja töösturite huvides. Talupoegade heaks tehti väga vähe. 1883. a. asutati küll Talupoegade põllupank, mis andis pikaajalist laenu talupoegadele maade ostmiseks, kuid küla-meestele ta tõeliselt palju tulu ei toonud. Laenu % oli liiga kõrge ning seetõttu varitsesid talupoega siin samad maksuraskused, mis eraisikute käest laenamisel. Talupoegade maanälg aga aina kasvas ühes rahvaarvu suurenemisega. Tema kustutamiseks ning piirimaade korraldamiseks hakati nüüd välja rändamist korraldama Siberisse ja Kesk-Aasiasse, mida tunduvalt soodustas Taga-Kaspia ja Siberi raudtee ehitamine (1891). Palju soodsamail tingimusil kui talupoegade pank laenas raha (1885. a. asutatud) Mõisnikkude põllupank. Aadlimõisade toetamist loeti riiklikult väga tähtsaks. Mõisnikkude põllupank ei rutanud iial võlaprotsentide sissenõudmisega, nagu tegi seda Talupoegade põllupank. Sageli mitmesuguste riiklikult tähtsate sündmuste puhul armastas valitsus hoopis kustutada mõisnikkude protsendivõlgu. Ja seejuures oli võlaprotsent nii odav, et paljud mõisnikud võisid head äri teha, laenates raha põllupangalt ning andes ta hoiule umbes kaks korda suurema protsendi eest mõnda erapanka.

Majandus- ja finantspoliitika juhtideks Aleksander III ajal olid rahaministrid Bunge, Võšnegradski ja Vitte, kellest tähtis eriti viimane. Neil läks korda parandada riigi rahandust, mis oli rööpaist väljas Vene-Türgi sõja tõttu. Esijoones teostati riigimajanduses kokkuhoidu, tõsteti kaudseid ja otseseid makse ning mindi üle protektsionistlikule majanduspoliitikale. Slavofiilne seltskond suhtus väga heatahtlikult uuesse protektsionistlikusse majanduspoliitikasse. Poliitikud unistasid Venemaast kui autarktilisest majandusühikust. Vene teadusilma uhkus prof. Mendelejev arendas mõtet, et ammutamatult rikas Venemaa võib ja peab loobuma igasugusest sisseveost Euroopast. Nii kaugele küll ei mindud, kuid igatahes tõsteti tolli sisseveetavailt kaupadelt kodumaa kaubanduse ja tööstuse huves. Odavaprotsendiline Prantsuse

kapital voolas laenude näol Vene tööstusse ja aitas seega kaasa Venemaa majanduslikule iseseisvumisele.

Järjekindla ning osava tollipoliitika tõttu vähenes import ja suurenes eksport. Eriti palju veeti välja vilja. Nõudmine vene vilja järele aina suurenes välismail ning raha voolas Venemaale külluses. Väljaveost laekuva raha eest maksti laenuprotsenti, toetati tööstust ja koguti väärismetalle, et hiljemini üle minna kuldvaluutale. Pahe seisis ainult selles, et viljaväljavedu ei toimunud vabade ülejääkide arvel, vaid lunastati permanentse alatoitlusega, mis selgus kogu maailmale, kui 1890/91 viljaikalduse tagajärjel tekkis kohutav nälg. Vilja veeti välja enam kui oli lubatav, talupoegade õlul lasusid suured maksud, mis sundisid neid võimalikult palju vilja müügile saatma, isegi nii palju, et nad ise kannatasid puudust. Nii halvenes masside olukord tõeliselt ajal, mil Venemaa näis rikastuvat. Talupojal oli liiga vähe maad selleks, et temast korralikult elatuda, ning külakondlik maasead takistas sellegi intensiivset harimist.

Töölisküsimus. Arenevas Vene tööstuses oli ka tööliste seisukord äärmiselt vilets. Mõnedes tööstusharudes kestis tööaeg 16—18 tundi päevas; kasustati järjekindlalt mitte 10-, vaid isegi 4- kuni 5-aastaste laste tööjõudu. Palka maksid ettevõtted, kuidas ja kunas ise tahtsid. Hügieeniliselt olid vabrikud täiesti lubamatus seisundis: paljudes vabrikuis juhtus saja õnnetuse ümber aastas tuhande töölise kohta mõningail tööaladel. Tööliste seisundit kirjeldasid tumedais värves isegi vabrikuinspektorid, kes ametisse seati juba 1882. a. Neilt saadud rusuvate andmete põhjal pandi maksma seadused, mis reguleerisid alaealiste (1884) ja öötööd (1885) ning tööliste ja tööandjate vaheliste lepingute sõlmimist (1886). Viimases peitused ka punktid, mis ette nägid karistusi streikide eest. Vaatamata neile algsetele sammudele töölistkaitse alal jäi vene tööliste seisukord ikkagi karjuvalt viletsaks.

Välispoliitika. Välismail usuti, et absolutismile ja natsionalismile toetuv vene režiim on õige tugev. Aleksander III püüdis alal hoida seda muljet ning suurendada isegi Venemaa rahvusvahelist erikaalu. Selleks korraldati muu seas maa- ja mereväge. Üldiselt oli Aleksander III poliitika rahuarmastav. Kuigi Prantsusmaa ja Venemaa vahekord muutus aina sõbralikumaks, uuendati ometi veel korraks Kolmekeisriliit ja kui Austria enam selle uuendamist ei soovinud, sõlmiti 1887. a. kolmeks aastaks leping Saksamaaga. Alles siis, kui Saksamaagi ei tahtnud enam uuendada lepingut, muutus tõsiasjaks Vene-Prantsuse liit. Vene ekspansioonipüüded ei väljendunud Aleksander III ajal mitte enam Lähis-, vaid Kauk-Ida suunas. Kesk-Aasias omandati Merv ja selle naabruses olevat oasid (1884). 1891. a. hakati ehitama suurt Siberi raudteed, mis pidi võimaldama Venemaale aktiivsema poliitika ajamist Vaikse ookeani piirkonnas.

10. Ühendatud Itaalia esimesed aastakümned (1870—1900).

Poliitilise ja kultuurielu põhijooni. Itaalia lõpliku ühinemisega olid täide läinud rahvuslaste ja patriootide soovid. Itaallased võisid nüüd vabalt elada oma rahvuslikku elu, täielikult kasustada oma rahva ja maa loovaid jõude. Siiski ei leidnud ühendatud Itaalia mõnes riigiosas täielikku tunnustamist. Siin-seal tuli nähtavale partikularistlikke püüdeid. Seepärast panigi valitsus kogu Itaalias kehtima bürokraatliku tsentralisatsiooni. Piiratud valimisõiguse tõttu jäid laiemad rahvahulgad, nende seas ka talupojad, poliitilisest elust eemale. Palju aastaid moodustas valimisõiguslike kodanikkude üldarv ainult 2% kogu elanikkonnast. Alles 80-ndatel aastatel laiendati valimisõiguse kõigile kirjaoskavaile täiskasvanuile. Vähe- seist valimisõigusega kodanikest olid omakorda paljud riigi- ametnikud, valitsuse truud käsilased. Valimistest ei võtnud aga kaugeltki kõik valimisõiguslikud osa, vaid umbes pool nendest. See tuli osalt sellest, et paavst Pius IX keelas katoliiklasil osavõtmise valimistest. Väga halvasti mõjus ka parlamendi tööle, et ei mak- tud palga saadikuile. Nad ei elanud seepärast linnas ja ilmusid parlamenti ainult hääletamiskordadel. Andes mitmesuguseid ameti- kohti parlamendiliikmeile ja muudele erakonnategelastele oli kunin- gal kerge muuta neid enda pooldajateks, kuulugu nad siis mistahes erakonda. Selles poliitiliste tegelaste põlves, kes vabastas Itaalia, oli palju ennastohverdavaid idealiste, nüüd aga pääsesid riigitüürile paljud inimesed, kes pidasid silmas enam omi, kui riigi huve. Kõige selle tagajärg oli, et laiade rahvahulkade eest ei hoolitsetud ning aeti tihti niisugust sise- ja välispoliitikat, mis polnud kokkukõlas riigi ja rahva huvidega.

Majanduslikult olid itaallased vähe arenenud. Rahvas elas vae- suses ja harimatuses. (1882. a. oli näiteks 62% üle kuue aasta vanadest Itaalia elanikest kirjaoskamatud.) Eriti ilmetus harimatus ja vaesus Lõuna-Itaalias. Rahva seisund halvenes ka seetõttu, et iseseisvussõdade ajal tehtud riigivõlad veeretasiid raske maksu- koorra rahva õlgadele. Kõrged maksud tekitasid tihti rahul- olematusi ja käärimisi. Sitsiilias ja Napolis kujunesid samul põhjusil koguni röövsalgad, kes takistasid oma tegevusega elu rahulikku arenemist. Lõuna-Itaalias, kus rahva peatöök oli põlluharimine, oli arvukate väiketalunikkude ja sulaste seisukord eriti raske. Valitsuse majanduspoliitika suundus tööstuse arendamisele (peamiselt Põhja- Itaalias), kuna põllumajanduse eest ei hoolitsetud.

Enam kui muis Euroopa mais leidis Itaalias poolehoidu anar- histlik liikumine. Itaalia anarhistid tapsid rea kõrgemaid aukand- jaid (muu seas Prantsuse presidendi Carnot', Austria keisrinna Eli- sabethi ning Itaalia enda kuninga Humberti). Rahva rahulolematust püüdsid kasustada vabariiklased bürokraatliku korra vastases propagandas. Samu rahva meeleolu põhihelisid tõttasid kasustama

ka irredentistid, kes nõudsid Austria valitsuse all olevate Lõuna-Tirooli, Triesti ja Dalmaatsia ühendamist Itaaliaga. Ka Nizza, Korsika ja Itaalia-Šveitsi ühendamist nõudsid irredentistid. Nimi irredentistid tähendab lunastamatuid. Nii nimetasid endid esialgu ainult Itaalia patrioodid Austria valitsuse alla jäänud maosades, hiljemini kandus nimi üle ka Itaalia kodanikele, kes taotlesid „lunastamata“ alade ühendamist kodumaaga. Sel liikumisel polnud suuremat sisemist jõudu, mispärast ta aja jooksul kaduski.

Välispoliitika peajooned. Selle asemel et hoolitseda rahvahariduse eest ja toetada tegelikke põlluharijaid, hakkas valitsus ajama Itaaliale üle jõu käivat suurejoonelist välispoliitikat. Eriti aktiivseks muutus Itaalia välispoliitika Victor Emanueli järel troonile pääsenud Humbert I ajal (1878—1900). Riigijuhid tahtsid lasta paista Itaaliat teiste Euroopa suurriikidega üheväärsena. Üldine sõjaväeteenistus pandi kehtima ja sõjavägesid suurendati, mille tagajärjel kasvasid riigi väljaminekud. Samal ajal püüdis Itaalia ajada kindlat asumaadepoliitikat. Kui Tuneesia omandamine äpardus, lähenes Itaalia Bismarcki mõjul Saksamaale ja Austriale ning asutas ühes nendega Kolmikliidu (1882). Viimane käis risti vastu itaallaste rahvuslikele unistustele, sest itaalia keelt kõnelev Istra ja Lõuna-Tirool kuulusid Austriale, kes ei mõelnudki neist loobuda. Kolmikliidu loomisega pidi Itaalia veel teravamalt tähelepanu juhtima oma jala- ja mereväe suurendamisele. Kõik see nõudis hiiglasummasid. Valitsus, kes Kolmikliitu kuulumise pärast loobus irredentistlikust poliitikast, püüdis hankida endale asumaad Aafrikas, asendades seega irredentistliku poliitika imperiaalistlikuga. Kuid Itaalia võimupüüded Aafrikas ei andnud kuigi suuri tulemusi. Itaalia omandas XIX s. küll Erütrea ja Somaalimaa (1887—89), kuid katse oma ülemvõimu alla saada ka Abessiinat lõppes õnnetult, riivates tunduvalt riigi rahandust. Itaaliale alles jäävaist asumaistki polnud maale palju tulu — nende valitsemine läks väga kalliks ning nende ostujõud oli väike.

Crispi (1887—96) sisepoliitika. Väljapaistvam Kolmikliidu pooldaja oli Humbert I peaminister Crispi. Tema ajal teostati Itaalias mõningaid reforme. Crispi laiendas omavalitsuste võimupiire ja võttis vaimulikelt ära kinnis- ning vallasvarad, mille sissetulekud (1½ milj. liiri) tarvitas vaimulik seisus heategevuse otstarbeks, näit. haigemajade, vaestekodude jne. ülalpidamiseks. Crispi ajal anti välja ka uus nühtlusseadustik, mis ei tunnustanud surmanuhtlust, kuid nägiette väga rasked karistused katoliku kiriku huvides ettevõetava riigivastase tegevuse eest (vaimulikkude poliitiline agitatsioon kirikus), sest oli käimas äge võitlus klerikaalide ja antiklerikaalide vahel. Vaen katoliku kiriku vastu ilmnas veel teisel kujul: näit. ehitati Rooma Giordano Bruno auks mälestussammas samasse kohta, kus ta tuleriidal oma elu kaotas. Mis puutub vabariiklastesse, sotsialistidesse ja teistesse monarhiavastastesse, siis võitles Crispi nende

vastu puhtpolitseilikkude abinõudega. Oma peasihti nägi Crispi ikkagi Itaalia sõjaliste jõudude suurendamises.

Riigi sissetulekute ebaproduktiivne tarvitamine viis riigi rahanduse, mis 80-ndate aastate alguseks oli paranenud, raskesse seisukorda. Ka esimesed aastad pärast Crispi lahkumist ei toonud siin tõsist paranemist. Rahva viletsus ja meelepaha kasvas. Sadade tuhandete kaupa aastas hakkas rahvas kodumaalt väljandrändama nii Euroopa kui ka Ameerika maadesse, otsides võõrsilt paremaid elutingimusi. Rahva viletsus lõi hea pinna sotsialistlikule ja anarhistlikule agitatsioonile. Sajandi lõppaastail kordusidki tihti segadused ja mässud. Kuningas Humbert I-gi sai surma 1900. a. ühe anarhisti käe läbi.

11. Põhja-Ameerika Ühendriikide areng.

Pindala ja rahvaarvu kasvamine. Põhja-Ameerika Inglise asumaad saavutasid oma riikliku iseseisvuse teatavasti XVIII s. lõpul. Kui vastu võeti föderatsiooni konstitutsioon 1789, polnud P.-A. Ühendriigid oma maa-alalt ja rahva-arvult kuigi suured. XIX s. kasvasid Ühendriigid kiiresti, omandades m a a d Vaikse ookeanini ja Mehhiko laheni. Ühes maa-ala laienemisega kasvas jõudsasti ka r a h v a - a r v. Selleks mõjus tunduvalt kaasa tugev e m i g r a t s i o o n Euroopast. 1820—1920 rändas sisse Ühendriikidesse umbes 34 000 000 inimest, peamiselt Euroopast. See on suurim rahvaste rändamine, mida ajalugu üldse tunneb. Sellise suure sisserändamise tõttu kasvas kiiresti elanikkude üldarv. Ameerikasse emigreerusid Euroopast väga mitmesugused kihid — töölised, kes korduvate tööstuskriiside all kannatanud, põllupidajad, keda huvitasid Ameerika vabad viljakandvad maad, kaupmehed ja töösturid, kes tõttasid kasustama maapõue hiiglarikkusi, ühtlasi ka igasuguseid juhtumisteotsijaid ja spekulante. Rahvuselt olid sisserändajad väga erinevad, ometi kuulusid, nad enamasti valgesse tõugu. Ainult Kaliforniasse rändas tunduval määral ka hiinlasi ja jaapanlasi. Sisserändajad Euroopast, eriti aga nende järeletulijad kaotasid tavaliselt oma senise r a h v u s t u n d e, muutudes ameeriklasteks, kes ühise perena armastavad oma uut kodumaad. Mitmesugustest rahvustest kujunes siin uus põhjaameeriklaste rahvus, keda iseloomustab töö ja materiaalsete varade armastus, suur optimism ja usk enese ning oma riigi edusse. „Mis hiilgus on Roomal ja Jeruusalemmal, kuhu kõik rahvad ja rassid kokku tulevad tagasi vaatama ja palvetama, Ameerika hiilguse kõrval, kuhu kõik rassid tulevad töötama ja tulevikku vaatama?“ küsib üks Põhja-Ameerika autor.

Põhja- ja lõunariikide vastuolud. Vabariiklased ja demokraadid. Ameerika Ühendriiges, kus rahvuslikud vastuolud valge tõu rahvaste vahel kunagi tähtsat osa ei mänginud, avaldusid aga varakult

vastuolud eri maosade vahel, regionaalsed vastuolud. Põhja- ja lõunapoolsete riikide huvid käisid risti üksteisele vastu. Lõuna- poolseis riiges hariti peajasjalikult põldu. Siin valitses istandiku- süsteem ja kasvatati tubakat, riisi, puuvilla ja suhkruroogu. Mõisnik- kude hiiglaistandikes töötasid neegerorjad, väiketalunikud ja linnakodanikkude arv oli väga väike. Põhjapoolseis riiges oli enam arenenud tööstus ja kaubandus, nende kõrval ka põllu- tööstus, kuid peajasjalikult väike- ja keskpõllupidamiste kujul. Siin valitses vaba töölise töö.

Teravused põhja- ja lõunariikide vahel tekkisid tolliküsimusest. Põhjariikide noor tööstus vajas kaitsetolle. Lõunariigid pooldasid vabakaubandust, et edukalt tooraineid välja vedada ning odavalt välismaa tööstussaadusi sisse tuua. Põhjapoolsed riigid pooldasid protektsionistlikkude tollide läbiviimiseks tugevat riik- likku keskvoimu; lõunariigid aga kaitsesid osariikide autonoomsust ning olid äärmisel juhul valmis lahku lööma föderatsioonist. Neil vastuoludel tekkisidki kaks erakonda: demokraadid ja vabariiklased.

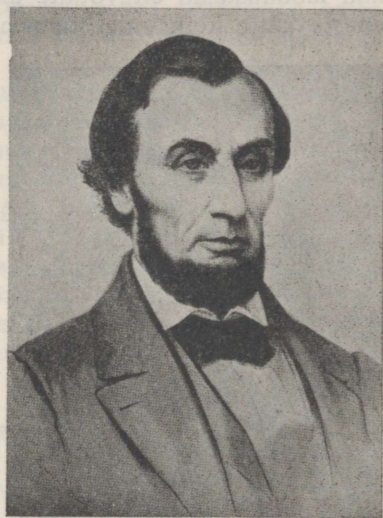
Demokraadid kaitsesid enam lõunapoolsete riikide huve, kaitsedes osariikide autonoomsust ning vabakaubandust (teatavais piires). Vabariiklased taotlesid protektsionistlikku majandus- poliitikat ning riikliku keskvoimu tugevamaks muutmist. Eriti terav- nesid lõuna- ja põhjariikide vahekorrad peale 1848. a. liikumisi Euroopas ning Kalifornia kullakaevanduste avastamist. Viimase tõttu kasvas emigratsioon Euroopast Ameerikasse ning läänepoolsed maakohad hakkasid koloniseeruma. Lääneriigid sümpatiseerisid roh- kem põhjapoolsetega, mispärast lõunariikide senine valitsev seisund muutus väga problemaatiliseks. Pealegi tekkis vabariiklaste keskel tugev liikumine, abolitsionism, neegrite vabastamise kasuks. Põhjapoolsete riikide seltskond hakkas soodustama ärapõgenenud orjade paosolekut, sest kehtivate seaduste järgi pidid liiduvalitsuse ametnikud jälitama põgenenud orje ka põhjariikides ning tagasi toi- metama oma peremeestele.

Neegrite vabastamise sõda 1861—65. Kuni 60-ndate aastateni olid demokraadid enamuses ja nende kandidaatide seast valiti presi- dent. 1860. a. võitsid vabariiklased ja presidendiks sai nüüd A b r a - ham Lincoln. Neegrite vabastamine ja protektsionismile üle- minek paitsid nüüd möödapääsetamatud. Lõunariigid löid Ühend- riigest lahku ja asutasid oma k o n f ö d e r a t s i o o n i. Nii algaski nn. s e t s e s s i o o n i s õ d a, mis kestis 1861—65.

Tööstuslikult hästi arenenud põhjariigid valmistasid suu- red hulgad igasugust sõjavarustist ja relvi, löid sõjalaevastiku ning selle abil takistasid relvade vedu lõunariikidesse Euroopast. Pea- miselt selle tõttu kaldus võit nende poole. Lõunariikide vastupanekut halvas lõpuks asjaolu, et Lincoln kuulutas neegrid v a b a s t a - t u k s, kes hulkadena vastaste poole üle läksid. Asjata lootsid lõuna- riigid abi neilt Euroopa mailt, kes olid huvitatud vabakaubandusest

Ühendriikidega. Esijoones tuli siin arvesse Inglismaa, mis elas sel ajal üle vabakaubanduse õitseajaga. Inglise töösturid püüdsidki mõjustada valitsust, et see alustaks sõda põhjariikide vastu, kuid Inglise avalik arvamine ei tahtnud kuulda sellest, et toetataks orjapidavaid lõunariike. Isegi inglise tekstiiltöölised, kellel ühenduse katkemine lõunariikidega tõi tööseisaku, ei lasknud endid mõjustada töösturite selgitustööst. Nemadki olid nõus pigemini kannatama, kui välja astuma orjapidamise kaitseks. Nii muutus saatuslikuks lõunariikidele, et nad koos vabakaubandusega taotlesid veel orjapidamist.

Lõunariigid pidid alistuma ja Ühendriike tunnustama. Peale võitu valiti vabariiklaste kandidaat Lincoln teist korda presidendiks. Ta ei saanud aga kuigi kaua ametis olla, langedes mõrtsuka käe läbi.

29. joonis. A. Lincoln.

Ühendriikide majanduslik edemine, eriti pärast neegrite vabastamise sõda. Kodusõda andis raske hoobi Ühendriikide majanduselule. Pealegi kestis pärast sõja lõppugi edasi lõuna- ja põhjapoolsete riikide vaheline vaen¹. Vabariiklased, kes olid kongressil enamuses, tegid lõunariigid oma halastamatu ekspluateerimise esemeks. Eriti teravalt ilmnis see president Grant'i ajal (1869—77). Aegamööda siiski paranesid kodusõjas saadud haavad, lahenesid teravad vahekorrad põhja ja lõuna vahel ning Ühendriigid tegid hiiglaedusamme nii põllunduses kui ka tööstuses.

Kaitsetollide ajal kasvas pärast 60-nda aastaid Ühendriikide suurtööstus ja rahvarikkus ning Ameerika rahvastikus juurdus kindel arvamine, et „kõrgendatud tollidele järgnevad head ajad“. Ühendriigid on tähtsad nii toorainete kui ka valmissaaduste väljaveo poolest. Kui sajandi alguses veeti välja ainult niisuguseid tehnilisi kaupu, nagu tubakas, riis, puuvill ja indigo, siis sajandi teisel poolel veeti välja teravilja, kivisütt ja metalle. XX s. alguses andis Põhja-Ameerika $\frac{1}{5}$ kogu viljasaagist maailmas. Kivisüetoodangu (460 165 tuhat tonni) poolest seisid Ühendriigid samal ajal koguni esimesel kohal, andes ligi $\frac{1}{3}$ kogu maailma süetoodangust. Samuti olid esimesel kohal Ühendriigid puuvillasaagi poolest, andes koguni

¹ Ka valgete ja neegrite vahekord jäi mitmel pool halvaks. 1867. a. tekkis Ku-Klux-Klan'i nimeline salaühing, kes terroriseerib värvilisi kodanikke lintsi-kohtu ja muude vahendite teel.

$\frac{2}{3}$ kogu maailma saagist. Vabrikutööstuse kiiret kasvamist illustreerivad kujukalt järgmised arvud: vabrikutööstuse saaduste koguväärtus kasvas 1849—1909 1019 milj. dollarilt 20 672-le.

Kaua aega oli Ameerika sisserändajale „piiramata võimaluste maaks“, kus virgal ja ettevõtlikul inimesel oli kerge saada jõukaks. Kuid möödunud sajandi lõpust peale muutusid tõusuvõimalused kehvadele sisserändajatele ja kohalikele väikekapitalide omanikele ikka raksemaks. Suurettevõtjad hakkasid organiseeruma, nad moodustasid ettevõtjate ühingud ehk trustid, kes koondasid eneste kätte kõik valmistamisharud. Väljapoole trusti jäänud ette-

30. joonis. President Roosevelt.

võtjail on raske võistelda trustiga, samuti on töölistel palju raskem palgavõitlust pidada organiseerunud vabrikantidega. Trustide all kannatavad palju ka tarvitajate huvid, sest võivad ju trustid vabalt määrata tarbeainete hindu. Trustide hoolimatult omakasupüüdlikku majanduslikku tegevust püüdis küll piirata president Roosevelt (1901—09), kes astus välja alatute võtete teel peetava majandusliku võistluse vastu ning parandas tööliste olukorda, keelates lastetöö ja vähendades täisealiste tööaega, kuid ikkagi jäi trustidele alles tuhat võimalust endid maksma panna majanduslikus ja isegi poliitilises elus. Majanduselu juhtimise koon-

dumise läbi trustide kätte on kujunenud Ameerikaski arvurikas tööliskond ning kitsas raharistokraatia, kelle ridadesse pääsemine muutub üha raskemaks.

Imperialistlik välispoliitika (alates 1895). Panameerikanism. Alatas edeneva tööstuse tõttu pidid Ühendriigid XIX s. teisel poolel muretsema endile juurde aina uusi turgu. Nad vallutasidki uusi kaubaturge, näit. Hiinas ja Jaapanis, siis Austraalias, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas ning Hispaania asumais. Lõpuks hakkasid Ameerika tööstussaadused ka Euroopasse voolama. Kuid Ühendriigid ei leppinud üksnes turgude vallutamisega, vaid asusid tööstuse huvides endile asuma id soetama. 60-ndail aastail osteti Venemaalt Alaska. Suurejoonelist imperialistlikku poliitikat hakkasid Ühendriigid ajama aga läinud sajandi lõpul president Mac Kinley ajal. Sajandi lõpul vallutati Havai ja Samoa (ainult osa) saared, mis asetsesid teel Jaapanist Austraaliasse. Samal ajal kuulutasid Ühendriigid mässavate kuubalaste kaitsejaina Hispaaniale sõja ning said viimaselt

Porto Rico, Filippiini ja Kuuba saared. Kuuba (mis jäi nineliselt iseseisvaks) ja Porto Rico vallutasid Ühendriigid selleks, et kaitseda sinna investeeritud Ameerika kapitali huve sagedate mässude ja korratuste vastu, mis valitsesid neil saaril. Filippiini saari vajasid ameeriklased kaubanduslikuks ja strateegiliseks toetuspunktiks Kaug-Idas.

Mis puutub teistesse Ameerika riigesse, siis Ühendriigid püüdsid saada neid oma mõjupiirkonda. Laialise populaarsuse omandasid panameerikanismi ideed. Monroe väidet „Ameerika ameeriklastele“ hakati nüüd nii seletama, et P.-A. Ühendriikide mõjuvõim kehtiks kogu Ameerika maa-alal. Ühendriigel õnnestuski saada oma mõjupiirkonda mõningad Lõuna- ja enamikku Kesk-Ameerika riike. Nad ei pannud siin oma mõju maksma sõjaliste, vaid majanduslike tegurite abil. Andes laenu vaestele vabariikidele, omandasid Ühendriigid aegamööda kontrolli nende riikide majapidamise üle ning interventsiooniõiguse mõnesuguste poliitiliste muudatuste puhul. Palju aitas kaasa Ühendriikide mõjuvõimu tõstmiseks Panama kanal, mis ehitati Ühendriikide kapitaliga ning asub tema mõju aluses Panama vabariigis. Nimetatud kanali tõttu, mis avati 1914. a., on Ühendriikidel kerge paigutada oma merevägesid ühest ookeanist teise, mida ei või aga ta vastased.

12. Reformide ajastu Jaapanis (XIX s. teine pool).

Jaapan XIX s. esimesel poolel. XVII sajandist alates XIX sajandi teise pooleni iseloomustab Jaapanit tugev isoleeritus Euroopa riikide suhtes ning omapärane feodaalne riigikord. Just nagu Hiina, nii püüdis Jaapangi end kaitseda Euroopa mõju alla langemast läbikäimise keeluga Euroopa riikide suhtes. Jaapani laevnikud tohtisid sõita ainult kohalikkude rannasadamate vahet. Madalmaade laevad tohtisid tulla ainult ühte Jaapani sadamasse Nagasakisse. Siingi ei sallitud kõiki välismaalasi, vaid ainult sõjaliselt mittekardetavaid hiinlasi ja hollandlasi ning nemadki ei tohtinud vabalt liikuda linnas. Muudesse sadamatesse ei lubatud võõraid laevu minna isegi tormi korral varju otsima. Selle keelu all kannatasid eriti ameeriklastest vaalapüüdjad, kelle laevu torm tihti ajas Jaapani ranna lähedusse. Sellise suletud oleku tõttu jäi Jaapani laevandus kaugele maha Euroopa omast, nagu Jaapanile jäid võõraks Euroopa tehnika muudki edusammud.

Riigikorra poolest valitses Jaapanis noil ajal feodalism. Mikaado, Jaapani keisri võim oli läinud peaaegu täiesti suurnikkude (daimiote) kätte. Võimsaim neist ol riigivõimu teostaja ehk šogun. Mikaadole oli jäänud peaaegu ainult religioosne aupaiste kui šintoistliku kiriku peale. Suurnikud tuginesid valitsedes vaesemale sõdurite-aadlile, samuraidele. Jaapani feodaalid šoguniga eesotsas rõhutasid

kestvate traditsioonide jälgimist ning olid vaenlikud igasugustele uuendustele, eriti eurooplaste maalelubamisele.

Jaapan avab oma sadamad välismaalastele (1854. a. alates). Juba XIX s. esimesel poolel, eriti pärast „oopiumisõda“ Inglismaa ja Hiina vahel leidis Jaapanis üksikuid poliitilisi tegelasi, kes nõudsid Jaapani sadamate avamist eurooplastele. Nad kartsid, et nende mitteavamisel Euroopa riigid alustavad sõda Jaapaniga. Eurooplaste sõjatehniline üleolek Kaug-Ida rahvaist oli aga oopiumisõjast saadik täiesti ilmne. Kuid valitsus ei tulnud vastu reformisoovijatele. Ainult merehädä puhul said võõrad laevad loa pöörduda Jaapani sadamaisse.

Jaapani sadamate avamisest välismaalastele olid kõige rohkem huvitatud Põhja-Ameerika Ühendriigid, eriti sellest ajast peale, kui nad sõjas Mehhikoga vallutasid Kalifornia San Francisco sadamaga. Kui Jaapani valitsus ei arvestanud ameeriklaste soove sadamate avamise suhtes, siis korraldasid nad Tokio lähedal 1854. a. suurema sõjalaevastiku demonstratsiooni. Jaapanlased, kes esmakordselt nägid oma aja tehnika kõrgusel seisvaid aurulaevu ja kahureid, mõistsid kohe, et nad peavad järele andma. Nad avasid ameeriklastele mõned sadamad, määrasid ameerika kaupadele odava tollitariifi ning lubasid, et ameeriklased süütegude asjus alluksid Ühendriikide konsuli kohtule. Varsti peale seda nõutasid paljud Euroopa riigid endile samasugused õigused. Nende kaubalepingute tõttu, kus Jaapan isegi kohtuõigusest loobus välismaalaste suhtes ning neile odavaid tolle garanteeris, näis Jaapan langevat veel raskemal kujul välisriikide mõju alla kui Hiina.

Mutsuhito reformid. Jaapani nõrkuses olid peasüüdlasteks suured feodaalhärrad šoguniga eesotsas, sest nad olid vaenlikud uuendustele, mis oleksid teinud Jaapani võitlusvõimeliseks Euroopa riikide suhtes. Seepärast polnud loota enne feodaalse korra langemist Jaapani muutumist tugevaks riigiks. Seda mõistis väga hästi mikaado Mutsuhito (1867—1912) ning isegi osa suurnikke. Toetudes reformisõbralikkudele ringkondadele ja eriti välismaalastele õnnestus Mutsuhitol teostada Jaapanis põhilisi poliitilisi, hariduslikke ja majanduslikke reforme. Kõige esmalt loodi põhjalikult ümber riigikord. Feodaalse riigikorra asemele astus esmalt absolutism, siis konstitutsiooniline monarhia. Mikaado sundis 1868. a. šogunit loobuma oma võimust ning ostis suurnikelt sunniviisiliselt ära nende feodaalsed õigused. Kogu võim kogunes mikaado kätte. Eriline sõduriteadli, samuraide, klass kaotati, riigis pandi kehtima üldine väeteenistus. Euroopast palgatud instruktorid muutsid Jaapani sõjaväe Euroopa oma sarnaseks. Võim kogu maal tsentraliseeriti — maakondade üle hakkasid valitsema keskvalitsuse määratud ametnikud, kes tuletasid meelde Prantsuse prefekte. Mõnda aega valitses mikaado absolutistlikult, kuid 1889. a. andis ta uue põhiseaduse riigile, millega loodi kahekojaline parla-

ment. Kuigi viimases jäi kõrge varandusliku tsensuse tõttu jaapanlaste kaaluv enamik ilma esindajateta, ometi omasid uuendused suurt tähtsust, kui mõelda sellele, et vana-jaapani traditsioon arvas mikaado olevat pärit jumalate soost ning varem võim oli läänivürstide käes, kellel polnud vaja kuski vastutada.

Haridusalal ja majanduseluski tõi Mutsuhito aeg suuri muudatusi. 1872. a. pandi kogu riigis kehtima üldine koolikohustus. Kirik lahutati riigist, buddhismi ja šintoismi ei tunnustatud enam kui riigireligioone, koolis asendati usuõpetus ilmliku kõlblusõpetuse ja kodanikuõpetusega. Loodi palju uusi koole, muu seas 4 ülikooli ning hulk noori jaapanlasi saadeti reisustipendiumitega Euroopasse õppima. Euroopa eeskujude järgi kujunes siin peagi oma vabrikutööstus. Seetõttu muutus Jaapanile omaseks liiklemises ja tööstuses, õigusemõistmises ja sõjapidamises Euroopa tehnika. Kuid maailmavaatele, igapäeva kõnnetelt ja tunnetelt jäid jaapanlased puutumata Euroopa mõjust. Läänemaise tsivilisatsiooni koore all elab edasi idamaine hingeline omapära, mis mittemõistetav lääneeurooplasele.

Hiina-Jaapani sõda (1894—95). Euroopa tehnika saavutisi ülevõttes muutus Jaapan sõjaliselt tugevaks riigiks. Jaapani tugevus ilmnes hästi Hiina-Jaapani sõja puhul. Viimane puhkes küsimuse pärast, kumma riigi mõju alla peab kuuluma nõrk Korea kuningriik. Kuigi hiinlasi oli rahvaarvult ligemale 10 korda enam kui jaapanlasi ning nende hulgas oli küllalt andekaid ja tahtevõimsaid inimesi, ometi kaotasid hiinlased sõja. Rahutingimused õustusid võrdlemisi mõõdukaiks Vene-, Prantsus- ja Saksamaa survele. Kaotuse põhjuseks oli Hiina riigi lõtv tsentralisatsioon, mille tõttu sõjajõude ei saadud koguda ja juhtida küllalt mõjuvalt, ning kinnihoidmine vanust hiinapäraseist harjumusist sõjaväes.

Hiina-Jaapani sõja tähtsamaks otseseks tulemuseks oli Formoosa saare sattumine Jaapani valitsuse alla. Sõja õnnestumine julgustas Jaapanit ka iseteadlikumalt esinema Euroopa riikide suhtes. Ta kustutas kaubalepinguist maha mõned Jaapanile alandavad või kahjulikud punktid, nagu võõraste allumine konsulaarkohtule ning ülimadalad tollimäärad.

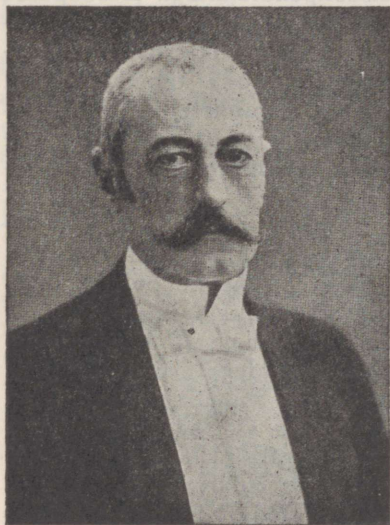
B. Euroopa riigid maailmasõja eel.

1. Radikaalide valitsus Prantsusmaal (1899—1914).

Radikaalide kirikupoliitika peasiht. Liberaalsete oportunistide järel pääsesid Prantsusmaal 1899. a. valitsema liberaalid. Dreyfus'i asi oli näidanud hädaohtu, mis varitses vabariiki monarhistide ja klerikaaalide poolt, ning seepärast pidid radikaalid tõsiselt mõtlema vabariikliku korra kindlustamisele. Selleks tuli radikaalide

arvates murda kõigepealt k i r i k u suur v õ i m Prantsusmaal. Paavst Leo XIII oli püüdnud küll kõigiti lepitada Prantsuse katoliiklasi vabariikliku korraga, oli ikka andnud mõista, et ta ei taha teha katoliku kiriku saatust olenevaks mingist poliitilisest erakonnast, kuid D r e y f u s'i afääris selgus, et Prantsuse kiriklaste enamik kaugeltki ei toeta vabariiki. Radikaalid leidsid, et vabariigilgi on mõttetu toetada talle vaenlikku kirikut ning alustasid võitlust kiriku ja riigi lahutamise eest.

Waldeck-Rousseau ministeerium (1899—1902) algab kirikuvastast võitlust. Võitlus kirikuga algas juba Waldeck-Rousseau ministeeriumi ajal (1899—1902). Waldeck-Rousseau oli

31. joonis. Waldeck-Rousseau.

ise küll mõõdukas vabariiklane oportunist, kuid tema ministeeriumis oli palju radikaalidest liikmeid ning üldiselt teostas ta radikaalide programmi. Tema ajal pandi kehtima ühingute ehk assotsiatsioonide seadus (1901), mis andis kodanikele laialise vabaduse asutada ühinguid, kuid mitte usulise sihiga kongregatsioone (s. o. erilisi ühinguid katoliku kirikus koguduste kõrval). Kongregatsioonide asutamiseks oli vaja hankida eriluba valitsusvõimudelt. Samuti pidid juba olemasolevad kongregatsioonid pöörduma valitsuse poole, nõutades loa edasiteotsemiseks. Loa hankimisel pidid nad põhjendama ühingu vajalikkust valitsusvõimude ees ning valitsus võis muidugi keelduda luba andmast. Ametlikult poolt tunnustatud kongregat-

sioonid allusid riigivõimu järelevalvele — regulaarselt pidid nad andma aru prefektidele oma varanduslikust seisundist ja liigekonnast. Tunnustamata jäänud kongregatsioonide liikmed ei tohtinud õpitada üheski koolis ega juhatada neid. Nii anti ühingute seadusega ränk hoop igasugustele katoliku ordule, kellelt võis karta riigivaenlikku tegevust. Ühingute seaduse arutamisel saadikutekojas püüdis valitsus mitmel viisil seaduse asjalikkust põhjendada. Ta väitis, et religioossed ühingud vajavat seepärast riigi üksikasjalist järelevalvet, et nende liikmed pole vabalt otsustavad juriidilised isikud, sest nad on ühingule vannet andes kaotanud osa oma õigusvõimest. Edasi väitis valitsus, et riigi huvides peaksid saama kõik kodanikud ühtlase kõlbla kasvatuse ning see olevat võimalik ainult siis, kui koolitöö toimub riigi juhtimisel ning ku rahva ühe osa tahet ei seota vannetega igaveseks

ajaks. Lõpuks ei meeldinud valitsusele, et ordude kätte kuhjusid hiiglasvarandused, mida orduvennad tagajärjekalt rakendasid ka võitluses vabariigi vastu. Kongregatsioonid ei omanud ainult laialdasi kinnisvaru, vaid paljud neist tegelesid ka kaubanduse ja tööstusega. Odavaid tooteid turule saates surusid nad alla tööliste palgad ka ilmlikkude ettevõtjate juures, tehes nii tunduvalt kahju prantsuse töölisile.

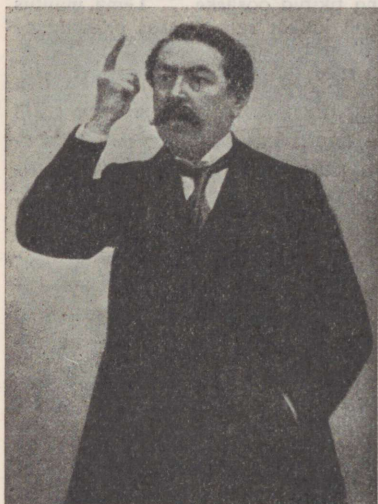
Mõned kongregatsioonide majanduslikud ettevõtted olid hiiglasuured. Hea Karjase Selts üksi sai aastas umbes 12 000 000 franki puhaskasu ning andis oma 210 töökojas tööd 47 000 naistöölisemale. „Ta müüs kõike võimalikku, viinu ja kingi, ravimeid ja mööbleid, imettegevat vett ning tikitud öösärke... Tema muutus miljardäriks, laialiste maade valdajaks ning tal oli küllalt raha kassas erakondade äraostmiseks ja üksteise kallale hääsitamiseks...“

Combes'i ja Rouvier' ministeeriumide võitlus kirikuga. Kiriku lahutamine riigist (1905). Suur hulk katoliku kongregatsioonid näis ignoreerivat assotsiatsioonide seadust — enam kui pool neist ei pöördunud üldse valitsuse poole teotsemisloa palvega. Mõõdukas Waldeck-Rousseau ei osutanud assotsiatsioonide seaduse elluviimisel küllalt agarust — ta otsekui kartis teostada enda loodud seadust ning tõmbus varsti tagasi valitsusest, kuigi ta valitsusel oli endiselt saadikutekoja usaldus. 1902. a. sai tema asemele valitsuse juhiks senaator Justin Combes, endine katoliku vaimulik, kes oli muutunud kibedaimaks kirikuvaenlaseks. Combes püüdis täpsalt käia assotsiatsioonide seaduse järgi. Tema ajal läks parlament isegi kaugemale — keelas kõikidele vaimulikkudele ordudele õpetamise koolis-, kuna assotsiatsioonide seadus jättis selle õiguse neile vähestele ordudele, kes valitsuse poolt kinnitust leidsid. Usuõpetus kaotati täiesti koolide õppekavast. Tuhendeid kongregatsioonide poolt ülal peetud koole suleti, enamik kongregatsioonid kuulutati likvideerituks. Seltskonnas ja saadikutekojas tekitas Combes'i järjekindel teotsemisviis palju ärevust. Kui pavaust (Pius X) oskamatult vahele segas, oma käreimas protestis teravalt valitsuse õigusi riivates, katkestas välisminister diplomaatilise läbikäimise Vatikaniga. Päevakorrale kerkis nüüd valitsuses ja saadikutekojas kiriku riigist lahutamine, mis tõsiasi jaoks sai Rouvier' ministeeriumi ajal 1905. a. Riik tunnistas usu- ja kultusevabadust, kuid loobus katoliku kiriku eelistamisest teistele usunditele. Riik loobus nüüd loomulikult ka palgama ksmisest katoliku vaimulikkudele ning muudest rahalistest kulutustest kiriku heaks, mis tähendas riigile kaunis suurt kokkuhoidu. Kiriku ülalpidamine jäi nüüd usklikkude enesete hooleks. Riik andis kogudustele ainult tasuta kasutamiseks kirikuhooned. Muud kirikule kuuluvad ehitised (nagu preestrimajad, seminarid jm.) andis riik kohalikkude omavalitsuste eraomandiks. Omavalitsused võisid neid kas kogudustele rendile anda või mõneks muuks otstarbeks tarvitada, näit. koolimajadeks jne., mis tegelikult sageli toimuski. Riik omalt poolt kaotas õiguse kaasa rääkida vaimulikkude valimisel.

Samal ajal kui valitsus ja saadikutekoda mitmesuguste seaduste abil katoliku kiriku suure võimu vastu võitles, viidi läbi o h v i t s e r - k o n n a p u h a s t a m i n e marukatoliiklikest ja vabariigivaenlikest ollustest.

Kiriku riigist lahutamine oli radikaalidele suureks võiduks. Sellega lõppes kiriku- ja riigivaheline võitlus Prantsusmaal, mis algas juba Suure Prantsuse revolutsiooni ajal.

Radikaalide sotsiaalpoliitika. Kaugeltki mitte nii edumeelne kui radikaalide kirikupoliitika polnud nende sotsiaalpoliitika.

32. joonis. Aristide Briand.

Ometi lootsid laiad rahvahulgad radikaalidelt tõsisemaid sotsiaalseid reforme, seda enam, et prantsuse sotsiaalne seadusandlus oli kaugemale jäänud Inglis- ja Saksamaa omast. Mõnelt poolt on väidetud, et radikaalid ajasid teravat kirikuvastast poliitikat ainult selleks, et juhtida ära valijate silmi sotsiaalküsimusilt ning võluda neid edumeelsusega kirikuvastases poliitikas. Jääb tõsiasiaks, et radikaalne saadikutekoda ei saavutanud sel määral edu sotsiaalses seadusandluses kui võitluses kirikuga. Ka üksikud sotsialistid (Millerand, Briand jt.), kes pääsesid 1899. a. alates valitsusse, ei suutnud palju korda saata tööliste kaitseks.

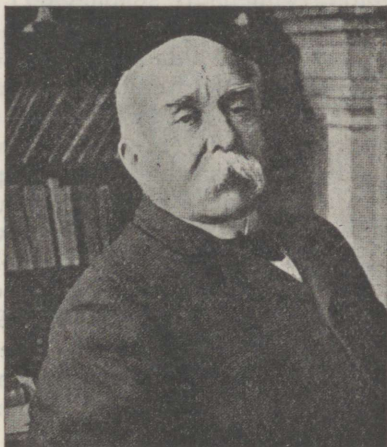
Mõningaid reforme teostati radikaalide võimul olemise ajal siiski.

Radikaal-sotsialist M i l l e r a n d, kes Waldeck-Rousseau ministeeriumis oli kaubandusministriks, viis saadikutekojas läbi seaduse, mille järgi pidi 6 aasta jooksul hakkama kehtima 10-t u n n i n e tööpäev tööstuses. See Millerand'i saavutis ei rahuldanud kaugeltki Prantsuse töölistkonda ja vasempoolseid sotsialiste — nad nõudsid 8-tunnist tööpäeva. Kaheksatunnise tööpäeva küsimus tuli arutusele ka saadikutekojas, kuid muidu võrdlemisi radikaalne saadikutekoda kutas ta suure häälteenamusega läbi. Samuti kukkus saadikutekojas korduvalt läbi progressiivse t u l u m a k s u seadus. Alles 1914. a. õnnestus sotsialistidel ja radikaalide vasemal tiival seda koos läbi suruda, kuid selle teostamine lükati nüüdki edasi 1917. a-ks. Muudest radikaalide sotsiaalsetest reformidest peaks nimetama invaliididele abiandmise korraldamist G e o r g e s C l e m e n c e a u ministeeriumi (1906—09) ajal ning üle 65 aasta vanadele töölistele paiuki andmist Briand'i ministeeriumi (1909—11) poolt.

Üldiselt ei rahuldanud töölisi radikaalide võimuloleku ajal töö-

tingimused era- ja riigiettevõttele. Seepärast esines XX s. algusest maailmasõjani Prantsusmaal palju streike. Eriti rahutud ja suurte streikide rikkad olid aastad 1906—10. 1906. a., kui Courier' kaevanduses sai õnnetult surma üle 1200 töölise, tekkis üldine mäetöölise streik. Streikijad väitsid, et õnnetuses olevat süüdi ettevõtjad, kes ei hoolitse külladaselt tööliste julgeoleku eest. Mainitud ajavahe- mikkude langesid ka Prantsuse õpetajate ja postiteenijate streigid. Viimased nõudsid endile streigivabadust, mida seadused neile ei lubanud. Väga laialise ulatuse võtsid ka veinitöölise, merimeeste ja raudteelaste streigid.

Streikide korraldamisel mängisid juhtivat osa käremeelsed sotsialistid, nn. sündikalistid, kelle arvates töölised pidid parandama oma olukorda otsese võitluse teel kapitalistliku korraga, seega mitteparlamentaarsetel teel. Üheks mõjuvaks võitlusvõtteks streikijail oli sabotaaž — masinate, aparaatide ja muude tööriistade tarvitamiskõlbmatuks muutmine. Valitsus kohtles streikijaid õige karmilt, kasustades streikide mahasurumisel isegi sõjaväe abi. Mitte ainult radikaal Clemenceau ei surunud karmilt maha streike, vaid sama tegi radikaalsotsialist minister Briand. Viimane sattus seepärast teravasse vastuollu oma parteikaaslastega.

33. joonis. G. Clemenceau.

Prantsuse ja Inglismaa kokkulepe 1904 („Entente“). Pärast Fašoda konfliktit levis Prantsusmaal veendumus, et võimatu on ajada imperialistlikku poliitikat vastu Inglismaa tahet. Seepärast tuli kuidagi kokkukõlastada oma koloniale poliitikat Inglismaa omaga. Samuti tundis Inglismaa, kes oli jäänud mõjuvate sõpradeta Euroopa mandril, tarvet läheneda Prantsusmaale. Tegi ju inglaste tõsist muret Saksa maa majanduslik võistlus ning sõjalaevastiku järjekindel suurendamine. Teisalt polnud ka Prantsuse ja Saksa vahekorid sugugi sõbralik. Seepärast oli Prantsusmaa ja Inglismaa lähene mine üksteisele väga loomulik. 1904. a. jõudsidki inglased ja prantslased koloniale poliitilistes küsimustes kokkuleppele („Entente“). Prantsusmaa töötas, et ta ei nõua Inglise okupatsiooniväe lahkumist Egiptusest, Inglismaa tagas selle eest Prantsusmaale Marokos teotsemisvabaduse. Inglise-Prantsuse kokkuleppe sõlmimine on heaks näiteks, kuidas rahusõbralikud riigid võivad oma huvide vastuolusid

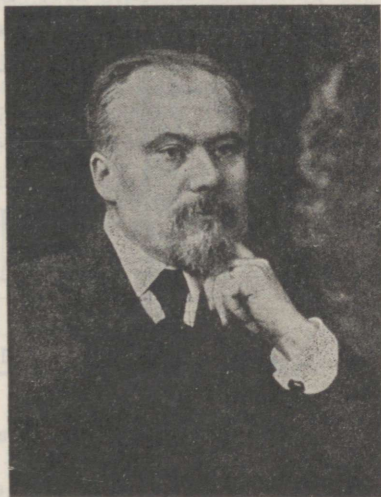
lahendada puhtdiplomaatilisel teel ilma sõjähvardusteta, sõjaväeliste demonstratsioonideta ning mobiliseerimiseta.

Maroko konfliktid (1905—11). Prantsusmaa ihkas väga endale Marokot. Sagedate siserahutuste pärast Maroka nõrgas riigis oli seal Prantsuse alamate elu ja varandus tihti hädaohus. Anarhilisest Marokost tungisid mässajate salgad sageli ka Prantsuse asumaale Alžeeriasse, tekitades seal ise segadusi ning õhutasid mässule sealseidki elanikke. Lõpuks vajas Prantsusmaa Marokot ühenduse loomiseks Alžeeria ja oma Lääne-Aafrika asumaade vahel. 1904. a. kokkuleppes jättis Inglismaa küll Prantsusmaale teotsemisvabaduse Marokos, kuid Saksamaa ei tahtnud teadagi Maroko langemisest Prantsusmaa ülemvalitsuse alla. 1905. a. sõitis Wilhelm II sõjalaeval *Tandžasse*, kus pöördus avalikult Maroko sultani poole, tunnustades viimast kui täiesti iseseisvat valitsejat ning avaldades lootust, et vaba Maroko loob võimaluse kõigile rahvastele rahulikuks kaubitsemiseks. Samuti rõhutas Wilhelm II, et uued Marokos (mis olid teostamisel prantslaste poolt) ei tohi riivata rahva usulisi tundeid. Selle järel tegi Bülow Saksamaa poolt ettepaneku kokku kutsuda rahvusvaheline konverents Maroko küsimuse lahendamiseks. Prantsuse välisminister Delcassé oli konverentsi vastu. Wilhelm II ägedal pealekäimisel oli Prantsuse valitsus lõpuks sunnitud järele andma ja isegi oma välisministri ohverdama, kes ametist lahkus. Seega vabaneti sõja kartusest. A. 1906 Algeciras'sse kokku kutsutud konverentsil, kus olid peale suurriikide esindatud ka väikeriigid, jäi Saksamaa üksinda. Suurem osa Prantsuse reformidest Marokos leidis konverentsi poolt tunnustamist. Algeciras'e konverents lahendas kahtlemata Prantsusmaa ja Vene- ja Inglismaale. Eurooplaste huvide kaitseks Marokos ja korra loomiseks seal allutati Maroko Euroopa riikide rahvusvahelise kontrollile ja pandi sinna ametisse rahvusvaheline politsei. Kui aga rahvusvaheline kontroll ja politsei osutusid korduvalt jõuetuks korra loomiseks maal, siis tungisid 1911. a. Prantsuse väed maale ning okupeerisid sõjaliselt tähtsamad punktid, muu seas ka pealinna Fesi. Jälle protestis Saksamaa prantslaste teoviisi vastu ning saatis ühe oma kahuripaatidest demonstratiivselt Maroko sadamasse Agadiiri. Saksamaa nõudis endale kas osa Marokost või mingist Prantsuse asumaast. Samal 1911. a. toimuski kokkulepe Prantsusmaa ja Saksamaa vahel. Saksamaa tunnustas Prantsusmaa protektoraadi Marokos, kuid Prantsusmaa pidi loovutama Saksamaale suuremaid maa-alasid Kongo jõgikonnast. Edasi töötas veel Prantsusmaa, et ta protektoraadi Marokos ei kasusta majanduslikult enda huvides. Kaubanduse reguleerimisel ja avalikkude tööde väljaandmisel ei tohtinud valitsus teha vahet rahvuste vahel.

1911. a. lepingust hoolimata säilis teatav pinevus Prantsus- ja

Saksamaa vahel. Prantslased polnud veel ikka unustanud Elsass-Lotringi kaotust. Et Aafrika oli peaaegu täiesti ära jagatud Euroopa riikide vahel, siis Saksamaa oleks pidanud endale uusi asu- maid ihates võitma neid mõnelt teiselt koloniaalriigilt. Seda teati ning kardeti Prantsusmaal.

Välispoliitilise pinevuse mõju prantsuse rahva meeleolule. Pi- nev vahekord Saksamaaga Maroko küsimuses ning Saksamaa hoogne ja kavakindl relvastumine sundis valitsust ja rah- vast Prantsusmaal tõsiselt arvestama sõja võimalust. Hädaohtli- kus olukorras ärkas ellu prantsuse rahva enesekaitse inst- tinkt, tekkis tugev rahvustunde ja sõjaka meeleolu tõus. Varemini olid rahvuslikkust rõhutavad voolud lähtunud kuningriiklaste leerist, nüüd aga haaras ka vabariiklikult mõtlemaid ringkondi elav rahvus- tunne. Prantsuse autorid ülistasid Prantsusmaad kui maailma kultuuri- list keskpunkti, Pariisi kui valguse- hälli. Haritlasi kutsuti järele mõtle- ma prantsuse omakultuuri üle ning vabanema kõigest võõrast. „Miski peale selle, mis Prantsusmaalt tuleb, pole ilus, elegantne, hoogus, vaimu- kas ja tark,“ kirjutas üks tuntud prantsuse kirjanik (Mirbeau). Aja- lehtedes ja isegi koolides jutlustati revanššii Saksamaale. Õpilaste keskel asutati laskuriteühinguid ja muid patriootilisi ringe.

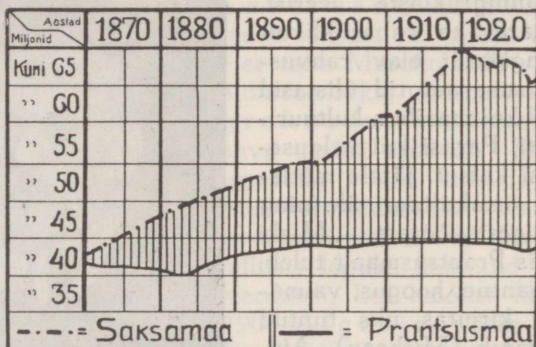
34. joonis. Poincaré

Koos rahvustunde ärkamisega kaldus prantsuse rahvas parteipoliit- tiliselt enam ja enam paremale poole, muutus maailmavaatelt tagurlikumaks. Kodanik- kude enamik hakkas kartma, et kui jätkub vasempoolsuse hoogus kasvamine, mis avaldus Prantsusmaal XX sajandi algusest peale, siis jõutakse välja sotsialismile.

Prantsuse rahva majanduslik seisund. Sotsialistlik kord ei vee- delnud prantsuse jõukat ja arvukat keskkihti. Teiselt poolt töölis- kond ei mäginud Prantsuse rahvastikus kaugeltki nii suurt osa kui näiteks Saksamaal ja Inglismaal. Oli ju tööstuse tähtsus kogu rah- vamaajanduse suhtes siin kaugelt väiksem. Prantsusmaa on tüüpiline väikeste kapitalistide maa, sest Suurest Prantsuse revol- lutsioonist saadik oli talupojahulkade jõukus aina kasvanud tänu hästi jagatud maale ja selle viljakusele. Samuti muutusid jõukaks paljud kokkuhoidlikud ametnikud. Üldse oli keskmise prantslase ideaaliks hoida kokku endale väike varandus ning elada siis rahu-

liku mittepillava rantjeena selle protsentidest, tehes ainult meelelahutuseks pisut huvitavat tööd, kasvatades näiteks kodulinde või haries oma aiakest.

Valitsuse relvastumispoliitika. Koos üldise meeleolu parempoolseks muutumisega hakkasid valitsustes XX s. teise aastakümne alguses peaosas mängima mõõdukamad radikaalid. Nagu rahvas, nii tundis ka valitsus sõjahädaohtu ning hakkas ettevalmistusi tegema sõjaks. Eriti hoolitsesid riigi sõjalise jõu tõstmise eest Poincaré ja Barthou ministeeriumid. Et prantsuse rahva loomulik juurdekasv oli jäänud väga väikeseks (1910. a. sündis 400 000 poisslast, 1870. a. ümber oli sündinud 500 000), siis vähenes loomulikult ka sõdurite arv. Seda pahet võis Prantsusmaa kompen-

35. joonis. Rahva arvu kasvamine Saksa- ja Prantsusmaal.

seerida ainult sõjaväeteenistuse pikendamise teel. Vastav seaduseelnõu võeti Barthou ajal saadikutekojas vastu (1913). Sõjateenistuse aega pikendati kahelt aastalt kolmele aastale. Seega Prantsuse sõjavägi suurenes umbes 200 000 mehe võrra. Kõrvu sellise ettevalmistusega sõjaks kasvas loomulikult riigi eelarve nagu mitmes muuski Euroopa riigis samal ajal.

Antimilitaristlik liikumine Prantsusmaal. Samal ajal kui kodanlikes kihtides levis isamaaline ja sõjakas vaim, muutusid Prantsuse tööliskonnad aina radikaalsemalt sõjavastaseks. Sündikalistid üritasid Prantsusmaal suurejoonelist patsifistlikku propagandat. Mitte ainult tööliste linnaosad, vaid koguni kasarmudki ujutati üle sõjavastaste lendlehtedega. Väeteenistusest kõrvlaehoidujate ning väejooksikute arv kasvas mitmekordseks ning sõjaväes tekkis väikesi rahutusi. Nii sündikalistid kui ka enamuse parlamendis esindatud mõõdukaid sotsialiste Jauret's'iga eesotsas uskusid, et organiseeritud Prantsuse töölised suudavad vältida üldstreigi ja hoogsa agitatsiooni abil igasugust sõda. Samasugust sõjavastast aktsiooni lootsid nad ka teiste maa de töolistelt.

Pärast kolmeaastase väeteenistuse seaduse vastuvõtmist hakkasid saadikutekojaski rahusõbralikud saadikud hoogsamalt teotsema. Sotsialistid koos vasempoolsete radikaalidega, kellest väljapaistvam oli Caillaux, kukutasid mõõduka ministeeriumi ning löid 1913. a. Doumergue'iga eesotsas võrdlemisi vasempoolse valitsuse. Viimane tahtis uuesti lühendada väeteenistusaega kahele aastale, kuid ei saanud seda teha, sest sellisel korral ähvardas Venemaa üles öelda liitu Prantsusmaaga.

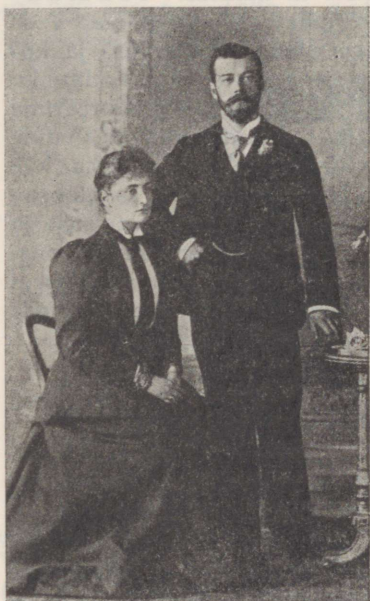
Prantsuse antimitaristlik liikumine omas rahuajal õige jõulist ilmet, kuid maailmasõja puhkemisel ta haihtus. Isamaali setundelaine, mis maailmasõja eelpäevil üle kogu maa voolas, haaras ka töölisingkondi. Prantslaste kokkukuuluvus- ja kohusetunne oli võimsam tööliste kavatsusest mitte sõidada kodanliku riigi eest. Asjata kutsusid sündikalistid rahvahulki demonstreerima sõja vastu, asjata õhutasid nad üldstreiki. Parlamendisotsialistide patsifistlik juht Jaurès langes ühe marurahvusliku fanaatiku käe läbi. Kogu rahvast valdas maailmasõja puhkemisel otse religioosne veendumus, et sõjas Saksamaaga Prantsusmaa kaitseb inimsust ja kultuuri barbaaride võimuiha vastu. Erakonnad parlamendis unustasid oma tavalised tülid, liitusid üheks „pühaks uniooniks“, isegi sotsialistlik partei hääletas üksmeelselt sõjaks krediitide lubamise poolt.

2. Nikolai II valitsus Venemaal maailmasõja puhkemiseni.

Nikolai II isik. 1894. a. Vene troonile pääsenud Nikolai II oli viimne ning üks jõuetumaid tsare. Nikolai oli lihtsameelne inimene, vaimuanneteta ja tahtetugevusetu, kes ei suutnud süveneda ei poliitilisse olukorda ega sõjaväelisesse küsimusisse. Nikolai isa Aleksander III oli surivõõrilt võtnud pojalt lubaduse valitseda absolutistlikult. Väga ebausklik poeg püüdis hirmuga täita seda lubadust, niivõrra kui ta aga oskas. Et Nikolai oli poliitilises küsimuses väga abitu, siis jäid Aleksander III tagurlikud nõuandjad ka tema juhtijaiks ning hiljemini lisandusid neile teised niisama tagurlikud. Nii on arusaadav, et Nikolai püüdis maksku mis maksab valitseda Venemaad vanade absolutistlikkude traditsioonide kohaselt.

Välispoliitika 1890—1904. Nagu Aleksander III ajal, nii suundusid ka Nikolai valitsemisaja esimesel poolel Venemaa ekspansioonitungid Kaug-Itta. Balkani küsimuses ajas Venemaa Austria suhtes väga leplikku poliitikat, et omada vabu käsi Aasias. Kesk-Aasias ja Kaug-Idas leidsid Vene kaubad, mis Euroopas veel võistlusvõimelised polnud, kergemini turgu ning turu jäädavaks kindlustamiseks pidi valitsus laiendama sinna ka oma poliitilist võimu. Kesk-Aasias läks 1895. a. lõplikult Vene valdusse Pamiir, mis varemini kuulus Afganistanile. Küll palus Afganistani

emiir inglastelt kaitset Venemaa vastu, kuid Gladstone'i rahuõbralik ministeerium jättis pikemate diplomaatiliste sõneluste järel Pamiiri venelastele. Samal 1895. a., kui inglased loovutasid Pamiiri venelastele, lõppes Jaapani-Hiina sõda esimese võiduga. See aga käis Vene huvide vastu. Kartes Jaapani mõju ja võimu kasvamist, sundis Venemaa ühes Prantsus- ja Saksa maa ga Jaapanit Hiinale tagasi andma suure osa võidetud maist, nende seas Liaotungi poolsaare ühes Port Arturi sadamaga. Hiljemini läksid samad maa-alad ja ka Mandžuuria lepingu põhjal Vene mõju-piirkonda.

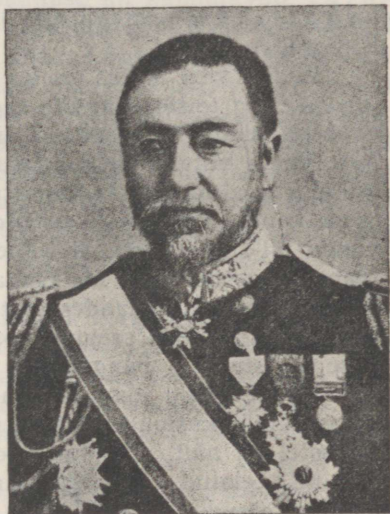
36. joonis. Nikolai II ja keisrinna Alice.

Liaotungi poolsaar anti venelastele rendile. Venemaa kindlustas hoolega Port Arturit, ehitades tema lähedusse veel teise sadama Dalni. Dalni kaubasadama ja linna loomiseks ning Siberi raudtee ehitamiseks kulutati määratud summad raha. Kindla ühenduse loomiseks Vladivostoki ja Port Arturi vahel vajas Venemaa mõningaid vahejaamu, kus ta laevad võisid peatuda. See pärast oligi Vene valitsus huvitatud Korea ja ta rannikumaade oma mõju all hoidmisest. Teisalt pidas Jaapan Koread oma loomulikuks majanduslikuks tagamaaks ning asumaaks tulevikus. Hoolega valvas Jaapan iga sammu järele, mis Venemaa Koreas ja Hiinas ette võttis, ning valmistas end tarbe korraks sõja vastu. Eriti rahutuks muutus Jaapan, kui venelased a. 1900 oma mõjuvõimu veelgi laiendasid. Mainitud aastal tekkis Hiinas verine võõrastevaenlik liikumine, mis inglastelt sai bokserite

rite (s. o. poksijate) mässu nime. Bokserite mäss oli Venemaale heaks ettekäändeks, et okupeerida kogu Mandžuuria ja Põhja-Mongoolia. Kuigi elanikud ei osutanud siin mingisugust vastupanekut, toimisid venelased maa okupeerimisel väga julmalt. Nii laskis näiteks kindralmajor Gribski Vene-Hiina piirilinna Blagovestšenski kõik hiina elanikud (umbes 10 000 meest, naist ja last) politsei ja sõjaväe poolt kihutada Amuuri jõkke. Muidugi ei võinud sellest kirjutada vene lehed, küll aga kõnelesid nad metsikusist, mida lubavad endile lääne-eurooplased bokserite mässu vaigistamisel. Mässu mahasurumisest võtsid osa kõik Euroopa suurriigid ja ka Jaapan. Samal aastal läks Vene protektoraadi alla ka Tiibet, kuigi ainult väheseiks aastaiks. Korduvalt püüdis nüüd Jaapan rahu-

likul teel Venemaaga kokku leppide mõjualade suhtes Koreas ja Mandžuurias, kuid tema püüded ei andnud tulemusi. Vene juhtivad sfäärid püsisid liiga kindlas usus oma võimeisse ning hindasid jaapanlasi alla.

Vene-Jaapani sõda (1904—05). Ikka enam teravnesid vahekorrad ning sõda muutus vältimatuks. Venemaa valmistus sõjale, sõlmides neutraliteedilepinguid Saksamaa ja Austria-Ungariga. Jaapan leidis endale 1902. a., kui Venemaaga kokkuleppe saavutamise ebaõnnestus, liitlase *Ingliismaas*, kes lubas teda rahaliselt toetada. 1904. a. veebruaris puhkeski sõda. Jaapani laevastik tungis *Port Arturi* alla, tegi osa siinolevaist Vene laevust võitlusvõimetuks ning hakkas pommitama kindlust. Sellele järgnes jaapanlaste maabumine Korea rannas. Juba esimeses lahingus (*Jalu juures*) tuli nähtavale *Vene sõjaväe* ja ta juhatuse (*kindral Kuropatkin*) nõrkus. Teised Jaapani väed maabusid *Liaotungi* poolsaarel, kusjuures venelased jaapanlaste imestuseks ei avaldanud peaaegu mingit vastupanu. Osa väge asus piirama *Port Arturit*, osa tungis põhja poole. Marssal *Ojama* ülemjuhatusel saavutasid jaapanlased ühe võidu teise järele. *Port Artur* langes jaanuaris ning *Mukden* märtsi alguses a. 1905. Nagu öeldud, hävitasid jaapanlased ka Vene sõjalaevad, mis asusid *Port Arturi* all ja *Vladivostokis*. Euroopast saadeti küll 1904. a. oktoobris teele *Vladivostokki* uus Vene laevastik admiral *Roždestvenski* juhatusel, kuid tema käsi ei käinud paremini. Mainitud laevastiku koosseis oli väga ebaühtlane — heade väledate lahingulaevade kõrval esines siin vanu raskestiliikuvaid ristlejaid, ning meeskonna distsipliin ja sõjaväeline ettevalmistus jättis palju soovida. Kogu teekonna jooksul vaevas Vene merimehi põhjendamatu hirm Jaapani torpeedopaatide eest. See hirm oli nii suur, et nähti otse kummitusi: Põhjameres tulistasid venelased Inglise kalurilaevu Jaapani torpeedopaatide pähe. Jaapani admiral *Togo* ootas oma tonnaažilt väiksema, kuid võitlusvõimelt tunduvalt suurema laevastikuga vaenlast Korea väinas. Siin toimuski 27. mail 1905. a. *Tsušima* saare juures otsustav lahing, milles Vene laevastik peaaegu täielikult hävitati.

37. joonis. Admiral Togo.

Pärast „*Vene Trafalgar*“ ei jäänud valitsusel muud üle kui asuda rahu-läbirääkimisile, mis aset leidsid *Portsmouthis*, kus

Vene esindajaks oli *Witte*, arukaim Vene riigimeestest, kes valitsust väga oli hoiatanud sõja eest Jaapaniga. Võrreldes puht-sõjalise kaotusega polnud rahutingimused Venemaale rasked. Ta kaotas poole Sahhalini saarest, Liaotungi poolsaare Port Arturi ja Dalni sadamaga ja osa Ida-Hiina raudteest Jaapanile ning pidi tunnustama Jaapani protektoraati Koreas. Kui Jaapan nii kergeil tingimusil rahu tegi, siis sündis see suurel määral *Inglismaa* ja *P.-A. Ühendriikide* mõjul, kelle huvides polnud nähtav Jaapani tugevnevmine idas.

Sisepoliitika 1890—1904. Sisepoliitikas käidi Nikolai II ajal edasi mööda Aleksander III tallatud rada. Endiselt eelistati bürokraatlikku omavalitsust ja kaitsti autokraatiat konstitutsiooniliste püüete vastu.

Endist viisi jätkus ka kreeka-õigeusu kiriku soodustamine ning teiste usundite tagakiusamine. Riigiametisse pääsesid peaaegu ainult õigeusulised ning nende kiriklikkude kommete täitmise järele valvas ülemus teravalt. Nii pidid ametnikud iga aasta esitama kord ülemusele tunnistused armulaual käimise kohta. Erilist hoolt kandis valitsus kloostrite eest. Nende arv pole kunagi kasvanud nii suure hooga kui Aleksander III ja Nikolai II valitsusajal. Nagu kloostrite arv, nii kasvas jõudsasti ka õigeusu kirikute oma. Teiseusulistest piirimaades ehtas neid valitsus kõigi maksumaksjate kulul ning avaldas seejuures kergest survet ka teiseusulisile kaubanduse, tööstuse ja panganduse juhtidele, et needki oma annetistega toetaksid õigeusu ekspansiooni. Kõiki teisi usundeid püüti suruda tagaplaanile, kusjuures mõnda neist salliti rohkem, teist vähem. Katoliiklastel oli näit. uute kirikute ehitamine ning isegi vanade parandamine keelatud. Evanigeeliumi usku üleminek oli õigeusulisile võimatuks tehtud.

Piirimais jätkas tsaar oma isa hoolimatusega venestamispoliitikat, mille tõttu vaen valitsuse vastu aina kasvas.

Talupoegade ja tööliste olukorra parandamiseks ei tehtud midagi mõjuvat. Ühe suurstreigi puhul Peterburis lubas valitsus küll lühendada tööpäeva 10 tunnile, kuid tegelikult pandi 1897. a. seadusega kehtima 11½-tunnine tööpäev.

Kui töölisel oma majandusliku olukorra parandamiseks ei suutnud alul palju ära teha, siis on see seletatav valitseva korra stabiilsusega ja tööliste organiseerimatusega, kuigi Vene tööstus arenes võrdlemisi kiiresti, millega kaasas käis tööliste arvu kasvamine. Nii muutus näit. malmivalmistamine 1860—99 ligi kaheksakordseks. Samal ajal kasvas tööstustöölise arv ligi neljakordseks. Võrdlemisi jõudsasti arenes ka Venemaa kaubandus, jaates tooraineid lääne- ja vabrikusaadusi idamaile. Hooga majandusliku arengu ja kullatagavara kasvamise tõttu võimaldus Venemaal siirdumine paberiselt valuutalt kuldvaluutale. 90-ndail aastail oli kullatagavara suurem käibel olevast paberraha hulgast. Rahaminister *Witte* (1892—

1903) teostas seepärast devalvatsiooni ja pealegi madala kursi järgi, nimelt $66\frac{2}{3}$ kop. kullas võrdus 1 krediitrubla. 1899. a. seadus kuulutas rahauhikuks kuldrubla, mis sisaldas 17,424 dooli puhast kulda. Witte rahauendus õnnestus. Vene-Jaapani sõjale ja 1905. a. revolutsioonile vaatamata püsis rahakurs s stabiilsena ja paberraha vaba ümbervahetamine metallraha vastu ei katkenud. Witte ajal pandi kehtima ka viinamonopol, mis osutus riigile suureks tuluallikaks. Tööstus-kaubandusliku arenguga seoses kasvas ka linnakodanluse, intelligentsi ja tööliste sotsiaalpoliitiline kaal, mis ei jätnud mõju avaldamata Venemaa tulevikule.

Võlgade ja maksude ning maapuuduse all kannatavate talupoegade olukorra tegi aina raskemaks käsitledaval ajastul viljahindade langus. Osalt oli selles süüdi Lõuna-Ameerika teravõistlus maailmaturul, osalt lohakad vene ekspordõõrid, kes rikkusid vene vilja hea nime, vedades ta välja halvasti sorteerituna, puhastamata, segi liiva ja kivipuruga. Palju kahjustasid vene vilja kvaliteeti ka Venemaa halvad transpordiolud, mille tõttu vili tihti kauemat aega pidi seisma lageda taeva all, oodates edasisaatmise võimalusi. Otse meeleheitlikuks muutus talupoegade seisund aga siis, kui muudele hädadele seltsisid ikaldused, mistõttu 1891—1914 oli Venemaal 12 nälja-aastat.

Opositsioonilised liikumised. Valitseva korra pahede ning valitusvaenlike tegelaste selgitustöö tõttu muutus opositsioon maksva režiimi vastu aina suuremaks. Ainult vähesed rahulolematud omasid kindlaid arvamusi selle kohta, kuidas tuleks muuta maksvat süsteemi. Enamik rahulolematuid vihkas küll senist korda, kuid vajalike muudatuste suhtes ei omanud kindlaid vaateid. Kõige vähem teadlik oli talupoegade ja suure osa linna kehvema rahva opositsioon senisele korrale. Talupojad süüdistasid oma olukorra raskusis enam mõisnikke kui valitsust ning nende viha maksva süsteemi vastu vallandus eeskätt mõisade põletamises ning mõisnikkude tapmises. Pimedam osa vaesemaist linnaelanikest pidas vahel küll valitsust süüdlaseks eluraskustes, samas aga laskis end hässitada juutide ning muude võõrusuliste kui kõige kurja juure kallale. Teadlikud olid juba semstvõte ja muude omavalitsuste tegelased, kes ihkasid parlamentaarset korda ning bürokraatia kõikvõimsuse kadumist. Kaugemale oma soovides läksid sotsiaalrevolutsionäärid (endiste „naroodnikute“ vaimsed järglased) ning sotsiaaldemokraatlik partei (1898), kes tahtsid poliitiliste ümberkorralduste kõrval ka valitseva eramajandusliku süsteemi kitsendamist või kaotamist. Vene sotsiaaldemokraatia teoreetikuks oli Plehhanov, aktiivsemaks poliitikuks aga Lenin. Viimatimainitud kahest erakonnast olid sotsiaalrevolutsionäärid mõõdukamad oma programmilt, kuid julgemad teotsemisvahendeilt, korraldades terroristlike akte tagurlikkude riiki juhtivate isikute vastu. Mõlemad parteid leidsid palju pooldajaid nii

intelligentsis kui ka töölistmassides. Seetõttu moodustasid nad tüseda ühiskondliku jõu. Piirima iseltsisid muude opositsioonimotiividega veel vähemusrahvuste autonoomia taotlused.

1905. a. revolutsioon. Et möödunud aastakümned olid korduvalt tõendanud, kui kaugel on riik alles oma tõsiseist ülesandeist, siis puhkes Venemaal XX s. alguses üldine rahulolematuus. Juba 1901. a. võtsid maad suur streigiliikumine ja üliõpilaste rahutused. Varsti kandusid rahutused ka talupoegade juurde. Ometi ei puhkenud veel mitmel aastal üldist mässu. Revolutsioon tekib alles siis, kui sõda Jaapaniga näitab Vene riigi nõrkust ning teeb valitsuse väga mittepopulaarseks. 1904. a. nõuab semstvotegelaste kongress rahvaesindajate kokukutsumist. Samale seisukohale asub ka Moskva linnavolikogu. Ärevus riigis kasvab. Kaotused Mandžuuria väljul loovad hea pinna kihutustööks. Siseminister Plehve surmamisega revolutsionääride poolt samal aastal muutub revolutsiooniline liikumine hoogsaks. Siitpeale jõutakse ka valitsuse ringkonnis otsusele, et senisel viisil riik edasi elada ei või. Kuid uuendused, mida valitsus on valmis lubama, tunduvad rahvale liiga väikesed, lubadused ise ebamäärased. Rahulolematu töölistliikumine muutus ikka suuremaks. 1905. a. alguses algasid streigid Peterburi vabrikuis ja muis ettevõtteis, tänavaraudtee liikumine jäi seisma, linna valgustamine lõppes jne. Kui tööliste majanduslikud nõudmised täitmist ei leidnud, otsustasid mitukümmend tuhat töölist oma „isa“ preester Gaponi juhatusel korraldada demonstratsiooni Talvepalee ees ning anda keisrile ära palvekirja. Keiser aga sõitis seks ajaks Tsarskoje Seloosse, jättes tööliste vastuvõtmise sõjaväe hooleks. Kuigi rongkäik omas väga rahulikku ilmet — töölist ei kandnud relvi ega punaseid lippe, vaid pühapilte ja kirikulippe, ometi tulistas sõjavägi demonstrante. Üle tuhande mehe, naise ja lapse langes surnuina või haavatuina sel „verisel pühapäeval“.

Peterburi verised sündmused leidsid vastukõla nii maal kui ka muis linnus. Rahulolematuus mitmekordistus. Ka sõjalaevavastikus puhkesid rahutused. Iga kaotuse järel Kaug-Idas kasvasid Vene seltskonna nõudmised. Pärast Balti mere laevastiku hävitamist semstvotegelaste kongress saatis delegatsiooni tsaari juurde, kes nõudis ühtlase ja üldise hääleõiguse alusel valitud rahvaesindust ning suuri õigusi omavalitsusile. Tsaar, kes uskus ainuvalitsuse jumalikku päritolu, ei julgenud ikka veel riigikorda demokraatsemaks muuta. Aegamööda pidi valitsus siiski järele andma. 19. aug. 1905 kuulutas siseminister Bulõgin välja oma projekti, mille järgi riigiduuma pidi kokku astuma järgmise aasta alguses. Et duuma võimupiirid Bulõgini kava järgi olid õige väikesed ning ta valimisviisid mittedemokraatlik, ei rahuldanud valitsuse lubadused enam kedagi. Oktoobris puhkes Venemaal üldstreik, suurim poliitiline streik, mida ajalugu tunneb. Tegevus raudteel jäi seisma, sellele järgnesid post, telegraaf, kontorid, kantseleid, vabri-

kud jne. Ülikoolid olid üliõpilaste streigi pärast juba varemini õppetöö katkestanud. Nüüd kandus streik üle isegi keskkoolesse ning noored poisid korraldasid kooles miitinguid, kus kooliõpilasi kutsuti üles „valitsust kukutama“. Tagajärjetult lubas valitsus raudteelasile palgalisa — streikijad nõudsid selle asemel konstitutsiooni. Samal ajal rüüstasid ärevad talupojad maal mõisu. Üldstreigi tõttu oli valitsus lõpuks sunnitud järele andma. 30. oktoobril (uue kaljärgi) ilmus keisri manifest, milles ta lubas: 1) kindlustada rahvale kodanliku vabaduse isikupuutumatus-, südametunnistuse-, sõna-, koosoleku- ja ühingute asutamise vabaduse alusel; 2) laiendada kokukutsutava riigiduuma valimisõigust ning 3) panna kehtima „vankumatu korra, et ükski seadus ei astu jõusse riigiduuma heakskiitmiseta“. Ministrite komitee muudeti ministrite kabinetiks, mille eesotsas seisis peaminister. Selleks sai krahv Witte. Niipea kui Witte manifestiga Peterburi jõudis, lakkas üldstreik. Veel samal ööl andis telegraaf edasi manifesti kõigisse Vene linnadesse.

Manifesti mõju oli väiksem kui seda lootis valitsus. Rahutused kestsid edasi nii linnas kui maal (ka Läänemere mail). Linnades asutati tööliste saadikute nõukogud. Siiski polnud liikumisel enam endist sisemist jõudu. Sotsiaaldemokraadid, eriti nende vasempoolne tiib „enamlased“ (Lenin'i ja Trotski juhtimisel) arvasid („vähemlased“ olid mõõdukamad), et revolutsiooni sihiks pole mitte konstitutsiooniline riigikord, vaid teda tuleb jätkata proletariaadi diktatuuri saavutamiseni. Enamlaste mõju töölisringkonnas kasvas 1905. a. lõpupoolel järjekindlalt. Mõõdukad liberaalsed kihid ning isegi sotsiaalrevolutsionäärid kartsid nii kaugele minevaid sotsiaalseid püüdeid ega tundnud enamlasile kaasa. Vastuolud tekkisid ka vene revolutsionääride ning muulasist revolutsionääride vahel vähemusrahvuste autonoomia küsimusis. Revolutsioonilise rinde kilustumise tõttu võis valitsus asuda aasta lõpul reaktsiooni teele ning hakata tagasi võtma seniseidki lubadusi. Peterburi tööliste saadikute nõukogu areteeriti, mis ei takitanud tööliste keskel peaaegu mingisugust liikumist. Raskem oli rahustada valitsusel Moskva töölikonda, kes ei kohkunud tagasi isegi veriseist tänavavõitlusist. Kuid siin ja mujalgi jäi valitsus politsei ja sõjavägede abil seisukorra peremeheks. Valitsuse võidule järgnes kogu maal üliverine karistussalkade ning sõjakohtute tegevus.

Reaktsioon. 1906. a. alguses ilmus uus manifest, mis seadusandliku asutisena riigiduuma kõrval nägi ette veel riiginõukogu, kelle liikmeist tsaar nimetas pooled. Ükski seadus ei võinud jõustuda ilma riigiduuma ega riiginõukogu heakskiitmiseta. Umbes samal ajal kui manifest avaldati, algas valimiseelne kihutustöö. Hoolimata sellest, et valitsus oli püüdnud luua endale soodsat ja õige keerulist valimiseadust, oli esimene riigiduuma koosseisult üsna radikaalne. Suurimaks erakonnaks seal oli konstitutsioonilis-demokraatlik („kadettide“) partei, kelle väljapaista-

vamaid juhte oli prof. P. Miljukov. Varsti peale oma kokkutelekut pöördus duuma tsaari poole palvega, milles nõuti amnestiat kõigile poliitilisele kurjategijaile, parlamentaarset ministerruumi, riiginõukogu kaotamist ning muid radikaalseid reforme. Valitsus vastas duuma soovele järsu ei-ga. Varsti pärast seda asus duuma agraarküsimuste arutamisele. Kadetid esitasid eelnõu, mille järgi tuleks võrandada suurmaaomand tasu eest ning jagada maa talupoegadele. Talupoegade saadikud ühinesid selles küsimuses kadettidega. Valitsuse seisukohad läksid aga agraarküsimuses, nagu muudiski küsimusis, duuma omist täiesti lahku. Kui duuma kavatses pöörduda proklamatsiooniga rahva poole, et see toetaks tema agraarseaduse eelnõu, siis ajas valitsus duuma laiali. Alistunud ja pettunud rahvas reageeris sellele peaaegu täieliku vaikimisega. Suur osa saadikuid (nende hulgas ka Jaan Tõnisson) sõitis Soome (Viiburisse) ja avaldas siit rahvale üleskutse, millel polnud aga mingisuguseid tegelikke tagajärgi.

Peale duuma laialisaatmist, mil peaministriks sai Stolõpin, andis valitsus iseseisvalt (Põhiseaduse § 87 põhjal) välja rea uusi seadusi. Üks neist andis talupoegadele õiguse nõuda, et nende maad eraldataks mir'i maist eraomandi alusel iseseisvaks taludeks. See oli tähtis samm Vene agraarolude arenemise teel. Ka tegi valitsus mõndagi maasoovijate kasuks, neile asustusvõimalusi luues Siberis.

Ka teine duuma, mis 1907. a. alguses kokku astus, oli radikaalne. Seepärast polnud temagi iga kuigi pikk. Ta lõpetas oma tegevuse 16. juunil. Seejärel oktruajeeriti uus valimisseadus, mis vähendas talupoegade ja suurendas suur-maaomanikkude arvu tulevases duumas. Kolmas ja neljas duuma (kuni 1917) olid kaugelt parempoolsemad ja natsionalistlikumad ning seega vastuvõetavamad valitsusele ja jõukaile. Juhtivat osa hakkasid nüüd kadettide asemel etendama oktoobristid, kes olid mõõdukad ja seisis oktoobrimanifesti alusel, tunnustades põhiseadust ning kodaniku põhiõigusi, kuigi piiratud kujul. Nad seisis kadettide ja neist paremal sesvate rühmade vahel, kes põhiseadust üldse ei tunnustanud. Oktoobristide väljapaistvaks juhiks oli Gutškov. Poliitiline elu muutus rahulikuks. Tagurlik duuma ei ihanud kuigi suuri reforme ning enamiku neistki, mida ta kavatses, kukutas läbi riiginõukogu.

Poliitilise rahunemise saabumine oli suurelt osalt Stolõpini teene, kes teotses peaministrina kuni 1911. a., mil ta revolutsionääride poolt surmati. Palju aitasid Venemaa rahunemiseks kaasa ka mõned väga head vilja-aastad, mille tagajärjel paranes kogu rahva elujärg.

Soome Nikolai II valitsusajal. Nagu muil vähemusrahvail, nii tuli ka soomlasil Nikolai II ajal pidada pingutavat võitlust oma õiguste eest. Juba Aleksander III ajal oli Vene valitsus (Katkov'i õhutusel) kavatsenud Soome erikorra hävitamist, kuid seekord kavat-

susist palju kaugemale ei saadud. Tõsisem keskvalitsuse rünnak Soome erikorra vastu algas alles Nikolai II ajal kindralleitnant Bobrikov'i nimetamisega Soome kindralkuberneriks ning tuntud reaksionääri Plehve nimetamisega Soome riigiasjade sekretäriks Peterburis. 1899. a. otsustas Vene valitsus tühista da Soome põhiseaduse. Sellise sammu vastu avaldasid protesti nii senat kui ka maapäev. Lühikese aja jooksul kogus lojaalne rahvastik enam kui ½ miljonit allkirja aadressile, milles paluti Soome õiguste taastamist. Samasuguse palvega pöördusid Vene valitsuse poole paljud Euroopa teadlased ja riigitegelased. Kuid ei üht ega teist palvekirja toovat delegatsiooni ei võtnud tsaar vastu. Valitsus vastas aadressidele aina kõvendatud survega: ametiasutis pandi maksma vene keel, koosolekuvabadust piirati, Soome sõjavägi kaotati jne. Kui aga Vene valitsus tahtis mobiliseerida Soomest nekruteid, siis ärkas kogu maal passiivne vastupanu ning nekrutite võtmine nurjus täielikult.

Kindralkuberner Bobrikov'i tegevus äratas seni nii lojaalses rahvas sügava opositsioonitunde. Ärksamad Soome poliitikamehed astusid ühendusse Vene revolutsionääridega, et koos töötada tsaaririigi kukutamiseks. 1904. a. laškis endine ametnik Eugen Schauman maha Bobrikovi ning iseenda. Samal aastal langes Vene revolutsionääride käe läbi Plehve. 1905. a. liikumised leidsid head pinda ka Soomes ning nende survele taastaski 6. novembri manifestiga tsaar Soome põhiseaduse. 1906. a. teostati Soomes ka rahvaesinduse reform — senise seisusliku maapäeva asemele astus moodne ühekojaline eduskund. Näis, nagu algaksid nüüd soome rahvale poliitiliselt vabamad ja paremad ajad.

Ometi pettusid need, kes lootsid viimast. Eduskunnad ei saanud teha rahulikult seadusandlikku tööd — tavaliselt sattusid nad varsti valitsusega vastuollu ning saadeti kiiresti laiali. Kindralkubernereks määrati Stolõpini jt. poolt jälle soomevaenulisi isikuid, kes rikkusid kohalikke seadusi ning kiusasid taga radikaalsemaid soome ja rootsi poliitikamehi. 1910. a. otsustas Vene valitsus koguni teiskordselt (koos duuma ja riiginõukguga) kaotada Soome autonoomia. Edaspidi kuulus nimelt üldriiklikult seisukohalt tähtis Soome seadusandlus Vene seadusandlike asutiste kinnitamisele. Nii muutus aastail enne maailmasõda aina raskemaks Vene valitsuse surve poliitika. Kuid koos sellega kasvaks soomlaste rahvuslik eneseteadvus ning iseseisvuspüüe.

Välispoliitika 1906—14. Peale Vene-Jaapani sõja kurba lõppu ei mõeldud Venemaal tõsiselt revanšile. Pigemini kardeti, et Jaapan ei piirdu seniste vallutustega, vaid alustab Venemaaga uut sõda. Seepärast püüdis Venemaa hoiduda igasuguseist konfliktist Euroopa riikidega. Kuid 1910. a. õnnestus Vene diplomaatidel sõlmida Jaapaniga neutraliteedilepingut sõja juhuks Hiina või Saksamaaga. Mõjualad Hiinas määrati kindlaks: Põhja-

Mongoolia pidi kuuluma Vene, Lääne-Mongoolia Jaapani ülemvalitsuse alla. Veel enam kui leping Jaapaniga parandas Vene välispoliitilist olukorda 1907. a. Inglismaaga saavutatud kokkulepe koloniaalküsimusis. Sidemed Prantsusmaa ja Venemaa vahel muutusid aina tugevamaks. 1912. a. otsustasid mõlemad valitsused hakata pidama korrapäraseid laevastikujuhtide konverentse, et selgitada üksikasjaliselt koostöö võimalusi sõja puhuks. Nii kindlustatuna hakkas Venemaa jälle ajama julgemat Balkani poliitikat, mille tõttu ta sattuski maailmasõja keerisesse a. 1914¹.

3. Itaalia XX s. algusest maailmasõtta astumiseni (1915).

Toodangu ja kaubanduse tõus. Pärast Crispi ebaõnnestunud katset luua Itaaliast suurt asumaaderiiki, vaibusid mõneks ajaks Itaalia ekspansioonipüüed. Valitsuse ja rahva huvi kandus nüüd enam riigi sisenemisele arengule ning see oli XX s. alguses õige kiire. Victor Emanuel III valitsuseaastad 1900. a. alates Itaalia maailmasõtta astumiseni tähendasid suurt tõusu Itaalia materiaalses ning ka vaimses kultuuris. Põllunduses võeti tarvitusele uusi maaharimisviise, mille tõttu põllupinna tootlikkus tunduvalt suurenes. Eriti kiiresti kasvas aga vabrikutööstus, vaatamata sellele, et Itaalias puudusid vajalikest toorainest raud ja süsi peaaegu täiesti. Osalt saadi mainitud toorainete puudusest üle sisseveo abil, osalt püüti kivisöe puudumist korvata veejõuga. Selleks pakkusid häid võimalusi Itaalia mägedest alla voolavad jõed. Nii võis Itaalia tõusta elektrienergia tootmise poolest kolmandaks maaks maailmas, jäädes taha ainult Ameerika Ühendriikidest ja Kanadast. Tööstusharudest tegid eriti suuri edusamme tekstiiltööstus, kaltsiumkarbiidi tööstus ja autotööstus. (Näiteks oli 1900. a. Itaalias ainult üks autovabrik, mis tootis aastas 6 autot, 1906. a. aga juba 66 vabrikut, mille kogutoodang ulatus 18 000 autole aastas.) Koos tööstuse kasvamisega tõusis ka Itaalia väljavedu väga jõudsalt (1890—1907 118% võrra). Võrdluseks võiks öelda, et Saksamaa väljavedu kasvas samal ajal ainult 92% võrra, kuigi ka Saksamaa sammus majanduslikku tõusuteed.

Töölisliikumine ja ühistegevus. Koos tööstuse jõudsa kasvamisega edenes ka tööliste koondumine ametiühinguisse. Viimased moodustasid oma sadadesse tuhandettesse ulatuva liigekonnaga võimsa ühiskondliku jõu. Itaalia töölisliikumises avaldus haruldane solidaarsustunne erialade tööliste vahel. See avaldus näiteks solidaarsusstreikides mingi teise ala streikijate julgustamiseks, ilma et solidaarsusstreigi korraldajad ise oleksid ihanudki palkade tõstmist, samuti avaldus see streikijate laste ülal-

¹ Vt. lk. 143 ja 148.

pidamises töölolijate poolt. Itaalia ametiühingud korraldasid mitu üldstreiki, mis teostati imetlemisväärse solidaarsuse ja distsipliinitundega. 1901. a. üldstreigi tagajärjel olevat töölispalkade kogusumma tõusnud 200 000 000 liiri võrra aastas. Nii andis majanduslik võitlus streikide kaudu töölistele palju suuremaid tulemusi kui võitlus anarhistlike võtetega, mida kalduti harrastama XIX sajandil.

Eduka palgavõitluse kõrval ametiühingute kaudu tõstsid tööliste ja talupoegade majanduslikku taset mitmesugused ühistegevused ja ettevõtted, näit. tööühingud, kes endi peale võtsid mitmesuguseid suuremaid töid, nii et kogu sissetulek neist langes ühingu liikmeile, mitmesugused tarvitajateühingud, põllumajanduslikud kassad m a a p a r a n d u s - l a e n u andmiseks, ühingud paremate põllutööriistade, -masinate ja kariloomade soetamiseks.

Sotsiaalsed reformid Victor Emanuel III ajal. Tööliste ja põllumeeste omaabi kõrval aitas väiksemal määral ka valitsuse sotsiaalseadusandlus kaasa rahva hüveolu tõstmiseks. Nii teostati alla 12 aasta vanuste laste töökeeld, tööliste kindlustamine vanuse ja õnnetusjuhtumite korraks, toetuse andmine töölisemadele sünnitamise puhul puhkuse ja raha näol jm. sellist. Üldiselt võib öelda Itaalia tööliskaitse seaduste kohta, et nad tööliste olukorda kaugelki sel määral parandada ei aidanud kui tööliste oma palgavõitlus. Eedenud töökaitsemaade Saksamaa ja Inglismaa seaduste kõrval tundsid Itaalias antud seadused olevat õige arad ja algelised.

Õige suuri tulemusi andsid valitsuse ja omavalitsuse sammud rahvatervishoiu parandamiseks. XIX s. Itaalia oli kuulus oma halbade hügieeniolude poolest — malaaria laastas siin sageli taudina ning kooleragi polnud haruldane külaline Itaalia linnades. Hoolitsedes tervishoiuünetele vastavate veevärkide eest õnnestus itaallastel vähendada koolerahädaohtu. Malaaria vastu võitlemiseks andis parlament välja vastava seaduse, mis muu hulgas lubas haigetele tasuta ravimeid ja arstiaabi. Selliste sammude tõttu hakkas rahvastiku suremus Itaalias õige kiiresti vähenema.

Nagu tervishoidlikke olusid, nii õnnestus valitsusel tunduvat tõsta ka rahvaharidust. Kirjaoskamatute % langes 69-lt 1872. a. 37-le 1913. Kirjaoskamatute arv püsis ikka veel suurena Lõuna-Itaalias, kus kogukonnad toetasid koole väga ihnelt. Siin esines ikka veel nähtusi, et kooliruumideks andis kogukond näit. mingi tallihoone, kuna sama kogukond kohaliku kaitsepühaku päeval kulutas tuhandeid liire aupaukudeks ja tulevargiks. Protsentuaalselt suuremat tõusu kui kirjaoskajate arv osutas kesk- ja kõrgema hariduse omandajate oma.

Poliitilised reformid. Poliitilistest reformidest käsitledaval ajajärgul väärib tähelepanu valimisreform, mis oli päevakorral Luzzati ajal, kuid teostati Giolitti valitsuse ajal 1913. Giolitti valitsuses oli uusi ministreid vasempoolsete hulgast, muu seas ka

radikaal Nitti. Valitsuse deklaratsioon (4. apr. 1911) lubas reformida valimisõigust ja sotsiaalsel alal kindlustusi vanaduse ja invaliidsuse korraks, kusjuures riik tarvilikud summad oleks hankinud elukindlustuse riikliku monopoliseerimisega. Elukindlustuse riigistamine tekitas parlamendis tugeva opositsiooni, mis aga vaibus õnneliku välispoliitika mõjul. Sõda Tripolise pärast Türgiga kestis 1911—12 ja lõppes Itaaliale õnnelikult. Kui valitsus teatas parlamendis Tripolise ja Kürenaika annekteerimisest, ei tahtnud ovatsioonid seal lõppeda. Parlamendireform teostati nüüd võrdlemisi lahedalt. Viimane andis valimisõiguse kõigile kodanikele, mille tõttu valijate arv suurenes umbes 2½ korda. Seejuures hakati saadikuile ka palka maksma 6000 liiri aastas.

Sõjaka rahvustluse ärkamine. Nagu öeldud, koondusid Itaalia tegelaste huvid pärast Crispi asumaadepoliitika fiaskot riigi siseolude parandamisele. Itaallaste isamaa-armastus avaldus rahuõbraliku kultuurpatriotismina. Kuid 1910. a. ümber, seega umbes samal ajal kui Prantsusmaal, tekkis Itaalias sõjakas rahvuslik liikumine, mis nõudis Itaalia piiride laiendamist, kui tarvis, siis sõja teel. Itaalia pidi natsionalistide arvates ajama imperialistlikku vallutuspoliitikat selleks, et olla oma mineviku vääriline, täita kultuurilevitaja missiooni maailmas ning muretseda itaallastele lähedamaid elutingimusi.

Itaalia välispoliitika muutub aktiivseks. Tripolise vallutamine (1911—1912). Itaalia oli tarve asumaade järele palju suurem kui teistel Euroopa suurriikidel. Kui maha arvata elamiskõlbmatud maa-alad, siis tuli Itaalias (1914) iga km² kohta 196 elanikku, nii et rahvatiheduselt ületasid teda Euroopas ainult Inglismaa ja Belgia. Seejuures polnud aga Itaalia eeldusi nii intensiivseks majanduseluks kui mainitud maadel. Seepärast seisiski Itaalia väljarändajate arvult Euroopas esikohal (välja rändas iga aasta üle ½ miljoni inimese). Suur osa väljarännanuist läks kodumaale täiesti kaotsi. Nii on täiesti mõistetav, et Itaalias unistati oma asumaist kui väljarändamismaist. Kuid kaua ei julgenud Itaalia valitsus astuda samme nende hankimiseks. Alles 1911. a., kui prantslased alistasid Maroko, leidsid itaallased, et on viimane aeg soetada ka endale asumaid. Kogu Põhja-Aafrika oli juba ära jagatud Euroopa riikide vahel peale Tripolitaania, mis allus Türgimaale. Tripolitaa-niat püüdsidki vallutada itaallased, mille tõttu tekkis Türgimaaga sõda. Välismaa ja kodumaa rahvahulkade ees püüdis Itaalia valitsus õigustada oma pealetungi seletusega, et araablased Tripolitaa-nias olevat tüdinud Türgi ikkest ning itaallased tahavad viia neile vabama ja kultuurilisema valitsuse. Tegelikult oleksid araablased küll palju meelsamini leppinud turklaste kui võõrusuliste itaallaste valitsusega, kuid jutt araablaste aitamiseast asetaski sõjakäigu vähemalt väljaspool heasse valgusse. Et Türgimaal polnud Tripolitaa-nias kuigi suuri vägesid, siis õnnestus maa vallutamine kaunis kergesti. Loo-

tused Tripolitaania abil vähendada väljarändamist muile maile ei täitunud aga kuigi suurel määral.

Itaalia astumine maailmasõtta (1915) kui irredentistliku voolu võit imperialistliku üle. Pärast Tripolitaania vallutamist ei paranenud Itaalia ja Prantsusmaa vahekord, vaid pigemini halvenes. Mõlema riigi vahel tekkisid arusaamatused suurte Sise-Aafrikasse viivate karavaniteede kuuluvuse pärast. Seepärast oleks võinud oodata, et Itaalia kui Kolmikliidu riik maailmasõja puhkemisel kuulutab sõja Prantsusmaale. Midagi sellist aga ei toimunud¹, kuigi käremeelsed natsionalistid arvasid, et nüüd on saabunud aeg koos Austria ja Saksamaaga teostada imperialistlikke püüdeid. Itaalia poliitikute ja rahva enamus oli sellise sõja vastu. Itaalia jäi esialgu erapooletuks ning 1915. a. kuulutas koguni sõja senistele kaaslastele Kolmikliidus.

Põhjused, mis sundisid muutma Itaaliat oma asukohta rahvaste peres, olid mitmesugused. Imperialistlik sõda koos Austria ja Saksamaaga oli ühelt poolt praktiliselt väga hädahohtlik ning teiselt poolt ei suutnud tema sihid vaimustada Itaalia rahvast. Nagu teada, on Itaalia väga pikrandjoon, mida sõja puhul Inglismaaga oleks olnud väga raske kaitseda. Ka oleks lakanud sõja puhul Inglismaaga hädatarvilik raua ja kivisöe sissevedu Inglismaalt. Teiseks tundus itaallaste enamikule vähesobivana ajada imperialistlikku vallutuspoliitikat päris võõraste alade pärast. Palju vaimustavam oleks olnud sõdida oma suguvendade vabastamiseks Austria valitsuse alt ning ühendamiseks Itaaliaga. Et irredentistliku poliitika kasuks kõnelesid ka praktilised kaalutlused, siis algaski Itaalia sõda oma seniste liitlastega. Itaalia diplomaadid väitsid, et Austria pole täitnud oma liidukaaslase kohust, esitades Itaaliaga läbi rääkimata Serbiale ultimaatumi, mis maailmasõja vallandas. Austria pidas nende arvates vallutus-, mitte kaitsesõda, kuna liit oli sõlmitud ainult kaitsesõja korraks.

4. Radikaalne Inglismaa (1906—14).

Tööerakonna asutamine. Kuni 80-ndate aastateni leidsid sotsialistlikud ideed vähe pinda Inglise tööliste keskel, sest tööliste seisund oli rahuldav ja trade-union'id kaitsesid edukalt oma liikmete huve, vajamata riikliku võimu vahelesegamist töö ja kapitali vahekorrisse. 80-ndate aastate keskel muutus tööliste seisund. Välisvõistluse tagajärjel sagenes tööpuudus, mille all kannatasid iseäranis õppimata töölised, nagu sadama- ja raudteetöölised, madrused, põllutöölised jne., üldse need, kes tegid kõige

¹ Itaalia ja Prantsusmaa olid salajases lepinguvahekorras juba aastast 1902.

raskemat füüsilist tööd ja keda ettevõtjad tavaliselt palkasid tööle ainult lühikeseks ajaks. Õppimata töölised olid organiseerimata, mispärast nad vähe suutsid teha oma seisundi parandamiseks ja huvide kaitseks. 1883. a. majandusliku kriisi ja 1889. a. Londoni sadamatöölise suure õnnestunud streigi mõjul asutasid õppimata töölised enestele samasugused ühinguks kui olid õppinud kvalifitseeritud töölisel. Neis leidsid sotsialistlikud ideed kaugelt soodsama pinna kui vanades trade-union'ides. Sotsialistid tõendasid, et senised trade-union'ide võitlusviisid ei vii sihile, vaid on vaja riigivõimu panna teotsema tööliste huvides.

Uued ametiühingud püstitasid kaks järgmist peanõuet: 8-tunnine tööpäev ja maa ning teiste valmistamisvahendite natsionaliseerimine, kusjuures maa läheks nende kätte, kes teda ise oma tööjõuga harinud. Varsti tunnistasigi kõigi trade-union'ide kongress (1890) nimetatud sotsialistlikud nõudmised omaks. Ka leidis ikka enam poolehoidu iseseisva sotsialistliku tööerakonna (labour party) asutamine, kes esineks valimisel omade kandidaatidega. 1893. a. saigi tõsi- asjaks iseseisev tööerakond, kes 10 aastat hiljem saatis parlamenti juba 14 esindajat, 1906. a. aga koguni 54. Nii hakkas tööerakond aina suuremat osa etendama nii parlamendis kui ka Inglise ühiskondlikus elus ning senised kodanlikud parteid pidid teda tõsiselt arvestama.

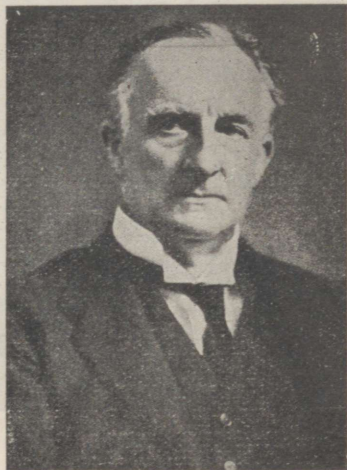

38. joonis. Lloyd George.

Liberaalide valitsus (1906—15). Nagu teame, töid 1906. a. parlamendivalimised suurima võidu liberaalidele, aga ka tööerakond ja Iiri Home-Rule'i partei võitsid juurde hulga kohti. Need kolm erakonda teotsesid koos parlamentlikes võitlusis lähema 9 aasta jooksul ja toetasid liberaalidest koosnevat valitsust mitmesuguste reformide teostamisel. Sõjakas imperialism kadus nüüd, aset andes demokraatlikele põhimõtetele ja kultuuritöödele. Valitsust juhtis eslotsa Campbell-Bannerman, kui ta aga haiguse tõttu lahkus poliitiliselt areenilt, järgnes 1908. a. temale Asquith. Viimane oli tõsisem protektsionismi arvustaja ning tema ajal anti kogu vabameelsele poliitikale uus, nimelt sotsiaalseadusandluse iseloom. Kõige silmapaistvamaks ministriks Asquithi ajal oli varakantsler Lloyd George, kes Campbell-Bannerman'i ministeeriumis oli olnud kaubandus-tööstusministriks. Lloyd George oli vaese külakooli õpetaja poeg Wales'ist, ta kannatas sageli puudust

oma nooruses ning tundis väga lähedalt rahvahulkade halbu elutingimusi. Osalt seepärast saigi temast hiljemini sotsiaalse hoolekande põhjalik parandaja.

Töökaitse ja hoolekande reformid. Liberaalide valitsusaeg oli ennenähtamatult rikas radikaalsete sotsiaalsete reformide poolest. Valitsus tegi kõik, mida suutis, et lepitada vaeseid rahvakihte kapitalistliku korruga ning võtta pinda revolutsioonilise sotsialismi levimiselt. Kõigepealt andis valitsus rea seadusi, mis ei kindlustanud kehvikute lastele ainult tasuta algharidust, vaid võimaldasid neil isegi tasuta süüa koolide juures asutatud söögitudubades. Töölise tööaega piirati ja reguleeriti. Naiste öötöö keelati täiesti, meeste öötöö võimalusi piirati. Mäekaevandusisepandi (1908) kehtima 8-tunnine tööpäev. Tervishoidlikkuse suhtes asetati vabrikud väga terava kontrolli alla. Ametiühingute õigusi suurendati ning nende vastutus streigi puhkudel ettevõtjaile tekkinud kahjude eest kaotati. Et kord-korralt teravnevat sotsiaalset võitlust riigi ja rahvamajanduse huves rahulikumaissse rööpaise asetada, esitas peaminister Asquith saadikutekojale seaduseeelnõu palga alammäärade kohta söekaevandusis, mis üsna kiiresti vastu võeti mõlemas kojas. Koha peal olid tasumiinimumi määrajaiks ega komisjonid tööliste ja ettevõtjate esindajaist. Eriti kuulsaks sai aga liberaalide poolt läbi viidud pauiuseadus, kuna üheks tema ettearvamatuks saatenähtuseks oli Inglise seadusandliku võimu ümberkorraldamine. Juba XIX sajandi 90-ndail aastail oli päevakorral vanule paiuke maksmise küsimus. Konservatiivid, kes küsimuse üles võtsid erakonnapoliitilisel huvidel, unustasid varsti oma kavatsuse. Vabameelsete algatusel sai aga vastav seadus tõsiasjaks 1909. a. Paiukit hakati maksma kõigile kodanikele, kes üle 70 aasta vanad, kelle sissetulek ei ulatu üle 31 naela 10 šillingi aastas ning kes olnud Briti alamad vähemalt 20 aastat. 1911. a. viisid liberaalid parlamendis läbi ka väga laialdase tööpuuduse ja tervisekaotuse vastu kindlustamise seaduse. Tema alusel anti tõhusat toetust kõigile töölistele 16 ja 65 eluaasta vahel, kelle sissetulek omast varandusest aastas vähem kui 26 naela. Kindlustusfondid loodi summadest, mida maksid ettevõtjad, töölised ja valitsus. Riigi poolt kindlustuse otsarbeks antavad summad olid õige suured.

39. joonis. Inglise välisminister E. Grey.

Agraarreformid. Iiri talupoegade ja Inglise põllutööliste huvides teostasid liberaalid julgeid agraarreforme. Juba konservatiivide valitsuse ajal, 1903. a., oli valitsus viinud läbi parlamendis agraarreformi, mis andis Iiri talupoegadele 112 000 000 naela laenu oma maade päriksostmiseks landlordidelt. Umbes veerandi ostuhinnast maksis valitsus täiesti omast käest ning ülejäänud võla tasumiseks oli talupoegadel aega 68 aastat. Liberaalide valitsuse ajal 1909. a. antud seadus lubas landlordide maade sundvõõrandamist teatavil tingimustel, kui landlordid ei tahtnud vabatahtlikult müüa maid talupoegadele. Talude päriksostmisega hakkas kasvama Iiri rahvaarv ja üldine jõukus ning kiiresti edenesid tööstus ja kaubandus.

40. joonis. Edvard VII.

Inglismaal püüdis valitsus uuesti elustada peaaegu väljasurnud väikepõllupidamist. Riigimaad jagati väiketalunditeks ja anti eluaegsele rendile. 1908. a. vastu võetud väikemaapidamise seaduse alusel võisid soovijad saada odava hinna eest eluaegsele rendile väiksemaid talukrunte, mida omavalitsused või valitsus ostis, tarbe korral sunniviisiliselt, suurmaaomanikelt.

Parlamendireform 1909 (veto bill). Loomulikult suurendasid liberaalide sotsiaalsed reformid tunduvalt riigi väljaminekuid. Eriti tunduvalt tõusis riigi eelarve

1909. a. pärast paiukiseaduse läbimineku parlamendis. Samuti suurendas Inglismaa relvastumine (millest lähemalt tagapool) riigi väljaminekuid tunduvalt. Kasvavate kulude katteks oli Lloyd George ette näinud 1909. a. eelarves rea uusi maksu maaomandilt, väärtabereilt, pärandilt, alkoholimüügit, klubidelt ja mujalt. Maksud olid kavatsatud nii, et nad peaaegu täiesti langesid suurmaaomanikkude ning suurrahameeste, kaunis tunduval määral ka kõrtsipidajate kanda. Et 1908 a. 95% kogu rahvuslikust varandusest Inglismaal kuulus $\frac{1}{9}$ -le elanikkonnast, siis ei tähendanud uued maksud mingisuguseid raskusi keskmistele ja vaesematele rahvakihtidele. Küll aga tekitasid Lloyd George'i ettepanekud tormi suurmaaomanikkude, vabrikantide ja pankurite peres ning eriti ülemkojas. Alamkoda võttis küll vastu 1909. a. eelarve, kuid ülemkoda kukutas ta läbi. 1910. a. alguses ettevõetud valimised andsid alamkojas enamuse valitsust toetavaile erakonnile. Ülemkoja vastuseisemise murdmiseks otsustas alamkoda võtta ülemkojalt absoluutses

veto õiguse. Ülemkoda aga lükkas selle ettepaneku tagasi. Kui aga 1910. a. lõpul peetud valimised andsid endiselt enamuse valitsuse erakondadele alamkojas, siis võttis ka ülemkoda vastu „veto billi“ (1911). Siit peale oli ülemkojal seaduste suhtes ainult edasilükkava veto õigus, eelarve- ja muud finantsseadused aga ei kuulunud üldse enam ülemkoja kinnitamisele. Ka hakati nüüd rahvasaadikuile maksma palka. Asquith'i valitsus võis nüüd jätkata oma radikaalseid sotsiaalseid reforme. Ning neid vajaski rahutu streikiderikas aeg.

Home-rule'i küsimus. Liberaalide valitsus, keda alamkojas toetasid iirlaste saadikud, püüdis lahendada ka Iiri autonoomia küsimust. Sellest loodeti tulu nii Iiri- kui ka Inglismaale. Raskusi tekitas protestantlik Ulster Iiri maal, kes ei tahtnud tunnustada Iiri home-rule'i, kartes katoliiklaste poolt rõhumist, ja toetus seejuures konservatiividele. Sellest hoolimata pidas Asquith kinni oma poliitika suunast. A. 1912 läks läbi home-rule'i bill alamkojas, ent ülemkoda lükkas selle tagasi. Kui bill kolmandat korda 1914. a. alamkojas vastu võeti, omandas ta veto billi põhjal jõu ülemkoja vastuseisust hoolimata. Ulsterlastele vastu tulles esitas valitsus parlamendile home-rule'i parandusbilli, mis nõudis Ulsteri saatuse otsustamist plebistsiidil abil. Et lordid ja ka ulsterlased ise, kes organiseerisid relvastatud vastupanu, nõudsid Ulsteri eraldamist Iirimaa ilma plebistsiidita, siis viibis parandusbilli arutamine alamkojas. Samal ajal puhkes aga maailmasõda ja võitlevad pooled (iirlased ja ulsterlased) loobusid ajutiselt küsimuse tegelikust lahendamisest ning otsustasid ühiselt toetada valitsust tuleviku suursündmusil.

Välispoliitika. Inglismaa kui suurim koloniaal- ja saareriik vajas ilmtingimata ülemvõimu maailma meredel, et kaitseda riigi ühtlust, koos sellega rahulikku tööd kodumaal, mis andis leiba tihedalt rahvastikule, ning kindlustada igapäevset vilja sissevedu. Merede üle valitsemiseks pidi Inglismaa 1) oma vägevaimat sõjalaevastikku ning 2) säilitama poliitilise tasakaalu Euroopa mandril, nii et ükski Euroopa riik ei muutuks liiga võimsaks ning seega Inglismaale kardetavaks. Nii esimene kui teine nõue viisid Inglismaa vastu ollu Saksamaaga ja sundisid teda lähenema Saksamaa vaenlastele.

XIX s. oli Saksamaa küll kõige võimsam sõjaline jõud mand-

41. joonis. „Kuidas saame teineteisele kätt ulatada?“ Karikatuur.

ril, kuid ta ei püüdnud luua endale suurt sõjalaevastikku. Kuid 1898. a., kui admiral Tirpitz sai mereministriks, algas Saksa sõjalaevastiku palavikuline suurendamine, mis jätkus maailmasõja lõpuni.

Inglismaal tekitas Saksa laevastiku kasvamine tõsist muret. Esi-
 algu oli Inglise laevastik küll veel suurem Saksa omast, kuid ta oli
 laiali üle kogu maailma, nii et sakslaste ootamatu pealetungi korral
 Inglismaa ise võis sattuda tõsisesse hädaohtu. Tõsist muret valmis-
 tas vabakaubanduslikule Inglismaale ka Saksamaa majanduslik tõus ja võistlus maailmaturul kavalalt juhitud protektsio-
 nistlikul alusel. Seni kui Euroopa tasakaal polnud väga suures häda-
 ohus ning Saksamaa laevastik oli

42. joonis. George V.

väike, elas Inglismaa lähemate poliitiliste sidemeteta mandririikidega hiilgavas isolatsioonis (the splendid isolation), sundusliku väeteenistuseta ning vähe relvastatult. Kuid XX sajandil oli ta sunnitud sellest positsioonist loobuma. Välisminister Edward Grey (1915—16) ajal läheneb Inglismaa oma endistele võistlejaile koloniaalküsimusis. Esmalt saavutatakse Prantsuse-Inglise liit. Inglismaa võib nüüd ära tuua Vahe-
 merest oma laevastikukaadrid, koondada nad enam Põhjamerele ja Atlandi ookeanile. 1907. a. saavutatakse koloniaalpoliitilises küsimusis kokkulepe ka Venemaa ga.

Inglismaa tunnustas Venemaa huve Põhja-Pärsias, Venemaa aga Inglise huve Lõuna-Pärsias, samuti Afganistanis. Tiibeti suhtes kohustusid mõlemad, et nad sinna ei saada mingisuguseid missioone ega ekspeditsioone. Nüüd võis teostuda Inglise-Vene leping. Inglise kuninga Edward VII (1901—10) kokkusaamine Nikolai II-ga Tallinnas 1908. a. muutis lõplikult Prantsuse-Vene liidu kolmikliiduks ehk suureks entente'iks.

Liberaalide valitsus Inglismaal oli kõigiti rahuõbralik ja uusi vallutusi mitteihkav, kuid hirmus Saksamaa pealetungi eest oli ta sunnitud suuri summasid kulutama laevastiku suurendamisele. Eriti innukalt ehitati dreadnought-tüüpi laevu, mis ületasid suuruselt, kiiruselt ja tugevuselt kõiki seniseid Inglise lahingulaevu. Laevastiku suurendamine oli seda hädavajalikum, et moodsate lahingulaevade poolest oli Inglismaa ülekaal Saksamaast õige väike. Korduvalt püüdis Inglise liberaalne valitsus astuda Saksamaaga läbi-
 rääkimisse relvastumise seismajätmise küsimuses, kuid

Saksamaa ei tulnud neile püüetele sugugi vastu. Saksamaa vastu-seisu tõttu ei võetud 1907. a. Haagi II rahukonverentsil desarmee-rimist ametlikult päevakordagi ning kui 1908. a. Lloyd George'i ja minister Harding'i külaskäigu puhul Saksamaale viimane soovitas Wilhelm II-le lakata sõjalaevastikku suurendamast või vähe-malt aeglasemalt ehitada, siis vastas keiser: „Siis peame võitlema, sest see on rahvusliku au ja väärikuse küsimus.“

Euroopa diplomaatia ajalugu 1905—14 on täis provotsee-rivaid tegusid Wilhelm II ja ta liitlase Austria-Ungari poolt (Bosnia annekteerimine Austria poolt¹, Wilhelm II tegevus Maro-kos jm.). Kaua kestis entente'i riikide rahuarmastus, aga lõpuks pidi temagi katkema, vallandades suure maailmasõja.

5. Imperialistlik Saksamaa 1890—1914.

Wilhelm II (1888—1918). Wilhelm II, kelle kätte läks pärast Bismarck'i lahkumist Saksamaa juhtimine, oli iseloomult rahutu ja heitlik. Ta omas väga mitmekülgeid huvialasid ning püüdis auto-riteedina igal pool otsustavat sõna öelda, kuigi ta teadmised olid väga pealiskaudsed. Keisrina armastas ta demonstreerida oma võimu ja hiilgust. Ta korraldas suurejoonelisi paraade ja pidas uhkeldavaid ning sõjakaid pidukõnesid, kuigi ta ise kartis sõda, olles arg ja väejuhiandeta. Avalikkuse ees esines ta eksimatu keis-rina Jumala armust. Tema kõnede järgi otsustades oleks pida-nud Saksamaal kehtima täiesti absolutistlik kord, kuigi keiser ei jul-genud rikkuda põhiseadust. Olles hingepõhjas kõhkleja ja kahtleja, püüdis ta oma ümbrusele jätta väga iseseisva inimese muljet. Tihti segas ta ootamatult asjade käiku oma korraldus-tega. Et ta aga ei omanud põhjalikke teadmisi ühelgi alal ning ka mitte küllalt püsivust, siis langes ta sageli üksikute isikute mõju alla, nii väga kui ta ka end uskus olevat iseseisva. Keisri mõjus-tajad polnud nüüd mitte ta kantslerid, vaid väiksemad aukandjad. Välispoliitika alal näiteks välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja (mitte välisminister) Friedrich von Holstein määras sala-duskatte all Saksa välispoliitikat, mille eest ta ei pruukinud vastu-tada. Kõik esimese kantsleri järeletulijad aga (Caprivi, vürst Hohen-lohe, Bülow ja 1909. aastast alates Bethmann Hollweg) etendasid Bismarck'iga võrreldes väga mõõdukat osa valitsemises. Nad olid rohkem keisrilt tulevate kavatsuste teostajad kui vabad iseseisva valitsuse juhid.

Sotsiaalpoliitilised reformid. Wilhelm II muutis oma valitsuse alguses osalt endist poliitikat, mida Bismarck oli ajanud. Ta püü-dis lepitada valitsusega neid kihte, kes olid tundnud rahulolematust

¹ Vt. lk. 142.

Bismarck'i poliitika suundadega, s. o. töölisi ja tööstureid. Kantsler Caprivi aeg (1880—94) kannab seepärast üldiselt lepitavat ja rahunemise iseloomu. Tema ajal kaotati sotsialistide vastu antud erakordsed seadused (1890), mille kehtimise ajal sotsialistidest saadikute arv riigipäeval oli kasvanud umbes kolmekordseks. Sotsiaalsele seadusandlusele andis valitsus senisest laialdasema iseloomu. 1890. a. asutati tööstuslikud kõrvaldamiseks. Aasta hiljem anti välja seadused, mis piirasid pühapäevatööd, nõudsid tööliste tervisele kahjulikkude töötingimuste kõrvaldamist ja suurendasid vabrikuinspektsiooni personali arvu ja võimupiire. Wilhelm II algatusel kutsuti koguni 1890. a. kokku rahvusvaheline konverents, et jõuda tööliste küsimuses ja sotsiaalseadusandluses mõnesuguseile üldisile otsuseile. Halvasti ettevalmistatud konverents ei andnud aga peaaegu mingisuguseid positiivseid tulemusi.

43. joonis. Wilhelm II.

Wilhelm II momentaanne vaimustus sotsiaalsete reformide vastu lakkas varsti — plaanikindlaks uuendustööks puudus tal tahe, seda enam, et töölised saavutatu eest valitsust vaimustusega ei tänanud, vaid aina suuremate nõudmistega esinesid. 1893. a. valimistel näitas sotsialistidele antud häälte arv erakordset tõusu — peaaegu veerand üldisest häälte arvust langes nimetatud parteile. Keiser aga karmi autokraadina nägi igas sotsiaaldemokraatidele kui vabariiklastele antud hääles enese isiku vastu antud häält. Nii pettus ta rängalt töölistkonnas. Pealegi olid ju sotsiaalpoliitikal tõsised vastased — suur töösturid, kes püüdsid enestele tugeleida ka agraarlasilt. Nad seletasid, et tööliste eest hoolitsemine viib kodumaa tööstuse langusele ning riivab väga tõsiselt ka põllumajandust, meelitades paremad töölised maalt linna.

Sotsiaaldemokraadid. Valitsuse suhtumine nendesse. Sotsiaaldemokraatlik erakond hakkas kiiresti kasvama pärast Bismarck'i erakorraliste seaduste kaotamist. Sotsiaaldemokraatia tugevnemist soodustas tunduvalt „Internatsionaali“ uuestisünd. Nn. 2. Internatsionaali esimene kongress peeti Pariisis 1889. a. Nüüd võtsid ka Saksa sotsialistid oma parteikava revideerimisele Erfurti kongressil 1891. a. Vana Gotha kava muudeti, püüti teda

lähedale viia Marx'i õpetusele. Erfurti kava kõneleb raudse paratamatusega toimuvast väike-ettevõtete kadumisest, töö produktiivsuse hiiglakasvamisest. Sotsialistide lõppsihiks on teadliku klassivõitluse teel kaotada täielikult kapitalistide senine võimutsemine, sest tulevikuriigis ei tohi olla rahvastiku eriklasse ega sellest johtuvat klassivõitlust. Partei lõppsiht on siitpeale leppimatu võitlus riigi ja kodanluse vastu. Oleks võinud loota, et sotsiaaldemokraadid loobuvad positiivsest tööst riigipäeval, kuid seda ei sündinud. Töölismassid oleksid loobunud sotsiaaldemokraatidest, kui neid oleks lohutud ainult kaugel tulevikuga, püüdmata olevikus olukorda parandada. Seepärast püstitati Erfurti parteipäeval oleviku programmi, nõuti näit. valimisõigust mõlemale soole, naisele ühesuguseid õigusi mehega, kaudsete maksude asemel progressiivseid otseid makse jne. August Bebel ja Wilhelm Liebknecht püüdsid sotsiaaldemokraatia olevikuprogrammi õigustada väitega, et partei siht olevat küll revolutsiooniline, kuid mitte ta võitlusvahendid olevikus. Sotsiaaldemokraatide hulgas tekkis aga isegi selline mõõdukas vool, kes ei lootnud tulevikuski sotsialistlikku maailmarevolutsiooni või vähemalt pidasid teda väga küsitavaks. Revisioonisid Ed. Bernstein'iga eesotsas arvasid, et laiade keskkihtide vaesumine ja kapitalistliku korra kriis üldse ei saabu, ning nõudsid, et klassivõitlust pehmendataks ning ellu viidaks osalisi uuendusi, mis antud momendil valitsevais olusuhteis võimalikud. Et Saksamaa tööstus käsitledaval ajajärgul õitses ning töölised ametiühingute ja streikide kaudu võisid parandada oma olukorda, siis leidiski laialt pinda revisionistide arvamuse. Viimaste arv kasvas ning nad said ideeliselt koguni tooniandvaks jõuks parteis. Sisemistele tülidele vaatamata muutus sotsiaaldemokraatlik erakond ikka tugevamaks. 1912. a. valimisel sai ta 113 kohta riigipäeval, seega enam kui ükski teine partei seekordseil valimisel. Ka võrreldes teiste Euroopa riikidega muutus sotsialistlik erakond Saksamaal kõige tugevamaks. Sotsiaaldemokraatia kasv Saksamaal oli lähimas seoses tööstuse ja kaubanduse kiire arenemisega peale riiklikku ühinemist.

Muret tundes sotsialistliku propaganda pärast esitas valitsus kantsler Hohenlohe ajal 1895. a. riigipäeval eriseaduse, mis oleks määranud rasked karistused riigikorra kukutamise propaganda eest. Katoliiklik keskerakond oli valmis toetama seaduseelnõu, kui seal määrataks rasked karistused (kuni 3 aastat vangistust) ka kiriku ja ristiusu avaliku pilkamise eest. Valitsus ei tulnud aga vastu tsentrumi soovidele ning seepärast hääletas keskerakond ühes sotsiaaldemokraatidega vastu seaduseelnõule, mille tõttu viimane läbi kukkus. Nii võis Saksa sotsialistlik liikumine vabalt edeneda, tänu kodanlike erakondade omavahelistele vastuoludele ning organiseeritud tööliste suurele arvule.

Rahvuspoliitika. Endiseks jäi Wilhelm II ajal rahvuspoliitika. Nagu Bismarck'i ajal, nii püütti nüüdki ümber rah-

vustada riigi vähemusrahvaid. Korduvalt määras riigipäev sadu miljoneid poolakate maade ülesostmiseks ning sakslastega koloniseerimiseks. Kõik see ei aidanud palju. Poolakad lasksid maksta valitsust endile väga kallist hinda maade eest ning saadud rahaga ostsid uusi maid saksa asunikelt, kel muidugi polnud lootusi saada nii suurt hinda kui olid saanud poolakad. Nii ei kahanenud üldse poolakate käes olev maahulk. Lõpuks läks Saksa valitsus nii kaugele, et viis riigipäeval läbi seaduse, mis lubas sunniviisiliselt võõrandada poolakate maid (1908). Mainitud seadus tekitas riigi vähemusrahvais ja ka organiseeritud Saksa tööliste keskel nii suurt ärevust, et valitsus ei julgenudki kasustada teda. Poolakate seas tekitas palju ärevust ka koolide saksastamine. 1901. a. seadusega tehti saksa keel Poola koolides ainsaks keeleks, milles võis toimuda õpetus. Vanemate õhutusel keeldusid aga poola lapsed vastamast saksa keeles. „Streikijate“ arv tõusis korra umbes 40 000-ni. Kui aga valitsus jäi kindlasti oma nõudmiste juurde, siis streik vaibus ning saksa keel jäi õppekeelena kooles kehtima. Elsass-Lotringile, mille elanikkude enamiku emakeeleks oli küll saksa keel, kuid kes ihkasid tagasi Prantsuse valitsust, riigipäev andis 1911. a. samad õigused, mis olid teistelgi Saksa osariikidel liidus. Ainult valitseva vürsti aset pidi täitma keisri poolt määratud asehäldur. Selle sammuga aga ei suudetud lepitada elsasslotringlasi Saksamaaga, niisama vähe kui saksastamistöö kaudu kooles suudeti ümber rahvustada poolakaid. Nii siin kui ka seal jäi valitsuse poliitika tulemusteta.

Tollipoliitika. Majanduspoliitikas omandas keiser Bismarck'iga võrreldes uue kursi, tulles nii vastu töösturite ja tööliste soovidele. Ta lähenes protektsionismi asemel vabakaubandusele, tehes selles vaimu rea kaubalepinguid (näit. Austria-Ungari, Šveitsi, Itaalia, Belgia, Hispaania, Serbia ja Venemaaga). Need kaubalepingud hõlbustasid odavama vilja sissevedu ja Saksa vabrikusaaduste väljavedu. Vabameelsed, sotsiaaldemokraadid ja alguses keskerakondki tunnustasid valitsuse tollipoliitikat, vanameelsed agraarlased aga mitte.

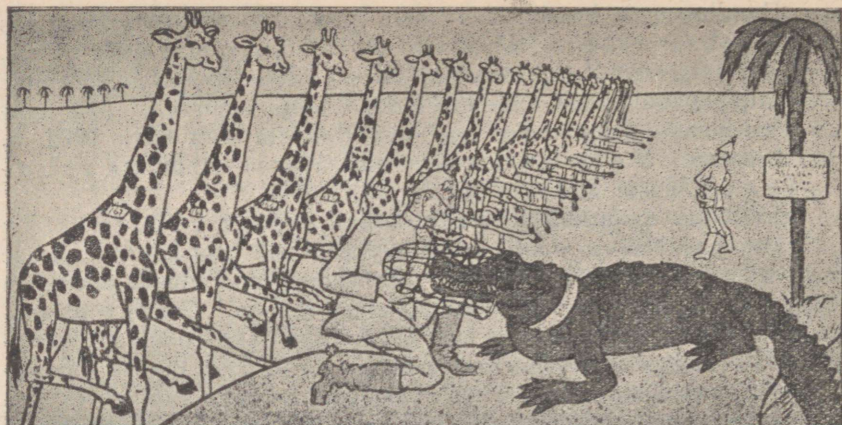
Valitsuse vabakaubanduslik majanduspoliitika ei kestnud aga kaua, sest 90-ndate aastate keskel Hohenlohe ajal hakkas valitsus agraarlaste ja keskerakonna mõjul jällegi protektsionismi pooldama. Tõsisemaid samme protektsionismi suunas tehti aga alles XX s. alguses kantsler Bülow'i ajal, kui 1903—06 lõppesid Caprivi ajal välisriikidega sõlmitud kaubalepingud. Protektsionismi teostades arvestas valitsus peamiselt agraarlaste huve. Bülow'i sõnade järgi olevat Caprivi jätnud põllumajanduse täiesti saatuse hooleks. Ta põhjendas oma protektsionistlikku poliitikat nii rahvuslikult kui ka sotsiaalselt. Põllumajanduse toetamise tähtsus tulevat eriti teravalt nähtavale sõja korral, mil vilja sissevedu väheneb või isegi katkeb. Kui töölised saavad otsest toetust riigilt sotsiaalseadusand-

luse (kindlustuse) kaudu, siis sama peaks saama põllumajandus soodsa tariifi abil. Uus tariif oli kahjulik kõigile neile riigele, kust vilja välja veeti. Seepärast kujuneski kaubalepingu uuendamine mõne riigiga, näit. P.-A. Ühendriikidega, väga aeglaselt. Mis puutub Venemaasse, siis toimus see Vene-Jaapani sõja tõttu 1904. a. üsna kergesti. Venemaal läks uus ja väga kahjulik kaubaleping iga aasta maksma ligi 13 milj. rubla.

Saksamaa majanduslik areng jätkus endiselt tööstusliku riigi suunas. Saksa vabrikusaadused kaotasid oma halva kuulsuse ning vallutasid maailmaturu. Saksamaa majanduslik areng on kõige ilmsel, kui võrrelda teda Inglismaa omaga. Saksa riigi asutamisajal ületas Inglismaa raatoodang Saksa oma neljakordselt, 1913. a. aga oli Saksa oma kaks korda suurem Inglise toodangust. Masinatööstuses ja keemilis-tehnilises tööstuses tõusis Saksamaa enne maailmasõda esikohale maailmas. Ka Inglismaal eriti kodunenud majanduselu aladel, kaubanduses ja laevanduses, jõudis Saksamaa kiirel sammul järele. 1890—1912 tõusis Saksamaa osa maailmakaubanduses 11%-lt 13%-le, kuna Inglismaa osa 20%-lt 16,6%-le ning Prantsusmaa osa 11%-lt 9%-le langes. Selleks aitas kaasa tunduvalt kaubalaevastiku kiire kasvamine. 1874. a. seisis Saksamaa kaubalaevastik neljandal, 1908. a. aga juba teisel kohal maailmas.

Tööstuse ja kaubanduse arenemisega kasvas ka Saksa rahva üldine jõukus. Kogu rahva sissetulek tõusis 1895—1907 25,3 miljardilt margalt 43 miljardini, millest 6,5 miljardit saadi protsentide kujul pankadesse või teistesse ettevõtetesse paigutatud kapitalide eest. Saksamaa hakkas muutuma nagu rantjeede riigiks. Vabad kapitalid hakkasid aina väljapaistvamalt osa etendama Saksa rahvamajanduses. Finantskapitali mõjulepääs sai võimalikuks suurpankade ja nende ühingute kaudu. Vabade kapitalide paigutamine välismaile saigi Saksa kaubandus- ja pangapoliitika tähtsamaks ülesandeks. Ses suhtes olid täiesti solidaarsed nii pangad kui ka suurtööstus. Suurtööstus oli organiseerunud sündikaatideks, trustideks ja kartellideks. Proteksionistliku kaubanduspoliitika tõttu valitsesid nad siseturgu täielikult. Sündikaatide ja trustide sihiks on võimalikult kõrged hinnad ning võimalikult suuremal määral kaupu turule saata. Et siseturg oli piiratud, siis püüti juhtida kaupu välisurgudele. Siseturu äärmiselt kõrgete hindade tõttu, mis tingitud riigi proteksionistlikust majanduspoliitikast, müüsid ettevõtjad kaupu välisurjul alandatud hindadega.

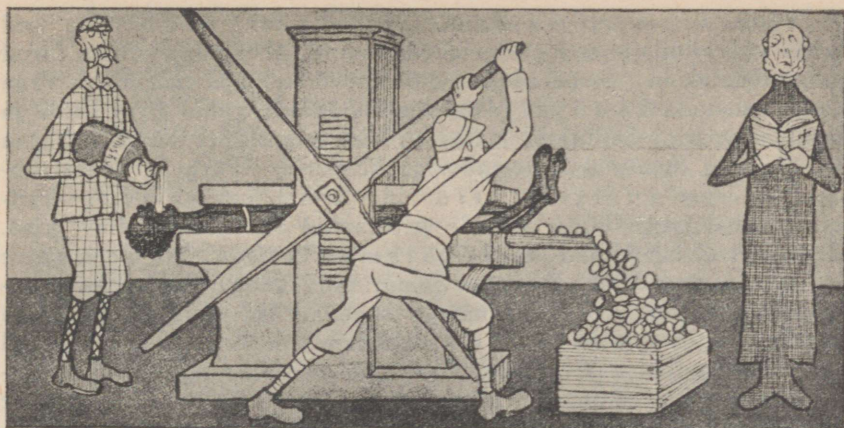
Imperialistlik välispoliitika ja ta majanduslik põhitoon. Et iga riik kaitses oma tööstust proteksionistliku tollitariifiga ning Saksamaal samal ajal tuli võistelda teiste tööstuslike riikidega, siis püüdis ta loomulikult uusi maid juurde võita või oma mõjupiirkonda saada. Sinna voolavad siis vabad kapitalid ja kaubad. Kaupu tarvitab kohalik rahvastik, kapitalid paigutatakse

44. joonis. Koloniaalvõimude poliitika: nii koloniseerib sakslane.

raudteede ja kanalite ehitamisse ja teisisse ettevõtteisse. Pankade ja kapitalistlikkude ettevõtete huvid langevad siin ühte. Mõlemad on huvitatud uute maade ja turgude juurdevõitmisest, riigi imperialistlikust poliitikast. Saksa kaupade peaturuks XX sajandi esimesel aastakümnel oli Euroopa. Saksa kaubad tungisid kõigisse Euroopa riigesse. Inglismaa siseturule, kõnelemata asumaist, valgus ikka enam kaupu märgiga „Made in Germany“, mis tekitas siin valmistajate ringkonnis tõsist hirmu. Heaks turuks Saksa kaubale olid Türgi- ja Venemaa. Saksamaa kaubanduslikku läbikäimist Venemaaga soodustas Vene-Saksa kaubaleping (1904), mis esimesele oli äärmiselt kahjulik, teisele aga samal määral kasulik. Siiski vähenes XX sajandil väljavedu Euroopa riigesse, suurenes aga Balkani, eriti Serbia ja Lõuna-Ameerika riigesse. Mis puutub viimasesse, siis tuli siin P.-A. Ühendriikidega tõsiselt võistelda, sest viimase väljavedu neisse riigesse suurenes palju kiiremini. Hiinas ja Jaapanis leidis Saksamaa eest niisama terava võistluse. Esimeses olid ta võistlejaks Ühendriigid, Inglismaa ja Jaapan, teises Ühendriigid ja Inglismaa. Neid asjaloosid pidid arvestama Saksamaa majanduspoliitika tegelased. Kui rahulikult teel polnud võimalik võita turgu Saksa kaupadele, siis arvati võimalik olevat seda teha relvastatud jõu abil.

Seepärast möödubki käsitledav ajajärk Saksamaal intensiivse relvastumise tähe all. Erilist tähelepanu juhtis valitsus sõjalaevastikule. Saksamaast pidi saama tugev mereriik, kes suudaks Inglismaaga pidada sõdasid asumaade pärast. Korduvalt suurendas Saksamaa oma väljaminekuid sõjalaevastikule. Juba 1899—1907 kasvas mere-eelarve ligi 73% (162,5-lt miljonilt 310-le). 1908. a. aga suurendas riik uuesti tunduvalt kulutusi sõjalaevastikule ning 1912. a. andis riigipäev nõusoleku nii jalaväe kui

45. joonis. Koloniaalvõimude poliitika: nii koloniseerib inglane. Saksa karikatuur.

ka õhu- ja merelaevastiku suurendamiseks. Seda tehti kõigi parteide toetusel peale sotsiaaldemokraatide ja vähemusrahvaste esindajate. Järgmisel aastal määras riigipäev ühe miljardi marga ulatuses erakordseid varanduse ja sissetulekumakse, et katta alatasa suurenevaid relvastuse kulutusi. Ikka ilmsemaks muutus nüüd Euroopale, et Saksamaa püüdis sõjajõude poolest saada vägevaimaks riigiks maailmas. Selles küsimuses teotseid solidaarselt Wilhelm II, ta ministrid, suurmaaomanikud ja suurkodanlus ning teataval määral isegi sotsiaaldemokraadid.

Sakslaste ekspansioonituning käesoleval ajajärgul andis mitmel pool tulemusi. Pärast Hiina-Jaapani sõda astusid Saksamaa, Venemaa ja Prantsusmaa koos välja „Hiina kaitseks“ Jaapani nõudmiste vastu ning sel puhul õnnestus Saksamaal saavutada Hiinas Kijaotšou sadamalinna ning pisut hiljem ka Šantung'i provintsi. Hiina valitsus oli sunnitud mainitud kohad Saksamaale 99 aastaks rendile andma. Sajandi lõpul omandas Saksamaa rea tugipunkte „Tuleviku merel“ — Vaikses ookeanis. 1911. a. omandas Saksamaa Maroko kriisi lahendamisel osa Prantsuse Kongost, Uus-Kameruni ning suure majandusliku teotsemisvabaduse Marokoski. Majanduslikult vallutada ja seega teataval määral poliitiliseltki oma mõju alla saada püüdis Saksamaa Türgimaa ja Balkani riike. See läkski tal korda eriti Türgimaa suhtes. Et Türgimaa krooniliselt rahapuuduse all kannatas ja võlgadega kooramatud oli, siis püüdis Saksamaa enesele saada õigust Väike-Aasia ja Mesopotoomia loodusvarade kasutamiseks. Suurim Saksamaa pankadest, Saksa pank, mille ülesandeks kaubanduslike suhete arendamine ja kindlustamine nii Saksamaa ja Euroopa riikide, kui ka Saksamaa ja Välis-Euroopa turgude vahel, saigi enesele õiguse Konstantinoopoli ja Bagdadi vahelise raudtee

ehitamiseks. Seega oleksid avanenud suured asumisvõimalused Saksa väljarändajatele, toorainete ostukohad ja valmissaaduste turud Saksa tööstusele. Sama raudteed oleks võinud aga Saksamaa väga hästi kasustada ka sõjaliste operatsioonide puhul Briti India ja Egiptuse vastu. Selline võimalus oli seda suurem, et Türgi ja Saksa sõjaväejuhid tegelesid kauemat aega käsikäes. Türgi sõjaväes töötasid Saksa instruktorid ning teda juhatasid Saksa ohvitserid, kellel isegi Türgi vägede peastaabis oli öelda kaaluv sõna. Muidugi ei meeldinud ei Inglismaale ega Venemaale Saksa mõju tõus Väike-Aasias. Samuti halvendasid Saksamaa vahetõu Inglismaa ja Prantsusmaaga sagedad laevastikukrediitide ja muude relvastuskulude suurendamised, keisri väljakutsuvad kõned Saksamaa „tulevikust“, mis „asub merel“, ning sõjaka meeleolu tõus kogu seltskonnas. Ning kui Saksamaa lõpuks oma sõjaliste jõududega oli valmis toetama Austria röövpoliitikat Balkanil, siis pidi paratamatult vallanduma maailmasõda tema ja entente'i riikide vahel.

6. Austria-Ungari ja Balkani küsimus XX sajandil maailmasõja puhkemiseni.

Rahvuslikud vastuolud ja nendest mõjustatud sisepoliitika. Austria-Ungari poliitilise elu silmapaistvaimaks nähtuseks XIX s. lõpul ja XX s. alguses olid tülid riigi arvukate rahvaste vahel. Slaavi ja romaani rahvad ei suutnud leppida sakslaste juhtiva osaga Cisleithanias ning ungarlaste omaga Transleithanias, sest et nad liikmete arvult ületasid tunduvalt sakslaste ja ungarlaste koguarvu riigis. Esitades senist dualistlikku riigistruktuuri tahtsid nad muuta Austria-Ungarit paljude rahvusriikide föderatsiooniks. Rahvusriigid pidid seejuures olema sisepoliitiliselt peaaegu täiesti iseseisvad, üldliidulisel küsimusel aga oleksid nad omanud ühesuguseid õigusi. Sellise föderatiivriigi ideaali eest pidasid slaavi rahvad ja rumeenlased visa, kuid tulemustevaest võitlust.

Teisele kohale jäänud rahvaste olukord ei olnud mõlemas riigipooles kaugeltki ühesugune. Austrias oli mittedaksa rahvaste olukord sakslaste omaga võrreldes parem kui mitteungari rahvaste seisukord ungarlastega võrreldes Ungaris. Selle nähtuse põhjuseks oli ühelt poolt Austria konstitutsioon, mis kandis teataval määral föderatiivset iseloomu, kuna Ungarile oli omane tugev tsentralisatsioon, teisalt aga fakt, et Austria slaavlased omasid suuremat haridust ja sotsiaalset erikaalu kui slaavlased ja rumeenlased Ungaris.

Ungari parlamendi valimistsensus kindlustas tugeva ülekaalu ungarlasile, kes seetõttu võisid ajada kogu riigis järjekindlat tsent-

ralisatsioonipoliitikat. Ungari keele viimine koolesse esmajärgulise õppeainena (1905), tema ametiasutiste ja raudteede asjaajamisekeeleks tegemine ka Kroaatias ja Lõuna-Slaavi aladel tekitas sealseis elanikes, kes enamasti ungari keelt ei osanud, palju rahulolematust ning võimsa liikumise valimisreformi kasuks. Kui ka Ungari sotsialistid valimisreformi nõudmisega esinesid, andis valitsus 1912. a. uue valimiseaduse. Viimane ei toonud kaasa kaugeltki üldist hääleõigust, vaid kindlustas majandusliku ja haridusliku tsensuse kaudu endiselt ungarlaste ülekaalu parlamendis. Valijate koguarv tõusis küll ligemale kahekordseks, kuid jäi siiski õige väikeseks, moodustades umbes 10,4% elanikkude koguarvust.

Austrias oli nii parlamendis kui ka väljaspool seda vähemurahvaste mõju palju suurem kui Ungaris. Vajaliku poolehoidu võitmiseks pidi valitsus korduvalt tegema järeleandmisi ühele või teisele vähemurahvale. Kõige paremini said valitsusega läbi poolakad, keda kõigiti soodustati, võrreldes väike-venelastega. Kõige rahulolematuma elemendi moodustasid tšehhid. Radikaalsed ringkonnad tšehhide keskel taotlesid Böömi üheväärset seisukohta Austriaga ja Ungariga. Eriti suuri segadusi riigis tekitas tšehhide võitlus tšehhi keele õiguste eest. Tšehhid tahtsid, et kogu Böömimaal ametiasutiste läbikäimine rahvaga toimuks ametiasutise poole pöörduja keeles. 1897. a. andiski ministerpresident Baden vastava määruse. Viimasega aga polnud rahul sakslased, kes alustasid ajakirjanduses teravat poleemikat, korraldasid tänavademonstratsioone ja skandaale ning obstruktsioone parlamendis. Ärevus sakslaste keskel muutus nii suureks, et valitsus pidi lahkuma. A. 1900 ministerpresident Körber'i poolt viidi läbi parlamendis keelseadus, mille järgi Böömi jaotati rahvakoosseisu järgi ringkondadeks, kus siis asjaajamisekeeleks ametiasutis oli kas tšehhi või saksa keel ringkonna enamurahva järgi, või koguni mõlemad. Sellise korraldusega ei tahtnud jällegi leppida tšehhid, kes Böömi ajaloolise ühtsuse säilitamiseks nõudsid kogu maa ametiasutisisesse asjaajamisekeelena tšehhi keelt. Nagu varemgi sakslased, nii üritasid nüüd tšehhid tänavademonstratsioone ja skandaale ning obstruktsioone parlamendis. Üldse harrastati Austria rahvaesinduses väga palju obstakulisiooni, mille tõttu keiser tihti tarvitas õigust hädavajalisi seadusi kehtima panna parlamendi poole pöördumata. Seetõttu ei saanud kujuneda Austrias normaalne demokraatlik valitsemisviis, kuigi siin oli selleks eeldusi, eriti pärast 1906. a. valimisreformi, mis andis rahvale enam-vähem üldise valimisõiguse.

Välispoliitika põhijooned. Et Austria-Ungari oli peaaegu täiesti randjooneta riik, siis ei võinud ta võitlema hakata teiste suurriikidega kolooniate omandamisel väljaspool Euroopat. Austria imperialismi vallutussihid jäid seepärast Balkani poolsaarele suunatuks. Austria poliitika Balkanil oli täiesti kokkukõlas Saksamaa omaga. Saksamaa ei olnud küll otseselt huvitatud Balkani rah-

vaste alistamisest, kuid talle oli tähtis Türgi riigi edasipüsimine ning seepärast ka Balkani rahvaste nõrgestamine. Niisama loomulikult kui Saksamaa poolehoidu äratas Austria vallutuspoliitika Venemaal pahameelt. Pidas ju Venemaa valitsus end Balkani riikide kaitsejaks ning ihkas oma käsutusse võimu Must ja Egeuse mere vahel. Venemaad kartes ei julgenudki Austria kaua teha mingisuguseid vallutusi Balkanil. Alles pärast Vene-Jaapani sõda, kui oli paljastunud tsaaririigi militaarne nõrkus ning konstitutsionalismi teostamine tekitas segadusi riigielus, astus Austria Balkanil otsustavaid samme, mis vahekorra Venemaaga veelgi pinevamaks muutsid.

Noortürklaste revolutsioon ja Bosnia-Hertsegoviina annekteerimine (1908). Pärast kolmiklepingu sõlmimist (1908) otsustasid Vene- ja Inglismaa senisest suuremal määral segada end Türgi riigi siseellu. Nii nõudsid nad Türgimaalt rea uuenduste elluviimist Makedoonias. Makedoonia, mille Berliini kongress jättis Türgi võimu alla, kannatas kauemat aega anarhia all. Mitmed rahvused, nagu bulgaarlased, kreeklased, serblased, albaanlased, türklased, juudid jt., kes elutsesid siin kirevas segus, kannatasid Türgi sõjaväe väljapressimiste ja rekvisitsioonide ning Albaania röövlite all. Segadust suurendas veel enam naaberriikide poliitiline propaganda kiriku ning kooli kaudu ja isegi väesalkade maalesaatmise näol, sest seetõttu muutusid teravaks elanikkude rahvuslikud vastulolud. Nii kreeklased kui ka bulgaarlased ja serblased ihkasid endile Makedooniat olgu ajaloolise õiguse (kreeklased), olgu rahvuslike või kiriklike motiivide (bulgaarlased ja serblased) alusel. Makedoonia jaotamisele olid aga teravalt vastu sakslased ja austrelased ning seepärast ei võinudki see toimuda. Ka Inglise-Vene uuenduskava teostamine nurjus — seda takistas noortürklaste revolutsioon Türgimaal 1908.

Noor-Türgi erakond, kes taotles konstitutsioonilist riigikorda, oli endale salajase propaganda kaudu võitnud palju poolehoidu sõjaväes. Noor-türklased väitsid, et välismaade mõju kasvamine Makedoonias ning senine absolutistlik valitsemisviis viib paratamatult Türgimaa jagamisele Euroopa riikide vahel. Noor-türklaste revolutsioon õnnestuski, andes maale konstitutsioonilise riigikorra ning aidates noor-türklased võimule. Uued Türgimaa peremed deklareerisid, et nad kavatsesid konstitutsioonilisel teel korraldada riiki ega salli võõraste vahelesegamist Türgimaa siseellu.

Tegelikult ei toonud konstitutsiooniline kord kuigi suuri uuendusi ristiusulisile rahvaile Türgimaal. Noor-türklaste revolutsioon näitas aga veel kord Türgi riigivõimu nõrkust ning julgustas Austria-Ungarit annekteerima Bosnia ja Hertsegoviinat, mis juba varem oli tema poolt okupeeritud. Kõige valusamini riivas see Austria samm Serbiat, kes aga üksi ei võinud mõeldagi sõjale Austriaga. Venemaa aga hoidus igasugusest sõjalisest aktsioonist juba seepärast, et Saksamaa enda solidaarseks tunnistas Autriaga.

Balkani sõjad (1912 ja 1913). Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimine ja noor-türklaste revolutsioon ei lahendanud Balkani keerd sõlme, vaid tegid ta pigemini raskemaks. Serblased unistasid endiselt Suur-Serbiast, mis oleks sisaldanud ka Austria-Ungari Lõuna-Slaavi provintse, ning ristiusu rahvad kannatasid endiselt Türgi valitsuse all. Neil asjaoludel õnnestus Venemaa ja Kreeka diplomaatidel sobitada Balkani riikide — Serbia, Bulgaaria, Montenegro ja Kreeka — liitu, kes alustas 1912. a. Türgimaaga sõja. Austria ja Saksamaa ei teinud takistusi sõjaks liidule kindlas usus, et Saksa ohvitseride poolt reformitud Türgi väed võidavad liidu omi. Türgi väed aga purustati täielikult ning liitlaste kätte läksid Makedoonia, Tessaalia, Põhja-Albaania ning osa Traakiat. Kõige energilisemalt teotsesid sõjas bulgaarlased, kes vallutasid Adrianopoli ning nihutasid nii viisi Türgi piirid peaaegu väinadeni. Et senised liitlased võidusaa-vutiste jagamisel ei suutnud kokku leppida, vaid äärmiselt teravasse vastuollu sattusid, eriti Serbia ja Bulgaaria, siis puhkes liitlaste eneste vaheline sõda, millest osa võttis nüüd ka Rumeenia ja mille tagajärjel Balkani riigid kaotasid suure osa oma seniseid saavutisi. Serbia ja Bulgaaria vahelised tülid tekkisid suurelt osalt Saksa ning Austria mõjul, kes oskasid ajada teravaks huvide vastuolusid Makedoonia küsimusis. Nii näeme Balkanil võitvat esialgu entente'i, varsti aga keskriikide diplomaatiat tegevat edusamme. Keskriikide mõjul ei võimaldanud Euroopa suurriigid Serbiale ka väljapääsu Aadria merele, vaid asutasid Serbia ja Aadria vahele iseseisva Albaniat vürstiriigi ühe Saksa prints valitsuse all.

46. joonis. Krahv Stefan Tisza, Ungari ministerpresident.

Austria sõjakuulutus Serbiale (28. juulil 1914). Balkani sõdade tulemused ei rahuldanud neist osa võtnud väikeriike, kuid neil puudus jõud alustada uut sõda. Seda Balkani riikide väsimust kavatses kasutada Serbia vallutamiseks Austria, kes kartis, et talupoegade riik Serbia, kus puudus peaaegu täiesti mõisnikuseisus, võiks saada hädaohlikuks Ungari Lõuna-Slaavi provintsidele, kus valitsesid teravad vastuolud talupoegade ning arvuka ja võimuka mõisnikkude klassi vahel. Austria lootis, et entente'i riigid ei sega end sõtta Serbiaga. Olid ju Venemaa ja Prantsusmaa jätnud kordu-

valt militaarse abita neile sõbralikke Balkani riike ning Inglismaa polnud isegi diplomaatiliselt koos töötanud eelmainitud riikidega. Nagu 1908. a. Bosnia-Hertsegoviina annektseiooni puhul, nii lootis Austria nüüdki Venemaad rahule sundida, ähvardades Saksamaa koostööga sõjas. Ka Itaaliat püüdis Austria võita koos Serbia

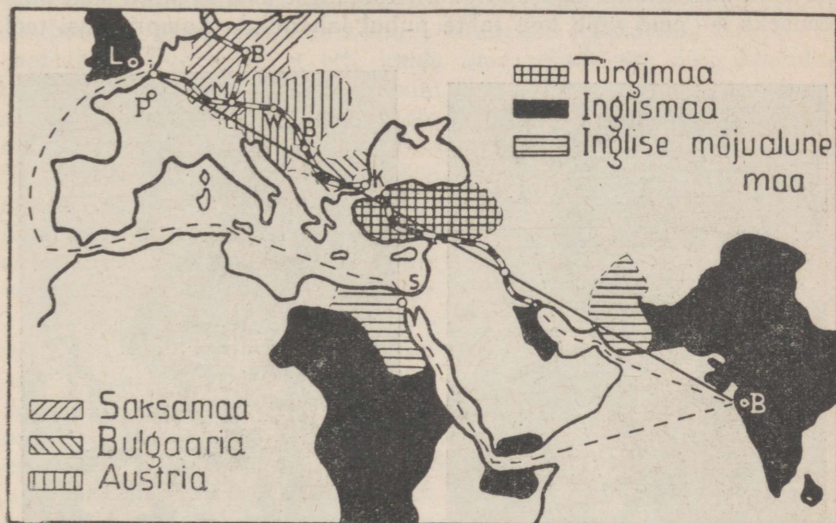
47. joonis. Franz Ferdinand Sarajevos üks tund enne atentaati.

ründamiseks, kuid Itaalia valitsus vastas ettepanekule eitavalt (1913. a. suvel). Ka Ungari riigitegelaste seas leidis poolehoidu Austria sõjakas Balkani poliitika. Eriti pooldas teda Ungari minister-president krahv Stefan Tisza, austriameelse erakonna juht Ungaris.

Välise ettekäände sõja alustamiseks andis nn. Sarajevo sündmus. Mainitud Bosnia linnas surmas serblane-gümnaasiast Austria troonipärija Franz Ferdinandi 28. juunil 1914. Serbia valitsuse kaassüüd atentaadis ei saadud tõestada ning pealegi oli see äärmiselt ebatõenäoline, aga Austria valitsus kujutas asja nii, et vähemalt teatav kahtlus langes Serbia valitsusele. Kolm nädalat pärast atentaati üllatas Austria valitsus Serbiat väga raske ultimaatumiga, mille vastamiseks jäeti ainult 48 tundi aega. Kuigi ultimaatum tingimused olid Serbiale alandavad sisult ja vormilt, aktseptsis rahuarmastav Serbia valitsus nad peale kahe punkti. Hoolimata Serbia äärmisest vastutulelikkusest kuulutas Austria-Ungari 28. juulil 1914 sõja, millest aga vastu Austria ootusi kasvas välja suur maailmasõda.

1. Sõja põhjused, puhkemine ja osavõtjad.

Vastuolud Euroopa riikide vahel. Maailmasõjale valmistasid hea pinna mitmesugused tülid ja ühised, mis kauemat aega püsisid Euroopa riikide vahel. Tähtsamad neist olid 1) Prantsus- ja Saksamaa, 2) Venemaa ning Austria ja Saksamaa ning 3) Inglis-

48. joonis. Saksamaa idapoliitika. Bagdadi raudtee seisund 1914. a.

ja Saksamaa vahelised vastuolud. Pinevus Saksamaa ja Prantsus- maa vahel tekkis ainult osalt Elsass-Lotringi vallutamisest sakslaste poolt ning nende šovinistlikust poliitikast mainitud provint- sides. Palju enam häiris Saksa-Prantsuse heanaaberlikke vahekordi Saksa valitsuse püüe soetada endale kas poliitilisi kolooniaid või vähemalt majanduslikke tagamaid Prantsuse mõjualuseis Aafrika osades, nagu seda näitasid 1905. ja 1911. a. Maroko kriisid, mil Saksamaa esines väga sõjakalt ja ähvardavalt. Vene-Aust- ria vaheline pinevus ulatus tagasi Berliini kongressini, mil Vene- maal tuli taluda diplomaatiliselt lüüasaamist Austrialt. Eriti teravaks kujunes Vene-Austria vahekord aga pärast ootamatut Bosnia annekteerimist Austria poolt 1908. a. ning Balkani sõdade ajal, mil Austria asetas mängu kogu oma diplomaatilise mõju, et vähendada Balkani slaavi riikide võidutulemusi. XX sajandil hakkas Austria-Vene vastuolu laienema enam ja enam ka Saksa-Vene vastu- oluks, sest Saksamaa teotses Austriaga solidaarselt, püüdes kesk- riikide mõju laiendada nii, et see ulatuks „Elbest Eufratini“. Bag-

d a d i r a u d t e e kontsessiooni saamisega näiski astuvat teostumis-
 ajajärku keskriikide Elbe-Eufrati programm. S a k s a - ja I n g l i s -
 maa vaheline pinevus tuli osalt majanduslikust võitlusest, aga veel
 suuremal määral Saksa merejõudude suurendamisest ning Inglis-
 maale hädaohtlikust idapoliitikast. Ka suhtuti isikuvabaduse kodu-
 maal Inglismaal suure võõrastuse ja üleolekuga sakslaste s õ d u r -
 i n i m e s e ideaali, mis omakord kibestas sakslasi.

Saksamaa osa maailmasõja puhkemisel. Pinevusi Euroopa riikide
 vahel on ikka olnud, aga huvide vastuoludest üksi ei jätku sõja puh-
 kemiseks — neid võib hea tahte puhul lahendada kompromissi teel.

49. joonis. Prantsuse vägede
 ülemjuhataja kindral Joffre.

50. joonis. Inglise vägede ülem-
 juhataja French.

1870—1914 oli küllalt tüliküsimusi Euroopa riikide vahel, kuid nad
 kõik lahendati rahulisel teel, isegi sellised õrnad küsimused nagu
 Aafrika jagamine. Sellest ajast kui sisse seati üldine väeteenistus
 ning suurriigid aina tihedamaid majanduslikke sidemeid löid välis-
 maadega, tähendas sõja alustamine eriti suurt riski, isegi õnneliku
 sõja majanduslik tasuvus muutus väga kahtlaseks. Euroopa riikide
 üldist vastumeelsust sõja suhtes oskas kasustada oma t u l u k s
 S a k s a m a a — kõige tugevama ja paremini organiseeritud sõja-
 väega riik. Saksamaad pole kordagi ähvardatud sõjaga, et nii saavu-
 tada oma geopoliitiliste nõudmiste täitmist või majanduslikke kont-
 sessioone. Seepärast on ka väga loomulik, et just Saksamaa vastu-
 seisu tõttu ä p a r d u s i d kõik r e l v a s t i s e v ä h e n e m i s e k a t s e d
 Euroopas. Muidugi leidis igal maal selliseid rahvastiku e r i -
 r ü h m i, kes lootsid endile sõjast tulu, ja püüdsid teda õhutada,

näit. vägede moonamuretsejad, raua-, masina- ja relvavabrikandid ning pankurid, kes krediteerisid valitsust, kuid Saksamaal oli nende mõju eriti suur.

Isesuguse selgusega tõendab seda „kahuritekuninga“ Kruppi tegevuse paljastamine riigipäeval 1913. a. Rahvasaadik K. Liebknecht tõestas dokumentaalselt, et Krupp'i firma ostab ära sõja- ja mereministeeriumi ametnikke, kes pidid muretsema ära kirjad saladokumentidest ja otsuseist, kusjuures erilist tähelepanu juhiti teiste firmade tingimustele ja otsustavate instantside arvamustele esitatud kaupade ja nende hindade kohta. Mainitud teated olid Krupp'i firma tarvilikud seks, et ette jõuda oma võistlejaist ning koondada tellimisi enda kätte. Kui varemini ultramilitaristlikud ringkonnad toonitasid alatasa, et „Krupps Ehre — Deutschlands Ehre“, siis seletasid nad nüüd: „Krupps Schande — Deutschlands Schande.“ Viimasega ei tehtud etteheiteid Krupp'i firmale, vaid paljastajaile. Veel iseloomulik on sama rahvasaadiku teine paljastus. Ta näitas dokumentaalselt, kuidas Saksa suurema sõjaväe- ja relvavabriku direktor ära ostab Prantsuse ajalehtede toimetusi, et viimased sensatsioonilisi teateid avaldaksid Prantsuse valitsuse otsuseist sõjaväe relvastise suurendamise ja täiendamise kohta. Niisugused teated sundisid ka Saksa valitsust suurendama ja täiendama oma sõjaväe relvastist. Samal ajal ostis Prantsusmaal Schneider'i kahurivabrik (Crenot's) samuti ära ajalehtede toimetusi, et need õhutaksid sõjaärevust. Peale sõjapidamist otseselt huvitatud ringkondade lootsid aga Saksamaal laiemad rahvahulgad kui kuski mujal tulevikusõjast endale ainelist kasu. Kindralstaabi ülem krahv Schlieffen oli töötanud välja üksikasjalise kava, mille järgi Prantsus- ja Venemaa võitmine oli ainult 8—10 nädala küsimus. Saksamaa pidi esmalt paiskama kõik oma väed Prantsusmaa vastu läbi Belgia, sest Belgia—Prantsuse piiril puudusid tugevad kindlused, võitma Pariisi ning sundima prantslasi rahu tegema. Siis pidi Saksamaa transportima eeskujuliku raudteevõrgu kaudu oma Väed Venemaa vastu ning võitma Vene halvasti varustatud ja raskesti liikuva sõjaväe. Sõja tagajärjel lootis Saksamaa end täiesti maksma panna Balkani poolsaarel ja Türgimaal, võttes seejuures Serbialt ta iseseisvuse ning ühendades ta Austriaga; eemale nihutada Venemaa d Musta mere

51. joonis. Vene vägede ülemjuhataja suurvürst Nikolai.

rannikult Dnepri taha, Läänemere maid ühel või teisel kujul Saksamaaga ühendada ja end Venemaal majanduslikult maksma panna¹. Prantsusmaalt kavatses Saksamaa võtta maapõuevaraderikka Prantsuse Lotringi ning koloniaist mitte ainult Maroko, vaid teisi hiiglaasumaid. Selliste hiiglaalade vallutamine lühikese aja jooksul pidi tagama sõja tasuvuse. Saksamaa oli kindel oma tehniliselt täiuslikkude vägede kavakindlas ja täpsas teotsemises ning kiires võidus, seda enam, et Inglismaa tema arva-

52. joonis. Saksa vägede ülemjuhataja Hindenburg, keiser Wilhelm ja kindralstaabi ülem Ludendorf.

tes pidi jääma läheneva sõja korral erapooletuks. Eriti 1914. a., mil Iiri home-rule'i küsimuse pärast ähvardas Inglismaad kodusõda, usuti seda kindlasti. Kuid sõjakuulutuse korral Inglismaagi poolt polnud sakslastel nende arvates suuremat hädaohtu karta. Oli ju inglise rahvas „ni degenereerunud“, et ta polnud maksma pannud üldist väeteenistuse kohustustki, ning vajas kaua aega tugevama sõjaväe loomiseks. Arvestades veel seda, et Venemaa oma relvastumiseega oli kaugele maha jäänud Saksamaast, näisid tingimused sõja alustamiseks 1914. a. kõigiti soodsad ning selles otsiti ainult parajat ettekäänat.

¹ 1905. a. tehtud kaubalepingu pikendamiseks oli vähe lootusi.

Maailmasõja puhkemine ja osavõtjad. Peale Austria-Serbia sõja puhkemist kuulutas Venemaa välja mobilisatsiooni, et näidata oma valmisolekut Serbia kaitsemiseks. Saksamaa nägi Vene vägede mobilisatsioonis ähvardust enda vastu ning nõudis mobilisatsiooni katkestamist, mida Venemaa aga ei teinud. Saksamaa kuulutas Venemaale nüüd sõja (1. augustil), Austria tegi seda mõned päevad hiljem. Samal ajal algas ka sõda Prantsusmaga. Kõik see toimus imekiiresti. Niipea kui Saksa esimesed väeosad astusid üle Belgia neutraalsest piirist, kuulutas Inglismaa Saksamaale sõja. Itaalia jäi esialgu erapooletuks.

Üldeuroopalist iseloomu kande võttis sõda muutus varsti maailmasõjaks. Ka Inglismaaga lepingute kaudu seotud Jaapan kuulutas Saksamaale sõja. Tema peahuviks oli Saksamaa väljatõrjumine Hiinast. Tal õnnestuski vallutada Saksamaa päralt olevad kindlustatud kohad ning maa-alad Aasias. Jaapanile järgnes Hiina. 1914. a. sügisel kasvasid ka Austria-Saksajõud: nendega ühines Türgimaa. Viimasele järgnes aasta hiljemini Bulgaaria, julgustatuna Vene kaotustest Galiitsias ja Poolas. Samal aastal ühines lepinglastega ka Itaalia ning 1916. a. Rumeenia, kes lootis omandada Austria-Ungarilt kõik maad, kus rumeenlased enamuses. 1917. a. liitus lepinguriikidega viimane erapooletu suurriik, P.-A. Ühendriigid. Temale järgnesid varsti mitmed Lõuna-Ameerika riigid, kes aga kuigi suurel määral ei mõjutanud sõja saatust.

2. Sõja käik. Rahu.

Saksa kava fiasko. Maailmasõja alguses koondasid sakslased oma jõudude enamiku läänerrindele ning neil oli seal alguses edu. Belgia vallutati vähem kui kolme nädalaga, vaatamata väikeriigi kangelaslikule vastupanule. Siis tungiti Põhja-Prantsusmaale. Kiirmarsil lähenesid sakslased Pariisile. Prantslased lasksid seda toimuda osalt teadlikult, et korraldada oma vägesid võimsaks vastulöögiks. Septembri esimesel poolel alustasidki Prantsuse väed kindral Joffre'i ja Inglise omad marssal French'i ülemjuhatusel vastupealetungi ning mitu päeva (6.—10. sept.) kestnud Marne'i lahinguis sundisid nad sakslasi taganema Aisne'i jõetaha. Vaenlast oleks aetud veelgi kaugemale, poleks ta kindlustanud end kaevikute abil. Kaevikute edukaks ründamiseks puudusid liitlastel aga vajalikud kahurid, tankid ja muud tehnilised vahendid. Kaevikuid polnud üheski sõjas tarvitatud selles ulatuses nagu maailmasõjas ning nende ründamiseks puudusid väejuhtidel seepärast kogemusedki. Sõda läänefrontil võttis varsti täiesti positsioonisõja ilme. Front külvati üle kindlustistega, mis ulatusid Põhjamerele Šveitsi piirini. Nii luhtusid täiesti Saksa kindralstaabi lootused lühiajalisele, võidurikkale liikumissõjale.

Võitlused 1916. a. lõpuni. Nagu Prantsuse vägesid, nii ei suutnud sakslased ka Vene omi purustada nii kergesti nagu nad olid lootnud. Sõja puhkemisel tungisid Vene väed ülemjuhataja suurväest Nikolai juhatusel kiiresti Ida-Preisimaale, jõudes Königsbergi lähedusse. Kuid verises Tannenbergi lahingus õnnestus kindral Hindenburgil ja Ludendorfil lüüa Vene vägesid, kasustades seejuures ära osavasti maastiku omapära. Kogu kahurvägi langes nüüd vaenlase kätte, umbes 100 000 meest sai surma, 150 000 Vene sõdurit langes vangiks. Kestvam oli venelaste edu Austria vastu. Siin vallutasid nad peaaegu kogu Galiitsia ja Bukoviina. Kuid 1915. a. suvel olid Vene väed sunnitud

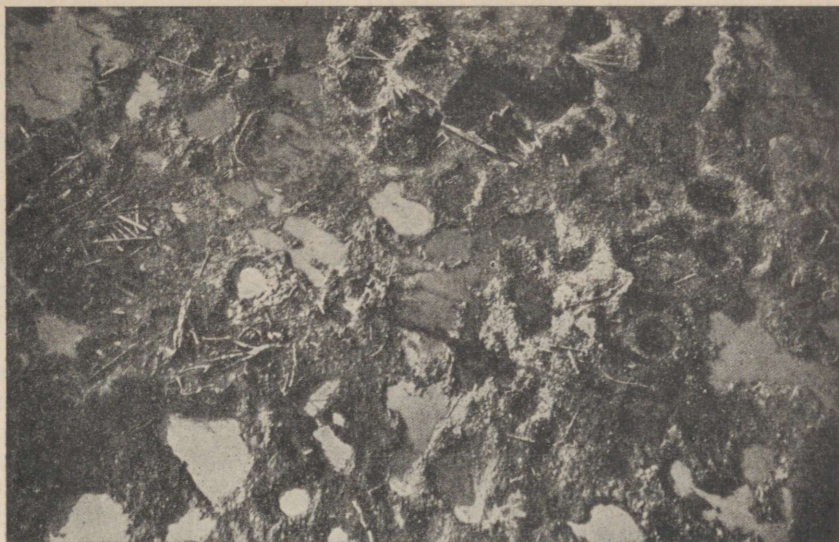

53. joonis. Inglise laevastiku ülemjuhataja Jellicoe.

laskemoona puudusel taganema Galiitsiast ja isegi Poolast ja Leedu maist. Ka siin hakkas sõda võtma nüüd positsioonisõja iseloomu. Kujunes enam-vähem püsiv front Läänemerest Musta mere niing siit Pärsia laheni, sest Vene ja Inglise väed sõdisid keskriikidega ka Väike-Aasias. Lääne- ja idafrontile lisandus veel lõunafront Balkanil, kuna liitlased püüdsid Salonikit sõjaväe baasiks tarvitades võita Dardanelle ning ita allased püüdsid eemale tõrjuda Austria vägesid Aadria mere äärest.

Võistlevate poolte jõud oli maailmasõja esimeses faasis (1917. a. alguseni) enam-vähem võrdsed. Liitlastel oli enam edu merel, keskriikidel aga mandril. Keskriikide edu mandril oli tingitud suurelt osalt sellest, et Saksamaa juba maailmasõja alguses vallutas Belgia ja Prantsuse Lotringi, mille tõttu tal oli külluses kasustada rauda ja kivisütt. (Kogu Lotring annab umbes poole Euroopa rauatoodangust.) Nii võis Saksamaa kauemat aega säilitada oma tehnilist üleolekut, mida ta omas vastaste vägede suhtes maailmasõja alguses.

Maailmasõda ise oli suurem ja kulukam sõda, mida üldse tunneb ajalugu. Üldine sõjavägede arv ulatus mitmekümne miljonini. Üldine väeteenistuskohustus kehtis seninähtamatus ulatuses, Saksamaal mobiliseeriti näit. 17- kuni 20-aastased noorukidki. Maailmasõja jooksul langes sõdureist umbes 10 000 000 surnutena. Sõda erines endisist ka selle poolest, et temas etendas ülitähtsat osatehnikat. Otsustavat osa mängisid siin hiiglakahurid, kuuliheitemasinad, kuulipildujad, lennukid, mürgised gaasid ja tankid. Lõppeks iseloomustas suurt maailmasõda suur halastamatus nii vastaste vägede kui ka võidetud maa elanikkude suhtes. Võidetud

54. joonis. Sõjamaastik Flandrias.

55. joonis. Purustatud linnaosa Prantsusmaal.

aladelt koguti igasuguse halastuseta kokku kõik toidutagavarad, elanikud aga sunniti raskele tööle kindlustiste ehitamisel. Eriti julmalt talitasid võidetud mail sakslased — Belgias ja Prantsusmaal purustasid nad palju vabrikuid ja kaevandusi, rahulikke elanikke,

eriti kvalifitseeritud tööjõude, surmati tühiste ettekäänete all suuri hulgi. Saksa veealused paadid lasksid põhja suuri aurikuid eraisikuist reisijatega, nende lendurid pommitasid hoolimatult Pariisi, Londonit jt. liinitaguseid linnu.

Võitlused 1917. a. sõja lõpuni. Saksamaa seisund muutus tunduvalt tugevamaks, kui 1917. a. puhkes Venerevolutsioon ja sama aasta oktoobrikuul läks võim enamlaste kätte. Venemaa lahkus oma liitlaste hulgast ning tegi Saksamaaga eraldi rahu Brest-Litovskis 1918. a. märtsikuul. Saksamaa luges sõja idas lõpetatuks ja algas 1918. a. kevadel

pealetungi läänes, et siingi lõpetada sõda. Siin oli sakslasil edu aga ainult esialgu, sest liitriikide ettevalmistused polnud veel lõppenud. Samal ajal, kui Venemaa puhkes revolutsioon, ühinesid liitriikidega ka P.-A. Ühendriigid (1917. a. märtsikuul). Juba aasta varemini deklareeris president Wilson, et Ühendriigid on eluliselt huvitatud sõja lõpetamisest. Ta püüdis lepitada sõdivaid riike järgmistide eesalusel: sõda lõppegu ühe või teise poole kindla võiduta; loodagu uus rahvusvaheline kord, mille järgi kõik riikidevahelised tülid ja kokkupõrked lahendatakse rahulikul teel; kõik rahvad saagu rahvusliku enesemääramisõiguse, mered tunnistatagu vabaks kõigile rahvaile ja piiratagu relvastist. Samad teesid, kuid täiendatud kujul, leidsid aset (8. jaan. 1918) ka Wilsoni

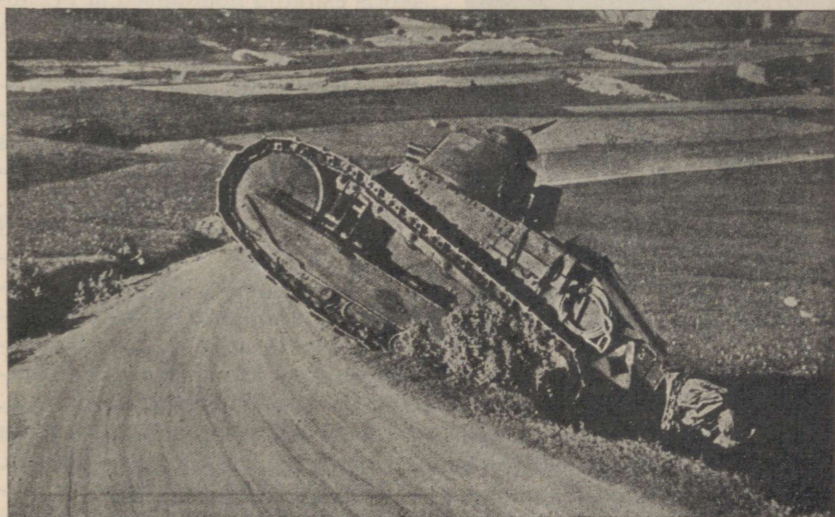

56. joonis. Marssal Foch, liitriikide ühendatud vägede juhataja 1918. a.

kuulsais 14 punktis, kus oli ette nähtud ka Rahvasteliit. Wilsoni lepituskatse ei läinud korda ning sõda kestis edasi. Et sõda tekitas maailmamajanduses korralageduse, riivates niiviisi ka Ameerika huve, siis otsustasid Ühendriigid sõjast osa võtta, et sel teel kiirustada ta lõpu lähenemist. Ameerika ühinemine lepinguriikidega kindlustas viimaseile täielikult tehnilise üleoleku ning selle kaudu võidu.

Saksa sõjavägede jõud murti lepinglaste vägede poolt, keda juhiti marssal Fochi üldise ülemjuhatajana 1918. a. aprillikuust alates. Nad muutusid ofensiivseks tegevuseks täiesti võimetuks. Tehnilisist vahendeist mängisid maailmasõja lõppaastal otsustavat osatähtsust, mida lepinguriigid suuri hulgi tarvitusele võtsid, sest nad osutasid väga edukaks relvitskaeviku sõjasa. On huvitav, et inglased omasid juba kauemat aega korraliku tanki mudelit, kuid ei Inglise ega Prantsuse väejuhid ei lootnud tankidest mingit tulu sõjas.

Esimesed tankid saatis Briti mereministeeriumi (mitte maaväe) juht 1916. a. Prantsusmaale, vaatamata väejuhtide opositsioonile, ning nüüdki ei võetud neid kohe tarvitusele pealetungide toetamiseks. Samal ajal kui Saksa sõjaväed kaotasid pealetungivõime, väsisid ka teised keskriigid ning nende koalitsioon lagunes. 1918. a. oktoobrikuul lõpetas sõja Bulgaaria, kellele varsti järgnes Türgimaa. Austrias oli alanud täieline lagunemine. Ungari kuulutas enese iseseisvaks, sedasama tegid ka tšehhid ja slovakiid. Nii jäi Saksamaa üksinda ja pidi alustama rahuläbirääkimisi. Kõigele sellele järgnes novembri revolutsioon Saksamaal, mis muutis monarhistliku Saksamaa vabariigiks ning andis võimu sotsialistidele. Nii purunes Saksa imperialism lõplikult.

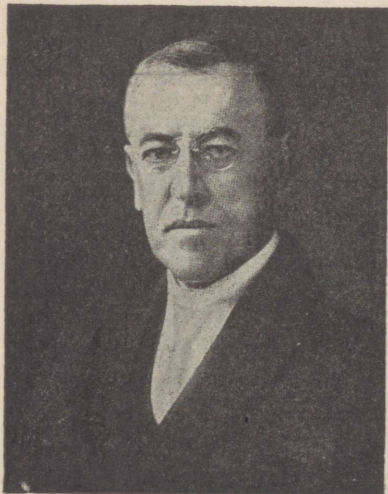

57. joonis. Prantsuse sõjatank.

Versailles' rahu (28. juunil 1919). Juba juulis 1918, kui liitlased alustasid jõurikast pealetungi läänerindel, hakkas meeoleolu Saksa sõjaväes langema ja kadus lootus sõja võidukasse lõppu. Sellele liisandusid blokaadi tagajärjel tekkinud majanduslik ummik ja toorainete puudusest tingitud raskused sõjavarustise alal. Lõppeks lagunes keskriikide koalitsioon (Bulgaaria oli sunnitud 30. sept. tegema sõjariistaderahu, mis sarnanes kapitulatsiooniga; Türgimaa pani kuu hiljem relvad maha samul tingimusil; 3. novembril järgnes eelmisile Austria).

Juba septembri keskel oli Saksamaa püüdnud alustada rahuläbirääkimisi üksikute liitlastega (Belgiaga), mis katsed aga ebaõnnestusid. Veel sama kuu lõpul algas liitlaste kontsentriiline rünnak uuesti ja sellega arenesid läbirääkimised rahuõlmimiseks. Oktoobri algu-

ses 1918 pöördus Saksamaa Ameerika poole, kutsudes teda rahusobitajaks. President Wilson esitas rahutingimused 14 punkti kokkuvõetult. Seal nõuti esijoones sakslastelt nende illegaalse ja ebahumaanse sõjalise tegevuse (allveelaevastiku sõja, vallutatud maades süstemaatiliste rüüstamiste ja hävitamiste) lõpetamist ja Saksa valitsuskorra ümberkujundamist selliseks, mis takistaks maailma rahule kardetava autokraatliku võimu tekkimist.

58. joonis. W. Wilson.

Peale selle Elsass-Lotringi tagasiandmist Prantsusmaale, iseseisva Poola riigi (kuhu kuulusid kõik poolakate asundatud maa-alad) tunnustamist jne. Saksamaa aktsepts esitatud nõudmised ja 11. novembril sõlmiti sõjariistaderahu, mida hiljemini pikendati.

Detsembris 1918 saabus Wilson isiklikult Pariisi ja läbirääkimised lõpliku rahu sõlmimiseks liitlastega algasid. Kuid siin pörgati ootamatute raskuste vastu. Liitlaste koalitsioon oli kasvanud umbes 30 riigile ja nende nõudmised käisid mitmes suhtes üksteisele vastu. Nõupidamist jätkasid seepärast ainult nelja suurriigi (Suurbritannia — Lloyd George, Prantsusmaa — Clémençeau, P.-Am.

Ühendriikide — Wilson, Itaalia — Orlando) esindajad, nn. „Nelja nõukogu“. Aluseks võeti Wilsoni 14 punkti, millele tehti liitlaste, eriti Prantsusmaa poolt mõningaid täiendusi. 28. juunil 1919 kirjutasid Saksamaa saadikud lepingule alla Versailles' peegelsaalis, kus 1871. a. oli kuulutatud välja Saksa keisririik. 10. jaanuaril 1920 järgnes lepingu formaalne ratifitseerimine liitriikide poolt.

IV. Uus-Euroopa.

A. Demokraatia d.

1. Lepingud 1919—20.

Versailles' rahu sisu. Maailmasõda oli väljapaistval määral võitlus rahandus- majandusliku hegemoonia pärast maailmamajanduses. Seepärast on ka arusaadav, miks rahvamajanduslik element kas otseselt või kaudselt omandab suure kaalu V e r -

sailles' rahulepingus. Rahandus-majanduslikud huvid tulevad teravalt nähtavale kõigil maailmasõja likvideerimise momentidel (näit. Brest-Litovski rahu). Kujukalt avaldub püüd teha sõjas alla jäänud vastase maad sõltuvas oma rahvamajandusest kas kontsessioonide, kaubalepingute või rahanduslike kohustuste kaudu. Majandusliku sõltumisega käib paratamatult kaasas ka poliitiline sõltumine ja mõju kas suuremal või väiksemal määral. Kes kriigid maailmasõja ajal, kui nad lootsid võidule, töötasid välja tuleviku lepingute majandusprogrammi, mille nad oleksid esitanud võidetud liitriikidele. Selles oli ette nähtud näit. Prantsuse Lotringi tööstuslike raioonide (Briey, Longwy) ühendamise Saksamaaga. Seega oleks Saksa suurtööstus omandanud täieliku hegemoonia Euroopa mandril. Liitriikide majanduslikuks sihiks (Pariisi konverents 1916. a.) oli samal ajal nihutada Saksamaa kõrvalisele kohale maailmamajanduses või isoleerida Saksamaad tuleviku rahvusvahelises majanduslikes suhetes. Need seisukohad leidsid väljenduse ka Versailles' rahulepingus. Viimane ei likvideeri maailmasõjale järgnevaid ja vaidluse all olevaid küsimusi, vaid sisaldab peamiselt poliitiliste ja majanduslike nõudmiste programmi, mis hiljemini pidi tulema konkretiseerimisele ja mida Saksamaa kui kaotaja ja sõja puhkemises süüdimõistetud pidi tunnustama.

Versailles' leping koosnes 440 artiklist. Selle eesotsas leiame Rahvasteliidu asutamist käsitleva osa.

Piirid. Piiride kindlaksmääramisel lähtuti rahvuslikust alusest. Saksamaast eraldati mitte-sakslastega asustatud maa-alad: Elsass-Lotring (Prantsusmaale), Belgia territooriumid (Eupen ja Malmedy) piiri lähedal (Belgiale), Põhja-Šlesvig (Taanile), Põznan ja Ülem-Sileesia kui enamikus poolakatega asundatud maa-alad anti iseseisvaks muudetud Poola riigile. Seejuures Ida-Preisi eraldati muust Saksamaast Poola koridoriga, mis suundus Visla suudmealale. Kuid Saksamaale jäid õigused raudteedele, telegraafi- ja telefoniliinidele, mis läbides Poola koridori ühendavad Lääne- ja Ida-Preisimaad. Juhtivaks põhimõtteks piiride määramisel oli, et iga rahvas omaks enesemääramise vabadust.

Poliitilised klauselid kuulutasid lõplikult Belgia ja Luksemburgi neutraliteedi. Tasuks põhja pool hävitatud söekaevanduste eest anti Saari ala Prantsusmaale (rahvusvahelise komisjoni haldusel) 15 aastaks, mis aja möödumisel pidi otsustuma selle maa-ala kuuluvus rahvahääletuse teel. Samuti pidi Ida-Preisi piiride ja Šlesvigi küsimus tulema rahvahääletusele. Saksamaa pidi tunnustama Austria, Tšehhoslovakkia, Poola ja Danzigi vabalinna iseseisvust. Brest-Litovski leping tühistati. Lõplikult kaotas Saksamaa 11,7% oma pindalast ja 10% kogu rahvastikust, mis ei jätnud nõrgestavalt mõjumata Saksamaa majanduselule. Lotringi, Saare ala, Ülem-Silee-

sia kaotamine ja Luksemburgi tihedam liitmine Belgiaga võtsid Saksamaalt suure osa ta tööstuse põhiainetest (raud, kivisüsi, kaalisool).

Asumaade suhtes pidi Saksamaa loobuma oma õigusist liitriikide kasuks. Hiinas Saksamaa loobus kõigist privileegidest ja eelistest, Marokos tunnustas Prantsusmaa protektoraadi ja Egiptuses Briti protektoraati.

Relvastise alal piirati Saksamaa sõjavõudu. Sõjavägi vähendati 100 000-meheliseks, üldine väekohustus kaotati ja sõjaväge lubati moodustada ainult vabatahtlikest. Sõjavaruustis anti osaliselt liitlastele üle või hävitati. Kindlustised Reini idakaldal 50 km laiusel lammutati. Samuti pidi Saksamaa hävitama kahurväe poligoonid ja kõik masinad ning muud mehaanilised vahendid, mis määratud relvade valmistamiseks, ning välja andma kõik sõjagaaside retseptid ja valmistamisviisid. Saksamaa relvastise piiramine sundis teda oma valmistamistehnikat ja programmi muutama (vedurid, traktorid ja muud põllutööriistad, kirjutusmasinad, arstiriistad jne.) ning otsima enesele uued tarvitajate ringkonnad ja turud. Sõjalaevastikku vähendati tunduvalt, kuna allveelaevastik kaotati hoopis, samuti õhulaevastik. Väe- ja relvastisevähenduse teostamine seati liitlasist koosneva komisjoni kontrolli alla.

Reparatsioonide küsimus. Saksamaa ja ta liitlased tehti vastutavaks kõikide sõja läbi tekkinud kahjude eest, vaatamata sellele, et Wilson võitles säärase punkti kui liitlaste (entente'i) endiste lubadustega vastuolus oleva vastu. Et aga Saksamaa polnud suuteline tasuma kõiki kulusid, piirduti kahjutasuga ainult eraisikuile. Summa suurus jäi esialgu lahtiseks ja reparatsioonikomisjoni ülesandeks oli võlgniku maksuvõime kindlaksmääramine.

Majanduse alal omandasid liitlased mitmesuguseid soodustusi (kaubanduslikus läbikäimises Saksamaaga 5 aastaks soodustusi).

Nende nõudmiste täitmise tagatiseks Saksamaa poolt okupeerisid liitlased Reini vasaku kalda 15 aastaks.

Saint-Germain'i rahu (10. sept. 1919) sõlmiti liitriikide ja Austria vahel. Endise Habsburgi monarhia pinnal tekkis kolm iseseisvat riiki: Tšehhoslovakkia (Böömi, Määri, Austria-Sileesia ja endise Ungari kuningriigi põhjapoolsed osad), Austria (endsed Saksa-Austria kroonimaad), Jugoslaavia (Kroaatia-Sloveenia, Dalmaatsia). Peale selle omandas Itaalia Lõuna-Tirooli, Triesti ja Istria; Poolale läks Galiitsia, Rumeenia Bukoviina. Austria vabariik desarmeeriti ja pidi kandma reparatsioonikulusid.

Neuilly lepingus (27. nov. 1919) piirati Bulgaaria riiki ainult bulgaarlastega asundatud maa-alaga. Rumeenia omandas Dobrudža, Kreekamaa sai Ida-Traakia, Jugoslaaviale jäid väikesed maa-alad piiride õgvendusel. Doonau muudeti rahvusvaheliseks jõeks.

Trianoni lepingus (4. juun. 1920) määrati Ungari piirid kindlaks, kusjuures riigile kuulusid ainult madjaritega asundatud alad.

Tšehhoslovakkia omandas Slovakkia ja Ruteenia, Rumeenia — Transilvaania ja Jugoslaavia — Kroaatia.

Sèvres'i lepingus (10. aug. 1920) hävitati Türgi kui suurriik, sultanile jäid Väike-Aasia ja Konstantinoopoli ümbrus. Türgi pidi loobuma valitsemisõigusest merekitsuste üle. Joonia, Egeuse mere saared ja Traakia loovutati Kreekamaale. Armeenia, Mesopotaamia (Briti mandaat), Palestiina (Briti mandaat), Süüria (Prantsuse mandaat) ja Araabia eraldati Türgimaast. Euroopa riikide portektoraat pandi maksma Egiptuses, Tuneesias ja Marokos. Itaalia omandas Dodekaneesi (Egeuse mere saarestiku) ja Rhodose. Türgi desarmeeriti nagu eelmainitudki riigid ja tema rahanduse üle seati järelevalve liitriikide komisjoni kaudu.

2. Rahvasteliit.

Rahvasteliidu asutamine, sihid ja liikmed. Juba maailmasõja ajal tekkis kõigis maailmaosades liikumine, et asutataks pärast sõda mingi kesksuutis riikidevahelise koostöö ja rahu kindlustamiseks. Rahukonverentsi kokkutuleku järel esinesid paljude riikide esindajad vastavate kavadega. President Wilsoni mõjul ja juhatusel loodi 1919. a. jaanuaris komisjon Rahvasteliidu küsimuse kaalumiseks. Mõjuvamaks ja tegevamaks isikuks Wilsoni kõrval kujunes selles komisjonis lord Robert Cecil. 1919. a. aprillis otsustati rahukonverentsil Rahvasteliidu asutamine.

Rahvasteliidu sihiks oli rahvusvahelise koostöö, julgoleku ja rahu kindlustamine. See pidi edendama vastastikust arusaamist nii poliitilisel kui ka majandusliku ja sotsiaalelu korraldamise alal. Liitu kuuluvad riigid pidid kohustuma loobuma sõjast kui vahendist oma suhete korraldamisel; hoidma alal õiglusele ja aule rajatud rahvusvahelisi vahekordi; jälgima rahvusvahelise õiguse määrusi, austama omavahelisi suhteid reguleerivaid lepinguid. Rahvasteliidu võimupiirkond pidi olema universaalne, liidul oli interventsiooniõigus kokkupõrgete ja tüliküsmuste lahendamisel. Oma otsuste respekteerimiseks on liidul õigus tarvitada sunnivahendeid ja majanduslikku ja poliitilist survet.

Rahvasteliidu liikmeks on suur enamus maailmariigest, kelledest ühed on kuulunud sinna juba algusest peale, teised on liitunud hiljemini. Esimesed liikmed olid liitriigid ja nende liitlased, Versailles' lepingu allakirjutajad (ilma P.-Am. Ühendriikideta), kokku 27 riiki. Suurbritannia esindas kõiki oma osi (Kanada, Austraalia, Uus-Meremaa, Lõuna-Aafrika, India). 1929. a. oli Rahvasteliidul juba 54 liiget: peaaegu kõik Euroopa riigid, kaasa arvatud ka sõja ajal vaenlikud maad — Austria, Bulgaaria (1920), Ungari (1922), Saksamaa (1926); siis neutraalsed ja uued riigid ning enamik Ladina-Ameerika väikeriigest; 4 Aasia riiki — Hiina, Jaapan, Siiam ja Pär-

sia; Aafrika riigest Abessiinia ja Libeeria. Suurriigest P.-Am. Ühendriigid ja Nõukogude-Venemaa jäid liidust eemale¹.

Rahvasteliidu organid. Rahvasteliidu tegevust juhivad mitmesugused seadusandlikud ja erialalised organid. Seadusandlikud organid on Täiskogu, Nõukogu ja Sekretariaat. Rahvasteliidu Täiskogu on midagi rahvusvahelise parlamendi taolist, kuhu aga saadikud nimetatakse valitsuste (3 igast riigist) poolt. Ta tuleb Genfis kokku kord aastas ja arutab kõiki küsimusi (eelarve, osamaksumad, resolutsioonid, liidu aastategevuse aruanne jne.). Täiskogu koosolekud on avalikud. Rahvasteliidu Nõukogu koosneb 5 alatisest liikmest (Briti, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan ja Saksamaa) ja 9 ajutisest liikmest. Viimased valib Täiskogu kolmeks aastaks, kelledest osa võidakse valida tagasi, osa peab uuenduma. Nõukogu on Rahvasteliidu täidesaatev organ. Ta peab tulema kokku vähemalt kaks korda aastas. Otsused Nõukogus tehakse ühel häälrel. Seaduspäraselt on Nõukogu koosolekud kinnised, kuid Nõukogu enda vastava otsusega võivad olla ka lahtised. Sekretariaat on Rahvasteliidu tegelikult valitsusorganiks. Peasekretäriks oli inglane sir Eric Drummond kuni 1932, kellel on väga suured teened selle rahvusvahelise organisatsiooni loomisel. Rahvasteliidu peategevusaladele vastavalt jaguneb sekretariaat sektsioonideks (poliitiline, majanduslik, rahvusvaheline, juriidiline büroo, informatsioon ja ajakirjandus jne.).

Autonoomsed organisatsioonid on Rahvusvaheline Kohus ja Rahvusvaheline Tööorganisatsioon. Rahvusvaheline Kohus asutati 1922. a. jaanuaris, võttes aluseks Haagi konverentsil (1899 ja 1907) esitatud Vene ja Ameerika projekte. Kohtuliikmeid valivad Rahvasteliidu mõlemad nõukogud 9 aastaks, samuti toetab liit kohut tarvilikkude summadega. Muidu on kohus täiesti autonoomne. Rahvusvaheline Tööorganisatsioon on oma tegevuselt samuti iseseisev, saab ainult liidult vajalised summad. Ta organid on Üldkonverents (igast riigist 2 valitsuse esindajat, 1 tööliste esindaja, 1 tööandjate esindaja) ja Rahvusvaheline Tööstööbüroo (Le Bureau international du Travail). Tööorganisatsiooni sihiks on tööandjate ja tööliste vahekordade reguleerimine ja üldise hüveolu küsimuste lahendamine.

Tehnilised organid on: majanduslikud ja rahanduslikud, tervishoiu-, transpordi- ja läbikäimisorganisatsioonid. Spetsiaalsed organisatsioonid on Vaimse Koostöö Instituut, Rahvusvaheline Kodifikatsiooni Instituut ja Õpetlikkude Filmide Instituut. Lõppeks olgu mainitud ajutisi nõuandvaid komisjone: vähemusrahvuste, mandaatide, relvastise vähenduse jne. komisjon.

Rahvasteliidu tegevus. Enam kui kümme aastat kestnud tege-

¹ Praegusel ajal ei kuulu Rahvasteliitu Saksamaa ja Jaapan.

vuse ajal on Rahvasteliit suutnud palju korda saata ja ta töö haarab peaaegu kõiki ühiskonna tegevusalasid.

V ä h e m u s r a h v u s t e küsimuses on pandud rahulepinguga paralleelselt kehtima erilised kaitselepingud, esijoones Austria-Ungari keisririigist kujunenud uute riikide suhtes. Saksamaa territooriumide valitsemine (Saari alad ja Danzig), mis eraldati Versailles' rahulepingu põhjal majanduslikel kaalutlusil, kuulub Rahvasteliidu kompetentsi. Saaris teostas Rahvasteliit oma võimu vastava komisjoni kaudu, kelle eesistujaks oli Briti esindaja. 1935. aastal otsustatakse Saarimaa lõplik kuuluvus (kas Prantsus- või Saksamaale) rahvahääletuse teel. Saksamaast eraldatud Danzig kuulutati vabalinnaks, et võimaldada Poolale pääsu merele. Valitsuslikku võimu linnas teostab Rahvasteliidu komissar, senat ja maa-päev. Piiride määramisel, eriti rahulepingu põhjal tekkinud uute riikide suhtes, on Rahvasteliit püüdnud jälgida elanikkude enesemääramise õigust. Vaatamata sellele on umbes 30 miljonit inimest jäänud emamaast eraldatuks. Rahvahääletusel otsustati kuuluvuse küsimus Lõuna-Slesvigis (1920 Saksale) ja mujal väiksemis Saksamaa ja Austria osis. Vahekohtu teel anti Ahvenamaa Soomele, Klaipeda (linn muudeti autonoomseks ja sadam rahvusvaheliseks) Leedule (1924), poolakate poolt okupeeritud Vilno jäeti Poolale (1927), Ülem-Sileesia jagati Saksamaa ja Poola vahel (1920). Samuti lahendas Rahvasteliit Itaalia-Kreeka konflikti (1923) ja Bulgaaria-Kreeka tülküsimuse (1925). Majanduslikul alal aitas Rahvasteliit väikerahvaid, kellele osutus üle jõu käivaks oma-sõja tagajärjel ruineeritud majanduselu parandamine.

Erilise rühma Rahvasteliidu tegevusalast moodustavad nn. m a n d a d i d. Need on Rahvasteliidu nimel suurriikide haldusele antud maa-alad. Endisest Türgi riigist eraldatud maadest anti Irak (kuni 1932) ja Palestiina Briti hooldusele, Süüria — Prantsusmaale. Samuti korraldati valitsus Kesk-Aafrikas endisis Saksa asumais (Kamerun ja Tago jagati Briti ja Prantsuse vahel; Ida-Aafrika Belgia ja Briti vahel) ja Vaikse ookeani piirkonnas.

Tagajärjekalt on teotsenud ka Rahvusvaheline Tööorganisatsioon, korraldades tööliste ja tööandjate vahekordi, andes töökaitse määrusi, reguleerides tööpäeva jne. Tervishoiu-organisatsioonid on võidelnud nakkushaiguste vastu, epideemiliste tõbede vastu eriti Idamaail jne. Lõpuks olgu siiski mainitud, et Rahvasteliit viimasel ajal ei suutnud täita oma kõrgeid ülesandeid, näit. Mandžuuria küsimuse puhul.

Rahvasteliidu tegevuse tagajärjel on Genf tõusnud maailma kõrgemaks kõlblaks keskuseks. Seal on pidurdatud rahvuste egoismi ja arendatud rahulikku koostööd. Rahvasteliidu kulud tõusevad 25 miljonile kuldfrangile, samal ajal kui riikide sõjakulude eelarve oli (1928. a.) 18 miljardit.

3. Saksa vabariik.

Revolutsioon Saksamaal. Konflikt liitriikidega. Kestva sõja pingutuste tõttu muutus Saksamaal meeoleolu. Töölised nägid oodatud võidus ainult kapitalistide ja militaristide kasu. 1917. a. iseseisva sotsiaaldemokraatide parteina parempoolse kallakuga sotsiaaldemokraatidest eraldunud osa pooldas sõja lõpetamist. Ka juhtivad kihid ei uskunud sõja võidukasse lõppu. Opositsiooni juhtide mõjul riigipäev võttis vastu Wilsoni esituse Saksa valitsusvormi muutmise kohta (26. okt. 1918), mis tähendas Saksamaa siirdumist parlamentaarsetele riigikorrale. Kuid ka see samm ei suutnud päästa monarhiat. 3. nov. 1918 alustasid Kielis mereväelased revolutsiooni, mis levis üle kogu Saksamaa. Vastuhakk oli sihitud mitte ainult keisri, vaid ka liiduvürstide ku vana korra pooldajate vastu. 9. novembril Wilhelm II oli sunnitud loobuma troonist ja põgenes ühes kroonprintsiga Hollandisse. Saksamaa kuulutati vabariigiks. Võim riigis ja osariikides läks sotsiaaldemokraatidele.

Ajutise valitsuse moodustasid tööliste ja sõdurite nõukogud, kes polnud suutelised looma korda äärmiselt raskeis oludes ja pidurdama üldist anarhiat. Pealegi valitsesid vastuolud sotsiaaldemokraatide endi vahel. Iseseisvad sotsialistid tahtsid asuda varanduste natsionaliseerimisele, kuna teised olid sotsiaalse revolutsiooni vastu. Äärmuslased, nn. spartakistid, olles ühenduses vene enamlastega, haarasid kohati võimu. Kogu riigis mõllas kodusõda. Siiski õnnestus vabastada Berliini spartakistide käest.

Uue põhiseaduse väljatöötamine otsustati anda valitava rahvuskogu kätte, mis tuli kokku Weimaris 6. veebr. 1919. Selle põhiseaduse väljatöötamisel olid ühinenud nn. „Weimari koalitsioonis“ sotsiaaldemokraadid ja liberaalne kodanlus. Saksa vabariik tugineb liitriiklikule põhimõttele. Riigile kuulub peale välispoliitika, sõja- ja majanduspoliitika veel maksuasjandus, kiriku ja kooli juhtmõtted. Riigi eesotsas seisab 7 aastaks kogu rahva poolt valitud president ja tema kõrval riigivalitsus, kes peab omama parlamendi usaldust. Rahvaesindus — riigipäev — on ühekojaline. Liitriikide esindajaks on riiginõukogu — peamiselt nõuandva iseloomuga. Erijuhtudeks oli nähtud ette rahvahääletus.

Algusest peale ilmnasid sügavad maailmavaatelised vastuolud koalitsiooni moodustanud rühmitiste vahel. Kogu maa oli killustatud teravalt vastuolus olevaisse parteidesse ja et ükski partei ei omanud enamust, olid kõik koalitsioonivalitsused kulissitaguste kauplemiste tulemus ebakindla poliitikaga. Pärast esialgset sotsialistide väljaastumist (1918—20) jäid üldiselt mõõtuandvaks keskerakond ja sotsiaaldemokraadid (1920—24), kes vaheldumisi püüdsid üht kui teist rühma valitsusse kaasa tuua. Valitsuskoalitsioonide sobitamisel mitmesuguste erakondade vahel mängis otsustavat osa esimene Saksa riigipresident sotsiaaldemokraat

Friedrich Ebert (1918—25). Osavalt oskas ta luua kompromisside mitmesuguste erakondade vahel, leides selle eest tunnustust eriti keskerakondadelt, kuna sotsialistide vasak tiib nägi temas töölistkonna, parempoolsed erakonnad aga Saksa riigi äraandjat. Tähtsamad juhid on väljaspool parlamenti, nende seas esikohal suur-tööstuse magnaat Hugo Stinnes, rikastunud majandusliku nõukogu juhataja. Keskrühma valitsuse ajal tabas Saksamaad sise- ja väliskriis. Maailmasõda ja laenuid ruineerisid Saksamaa majanduse. Pandi käibele võlakirjad — 2 kvintiljoni väärtuses —, mille tagajärjeks oli kohutav inflatsioon (1923/24). Selle tagajärjel laostus keskmine, kapitalist elav kiht, kuna suurmaapidajad ja töös-turid said tohutut kasu.

59. joonis.
A. Hitler.

Olukorda raskendas ka konflikt liitriiki-dega. Rahvuslaste häälkandjad süüdistasid Saksa-maa majanduslikus hukatuses Versailles' rahulepingut. Saksamaa keeldus tasumast järjekordset reparatsioonimaksu. Prantslased okupeerisid rahulepingu kindlustuseks Ruhri maa-alad (12. III 1923). Umbes samal ajal puhkesid riigis separatistlikud liikumised (Reini vabariik kuulutati välja, Hamburgis puhkes kommunistide mäss, Münchenis tegid rahvussotsialistid Adolf Hitleri juhatusel katset võimu haarata ja Saksiski olid vastuhakkamised valitsuskorraldusele). Valitsusele anti piiramatu võim ja riigis kuulutati välja kaitseseisukord. Ainult erakordsete abinõude kasustamisega suudeti pääseda kriisist. Reparatsiooniküsimuses aktsepteeris Saksamaa Dawesi plaani (29. aug. 1924) (lähemalt vt. lk. 183), mille järgi Prantsusmaa evakueeris Ruhri (30. aug.).

Uus kodanlus 1924—29. 1924. a. toimunud riigipäeva valimised tähistavad äärmiste parteide kaotust. Valitsuse moodustas nn. suur koalitsioon, milles liitus vasak ja kesktiib. Rahakursi lange-mine oli proletariseerinud endise kodanluse, kelle asemele tekib uus põllupidajaist, tööstureist ja töölistist. Uus valitsus suutiski kriisi ületada ja algas teataval määral üldine majanduslik tõus ja arene-mine. Silmapaistvaks poliitikameheks oli sel ajal Stresemann.

Rahvussotsialism. Nõrkade koalitsioonivalitsuste ajal kestvate parteitülide ja üldise majandusliku surutise tõttu tekkis rahulolematus valitsuse vastu. Selle kandjaks olid endised liinisõdurid ja noorem põlv, kes ei leidnud endile vajalikke elatumisvõimalusi. Neist tekkis Austriast pärit oleva dekoratsioonimaalija Adolf Hitleri juhtimisel rahvussotsialistlik partei, kes algas võitlust vanade parteide valitsuse vastu. Rahvapärase sugestiivse agitaatorina ja energilise organisatorina suutis Hitler teha lai rahvahulki rahvussotsialismi pooldajaks. 1930. a. riigipäeva valimised näitasid poolehoiu kasvamist rahvussotsialistidele ja 1932. a.

valimistel omandasid nad juba 37% häältest. 1933. a. jaanuaris nimetas president H i n d e n b u r g Adolf Hitleri kantsleriks. Riigipäev saadeti laiali ja uued valimised andsid Hitleri pooldajatele kohti juurde. Et takistamatult asuda oma programmi teostamisele, viis Hitler riigipäeval läbi seaduse, mis andis valitsusele senikuulmatu diktaatorliku võimu. Seega ei saa mainitud aastast alates kõnelda enam Saksamaast kui demokraatlikust maast.

Varustatud sellise piiramatu võimuga, asus Hitler rahvusotsialistliku programmi teostamisele. R a h v u s s o t s i a l i s t i d e sihiks on Saksamaale ennesõjaaegse seisundi muretsemine, Versailles' rahutingimuste tühistamine, kogu riikliku ja majanduselu ümberkujundamine rahvuslikul alusel. Rahvuslik aade on kogu riikliku elus alus. Välispoliitiliselt tähendab see imperialistlikku põhitooni, sest rahvusel peab olema l a i e n e m i s r u u m i, sisepoliitiliselt nõuab see keskendumist rahvusriigi ümber ja kõigi rahvusaatega mittesobivate organite hävitamist. Hitlerliku Saksamaa välispoliitiliseks sihiks on Prantsusmaa suhtes e n n e s õ j a a e g s e seisukorra saavutamine, Austria ühendamine Saksamaaga ja meid kõige lähemalt puudutav Saksa idaküsimus. Rahvusluse nimel asuti Saksamaal võitlusse juutidega, kellede mõju ja teened olid Saksa majandus- ja kultuurielus tähelepanuväärivad, kusjuures laskuti äärmisse barbaarsusse. Samuti on rahvusaatest johtuva keskendusprintsiibiga sobimatu marksistlik õpetus klassivõitluse vajadusest, mida tuleb hävitada. Parlamentaarne valitsusvormi asendamine rahva juhiga ja rahvusliku ühtluse loomine kuulus samuti suurte rahvuslike ülesannete hulka. Taotelles rahvuslikku ühtlust nõuavad rahvusotsialistid osariikide võimsa seisundi hävitamist ning riigielu tsentraliseerimist. Seni on A. Hitler vähe teostanud sellest programmist, millega ta rahva poolehoiu võitis võimu haaramiseks.

4. Kesk-Euroopa rahvuslikud riigid.

Austria vabariik. Maailmasõja tagajärjel Euroopa demokraatiseerus. Austria-Ungari, Venemaa ja Türgi ainuvalitsuslikud riigid purunesid ja nende asemele tekkisid rahvuslikud riigid demokraatliku valitsuskorraga.

Viinis puhkes patsifistlik revolutsioon, Habsburgid tagandati troonilt ja Saksa Austria kuulutati demokraatlikuks v a b a r i i g i k s (12. nov. 1918). 1. okt. 1920. a. koostatud põhiseadus kujundas selle föderaalseks riigiks, mis koosneb autonoomseist provintsidest.

Siseolusid mõjustas püsivalt vastuolu Viini, kus asus peaaegu pool rahvastikust, ja muu, enamikus põllukultuurilise maa vahel. Viinis oli võimul sotsiaaldemokraatia, kuna maal omas mõju k r i s t l i k -

sotsiaalne partei. Kolmandana figureeris eriline talupoja-
partei. Tekkisid teravad kokkupõrked sotsiaaldemokraatlik-vaba-
riikliku „Schutzbund'i“ ja enamikus talupoegadest koosneva „Heim-
wehr'i“ vahel. 1927. a. juulis arenesid tänavavõitlused
Viinis, kusjuures põletati kohtupalee. Liidukantsler dr. Seipel
teostas 1929. a., hoolimata sotsialistide vastupanust, valitsusreformi,
kus presidendi õigusi suurendati (parlamendi laialisaatmine, erakord-
sed määrused). Kuid seegi ei suutnud rahu säilitada. 1932. a. aprillis
liidukantsleri kohale asunud dr. Dollfuss piiras parlamendi tege-
vusvõimu ja omandas varjatud kujul diktaatorliku võimu¹.

Ungari. Peamiselt madjaritega asundatud maadele surutud
Ungarit valitseb oligarhia, kes teotseb revanši suunas. 24. okt.
1918. a. kuulutati välja kodanlik vabariik, mille asemele hilje-
mini astus nõukogude-vabariik.

Kodanliku vabariigi juht krahv Mihály Karolyi püüdis
võita liitlaste poolehidu sellega, et kutsus koju Ungari sõjaväed ning
saatis nad laiali. Ungarit kujutasid kodanliku vabariigi juhtivad
tegelased tulevikus kantonitest koosneva riigina, mille piiresse olek-
sid jäänud ka senised vähemusrahvused. Kuid võitvat lepinglaste
survel ja vähemusrahvuste vastuseismise tõttu jäi see kava teosta-
mata. Vähemusrahvuste alad lahutati Ungarist ning leping-
laste väed okupeerisid suure osa ungarlaste alast. Karolyi poliitika
fiasko koos sõja tagajärjel tekkinud korralagedusega andis hea või-
maluse kommunistidele (keda toetasid ka sotsiaaldemokraa-
did) võimuhaaramiseks. Kommunistlikus valitsuses oli juhtivaks
jõuks kindlustusseltsi agent Béla Kun, kes oli äsja koju jõudnud
Venemaalt sõjavangist. Uued Ungari peremehed löid (1919) liidu
Venemaaga, moodustasid vaesematest kihtidest sõjaväe ning hakkasid
teostama kommunismi, riigistades kaevandusi, kaubamaju, panku,
kirikuvarandusi, vangistades kirikutegelasi ning sulgedes kodanlikke
ajalehti. Varsti ärkas opositsioon kommunistide vastu kõigis kihti-
des. Vabrikud jäid toormaterjali puudusel seisma, talupojad lõpe-
tasid linnade varustamise toiduga. Szegedinis, prantslaste okupa-
tsiooniväe silma all, formeerus kontrrevolutsiooniline
sõjavägi ja tungis Budapesti, pannes maksma parempoolse valitsuse
admiral Horthy'ga eesotsas.

Üldise valimisõiguse põhjal kutsuti nüüd kokku rahvuskogu.
Viimase koosseis kujunes õige tagurlikuks. Rahvuskogu pani
maksma vana „ajaloolise konstitutsiooni“, mis andis suuri õigusi
ülemkojale. Välja arvatud linnad, muudeti kõikjal rahvaesinduse
valimised avalikuks. Riik lahutati Austriast ja rahvuskogu kõrval-
das liitlaste survel Habsburgid (nov. 1920). Riik jäi kuningriigiks,
usaldades esialgselt valitsuse eluajaks valitud regendile, kelleks

¹ Võitluses Austria iseseisvuse eest tapeti dr. Dollfuss 1934. a. rahvus-
sotsialistide poolt.

sai admiral Horthy. Tema kõrval eksisteeris ka hekojaline parlament: ülemkoda — nimetatud regendi või valitud aadlike kude poolt, ja alamkoda, keda valis maa. Seega on vaimulikkude ja aadlike kude käes võim, kuna rahva enamiku moodustavate talupoegade huvid on jäetud tähele panemata. Ungari siseelu raskendas võitlus kodanlike kihide ja sotsiaaldemokraatide vahel. Esimeste juhiks oli krahv Bethlen, kes mitmeid aastaid püsis ka riigijuhina. Kogu valitsuse tegevus on sihitud Trianoni lepingu reviderimisele. Püüdes seljatagust leida vaenlike kude naabrite vastu, lähenes Ungari Itaaliale ja sõlmis viimasega 1927. a. sõpruslepingu.

Tšehhoslovakkia. Tšehhoslovakkia iseseisvus on väikese rühma pagulaste, kelle juhiks oli vana professor Masaryk, tegevuse tagajärg. Lahkunud 1915. a. maalt pagulasena, moodustas Masaryk oma õpilase Beneši kaasabil Tšehhi maade rahvusliku nõukogu, millele sai Prantsusmaalt tunnustuse (14. nov. 1915) ja formeeris 1917. a. sõjaväe¹. 1918. a. 30. okt. Prahast kokkutulnud tšehhi rahvuskogu valis Masaryk'i vabariigi presidendiks ja Beneši välisministriks (14. nov. 1918). 1920. a. 20. veebr. maksmapandud konstitutsiooni järgi hakkas maksma parlamentaarne valitsuskord. Valimisõigus on üldine ja kohustuslik. Tähtsamad sisepoliitilised küsimused on vähemusrahvuste ja agraarküsimus.

Et 14 miljoni elaniku kohta on 3 milj. sakslasi (Böömi piiril) ja 746 000 madjarit Slovakkias, peale selle umbes 2 milj. slovake, kes, vaatamata oma keelelisele sugulusele tšehhidega, erinevad siiski viimasteist ja taotlevad autonoomiat üldriigi piirides, siis on vähemusrahvuste küsimus võrdlemisi terav.

1920. a. anti seadus vähemusrahvuste keele tarvitamise kohta administratsioonis, kohtus ja koolis.

Terve rea agraarseadustega (1919—20) jagati üle miljoni hektari suurmaaomanikkude maid ja loodi päristalunikkude klass.

Balkani maad. Jugoslaavia kuningriik. Austria-Ungari ja Türgi absolutistlike riikide langemisega tekkis päevakorda Balkani küsimus. Austria-Ungari alla kuulunud rumeenlased ja lõuna-slaavlased liitusid oma vennasrahvaga Rumeenias või Serbias. Kuid poliitiline ja territoriaalne ühinemine ei lahendanud sotsiaalse ühinemise küsimust.

Habsburgidele allunud Kroaatia-Sloveenia, Bosnia, Hertsegoviina ja Dalmaatsia ühendati Serbiaga ja pandi nii alus suurele lõuna-slaavlaste riigile. 12. mail 1921 maksmapandud konstitutsiooniga teostati tsentraliseeritud ühtlusriik. Võimsamaks meheks riigis oli ministerpresident Pašič, tsentralistliku liikumise eestvõitleja, kes püüdis hävitada üksikute rahvuste (kroaatide ja serblaste) partikularistlike püüdeid. Eriti intensiivselt teotsesid selles suunas

¹ Tšehhi väed etendasid tähtsat osa Siberis Vene revolutsiooni päevil.

kroaadid Raditši juhatusel. Pärast Pašitši surma 1926. a. arenes konflikt veriste kokkupõrgeteni. 1929. a. võttis kuningas Aleksander tarvitusele diktaatorlikud abinõud: parlament saadeti laiali ja kaotati senised omavalitsusesindused. Riigi ametlikuks nimetuseks on Jugoslaavia kuningriik. 1931. a. anti uus põhiseadus, parlamendi õigusi piirati kuningriigi kasuks tunduvalt. Kuid seegi ei suutnud riigis rahu jalule seada ja opositsiooni juhid ühinesid ning nõudsid riigi muutmist liitriigiks. Diktaatorlik valitsus kestab ja kasustab kõiki võimalikke abinõusid tõrkujate kroaatide ja sloveenide ühendamiseks ühtlusriigiks.

Rumeenia. Rumeenia kuningriigiga ühendati Bessaraabia, Bukoviina ja Transilvaania. 1923. a. konstitutsiooniga pandi kehtima parlamentaarne kord. Peaminister Bratianu lõi kuuleka parlamendi ja valitses maaomanikkude ja pankurite kasuks.

Bulgaaria. Bulgaaria kaotas Neuilly rahu põhjal (27. nov. 1919) osa oma maadest Jugoslaaviale ja Kreekale. Revolutsioon, mis kukutas troonilt kuningas Ferdinandi, valmistas ette ühinemist Jugoslaaviaga, kuid see ebaõnnestus. Bulgaaria siseelu oli pikemat aega võrdlemisi rahutu. A. 1923 kukutati sõjalise mässu kaudu valitsus, kusjuures Stambuliiski asemele peaministrina astus demokraatide juht Zankov. Rahu ei suudetud saavutada, kordusid sagedad atentaadid ja vaheldusid valitsused. A. 1931 läks valitsus entente'i-sõbraliku A. Malinovi kätte, kellel tuli lahendada maal valitsevat rahanduslikku ja majanduslikku kriisi.

5. Ida-Euroopa rahvuslikud riigid.

Balti riigid. Lähtudes rahvaste enesemääramise õigusest tekkis Läänemere mail rida iseseisvaid riike: Soome, Eesti, Läti, Leedu, mis eraldasid Lääne-Euroopat kommunistlikust Venemaast. Peale Leedu, kus vahepeal valitsusvõim kuulus rahvuslikule diktaatorile, püstitati kõigis mainitud riiges demokraatlik vabariiklik kord. Agraarseadustega kaotati suurmaapidamine ja loodi arvukas väikemaomanikkude kiht. Pääsenud Vene poliitilisest ja vaimsest survest, hakkas hoogsalt arenema rahvuslik kultuur. Sinnani venestuse tõttu tagaplaanile tõrjutud ja peaaegu hävimisele määratud kohalikud rahvad saavutasid ainult lühikese iseseisvusaja jooksul kultuurrahvaste taseme. Kõigis Balti riiges on viimaseil aastail kas suuremal või väiksemal määral pinda leidnud tsentraliseeritud valitsemisviisi loomine.

Poola vabariik. Versailles' rahulepinguga loodi ühendatud ja iseseisev Poola ja kindlustati talle pääs merele nn. Poola koridori ja Danzigi vabalinna kaudu. Sellega anti talle soodsamad võimalused majanduslikuks arenemiseks. 1920. a. tekkis Poolal piiritülisid Leeduga ja Poola väed okupeerisid Vilno. Samal aastal

võideti maale tunginud enamlaste väed. Riia lepingu (1921) põhjal omandas Poola osa Valge-Venet ja Ukrainat. 1921. a. koostati vabariiklik põhiseadus, mille järgi seadusandlik võim kuulub rahvaesindusele (senat ja maapäev) ja täidesaatvat võimu teostab president. Viimaseks valiti marssal Pilsudski, kes on säilitanud oma suure mõjuvõimu kogu maal, vaatamata sellele, et muutus valitsuse koosseis ja valitsusvorm. Nimelt teostas marssal Pilsudski 1926. a. riigipöörde, andes täidesaatvale võimule õige suured õigused. Seejuures jäi puutumata parlamendi väline struktuur ning valimissüsteem. Pilsudski püüdeks oli vabastada riiki partikularistlikest tendentsidest ja ühendada seda tõeliselt.

Türgi vabariik. Maailmasõja tagajärjel langes Türgimaal absolutistlik kord. Surutud Väike-Aasiasse, kuulus Türgimaale Euroopas ainult Konstantinoopol (Istanbul). Türgimaa muutus rahvuslikuks riigiks ja hakkas moderniseeruma.

60. joonis. Mustafa Kemal paša.

Sultan, kes kinnitas Sèvres'i lepingu, tagandati. Rahva ja sõjaväe juht Mustafa Kemal, kes õhutas rahvuslikku iseseisvust, kutsus kokku Suure rahvuskogu, kes valis ta enda juhatajaks (1920). Mustafa Kemal organiseeris valitsuse ja tõrjus kreeklased Väike-Aasiast välja. Lausanne'i rahu (1923) tunnustati türklaste saavutatud seisundit ja samal aastal kuulutati Türgi vabariigiks. Mustafa Kemal valiti presidendiks tiitliga Ghasi. Omades peaaegu diktaatorlikku võimu, algas Mustafa Kemal oma maade uuesti sünni teostamist. Terve rea sisereformidega moderniseeriti Türgimaa. Pealinn viidi Istanbulist Ankarasse, riigi keskusse. Riik muudeti ilmlikuks: kaliifiamet kaotati, koolid sekulariseeriti, usulised seadused eraldati tsiviilseadusist. Naised sunniti loobuma loorist, mehed fessist, polügaamia kaotati, haaremid suleti. Mustafa Kemali tegevuse mõjul arenes Türgimaa europaseerumisprotsess kiiresti ja kadusid viimased despotismi jäljed.

6. Inglismaa.

Valimisõiguse reformid 1918 ja 1928. Liberaalide ministeeriumile, mis valitses Inglismaal 1915. aastani, järgnes koalitsiooniline kabinett (konservatiivid, liberaalid, tööerakond), mida juhtis Lloyd George. Maailmasõda sundis jätkama parlamenti Inglismaa valitsemisviisi demokratiseerimist. Pärast seda kui valitsus oli nõudnud kogu rahvalt elu, varanduse ja hüveolu ohverdämist sõja tarvis, tundus talle, et ta peab vastu tulema neile kihtidele, kes nõudsid üldist valimisõigust. 1918. a. läkski parlamendis läbi

valimisõiguse reform, mis andis hääleõiguse ka naiskodanikele, alates 30. eluaastast. (Meeskodanikud saavutavad hääleõiguse juba 21-aastastena.) 1928. a. andsid konservatiivid, kes seekord olid võimul, valimisõiguse naistele alates juba 21. eluaastast, nagu nad olid lubanud valimiskihutustöö puhul.

Iiri küsimuse lahendamine. Autonoomne Iiri vabariik 1922. a. aiates. 1914. a. parlamendi poolt vastu võetud home-rule'i seaduse seismapanek tuli kasuks käremeelsetele tegelastele Iirimaa. Mõõduka Iiri rahvusliku erakonna asemele pääses mõjule radikaalne Sinn-Fein („meie ise“) partei, kelle juhtidest tähtsaim Eamon de Valera. Kui 1918. a. parlamendivalimised andsid Iirimaa viimaimainitud parteile 73 kohta, rahvuslastele ainult 6, siis võiduka erakonna juhid tõlgendasid valimise tulemusi kui iseseisva Iirimaa nõudmist rahva poolt. Nad loobusid kohtadest Briti parlamendis, löid Dublinis iseseisva Iiri parlamendi, moodustasid revolutsioonilise valitsuse De Valeraga eesotsas ning saatsid saadikuid rahukongressile. Paljudes Iirimaa osades rahvas loobus tunnustamast legaalselt valitsust, alludes ainult Sinn-Fein'i partei käskudele. 1920. a. oli Inglise valitsus nõus andma Iirimaaile omavalitsust, kuid iirlaste arvates mitteküllaldases ulatuses. Alles 1921. a. jõudis Sinn-Fein'ide enamus kokkuleppele Inglise valitsusega. 1922. a. kuulutati Iirimaa autonoomseks vabariigiks Inglismaa dominioonina. Inglismaa suhtes on ta õiguslik vahekorral umbes sama kui Kanadal. Iiri vabariigist jäi välja Ulster, mis, nagu varemgi kogu Iirimaa, allub otseselt Inglismaale.

61. joonis.
E. de Valera.

Vahelduvad kabinetid ja nende poliitika. Maailmasõda halvendas tunduvalt Inglismaa majanduslikku situatsiooni. Inglise tööstus kaotas paljud väärtused, kus oli tõusnud vahepeal oma tööstus. Välisturgude kitsamaks muutumine oli Inglise majanduselule nii raskeks hoobiks, et seda ei suutnud korvata mõnede Saksa asumaade langemine Inglise võimu alla. Väliskaubanduse tunduvalt vähenemine tõi kaasa vabrikute sulgumise, töötasu vähenemise ning laialdase tööpuuduse. Juba 1921. a. ületas töötute hulk 2 000 000, hiljemini kasvas see arv koguni umbes kahekordseks. Koalitsiooniline Lloyd George'i kabinett püüdis suuremate tulemusteta lahendada tööpuuduse probleemi töötuse vastu kindlustamisega, väljarändamise elustamisega dominioonidesse ning protektsionistliku majanduspoliitika. Tagajärjetuks jäi ka järgnevate kabinettide võitlus tööpuuduse ja majandusliku surutisega. Pärast koalitsioonikabineti lagunemist konservatiivide väljaastumise tõttu vaheldusid Inglismaal kaunis tihti kabinetid. Otsides pääsu majanduslikust kriisist, kinkis inglise rahvas oma poolehoiu valimis-

tel kord konservatiividele, kord sotsialistidele. Koalitsioonivalitsusele järgnenud konservatiivide valitsusajal (1922—23) pandi erilist rõhku kaitsetollide tõstmisele, kuid nendegi abil ei suudetud lahendada majanduslikku surutist ja tööpuudust. Ka 1924. a. esmakordselt Inglismaal valitsema pääsenud tööerakond (Ramsay Mac Donald'iga eesotsas) ei suutnud lahendada tööpuuduse probleemi. Põhjalikkude reformide teostamisele ei võinud sotsialistid asuda, mitte omades seljataga parlamendi enamust. Seda suuremad olid aga sotsialistide valitsuse välispoliitilised teened. Südamlik vahekorraldus seati jalule Prantsusmaaga ning Saksamaa suhtes aeti reparatsioonimaksude asjus võrdlemisi säästvat poliitikat. Dawesi kava vastuvõtmisel (lk. 183) on palju teeneid Mac Donald'i kabinetil. Ka järgnevad Inglise kabinetid jätkasid Mac Donald'i leplikku välispoliitikat. Sotsialistide esimene valitsuses olek ei kestnud kava. Neile järgnenud konservatiivide valitsusajal (1924—29), mil Inglismaa elas üle suure söekaevajate streigi palkade vähendamise vastu, mis oleks peaaegu laienenud üldstreigiks, andis parlament välja mõningad seadused, mis piirasid töölisliikumise vabadust — nii kuulutati näiteks üldstreik lubamatuks. Konservatiividele teist korda valitsuses järgnenud tööerakond (sotsialistid) (1929—31) ei suutnud jällegi küllaldase seljatagusega teostada põhjalikke ümberkorraldusi Inglise majanduslikus elus, samuti kui 1931. a. valitsema pääsenud suur koalitsioonikabinet Mac Donald'iga eesotsas. Viimane teostas muu seas 1931/32 Briti maailmariigi muutmise tolli-
liiduks.

7. Prantsusmaa.

Võimu ja rahvusliku jõukuse kasvamine. Maailmasõja tagajärjel suurenes tunduvalt Prantsusmaa poliitiline erikaal Euroopas, laienesid ta piirid, suurenesid ta varandused. Juba sõjariistade rahu andis Prantsusmaale Elsass-Lotringi oma suurte raua, söe ja õli tagavaradega, oma õitseva terase- ja riidetööstusega. Versailles' rahu lisas sellele rea mandaate endiste Saksa asumaade ja Türgi riigi osade üle. Maailmasõda ise oli mõjunud kohati väga elustavalt prantsuse tööstusele. Sel ajal, kui sakslased olid vallutanud tähtsamad Prantsuse tööstusregioonid, avastasid prantslased uusi metallitagavarasid muudes riigiosades ning asutasid vabrikuid sinna, kus neid seni vähe leidis. Kõige selle tõttu muutus Prantsusmaa majanduslik positsioon kindlamaks kui see oli olnud kunagi varem.

Maailmasõja hävitustöö jälgede kõrvaldamine. Kasu, mis Prantsusmaa sai maailmasõjast, polnud kuuks aastaid märgatav. Maailmasõja lõppemise järel paistsid Prantsusmaal silma ainult sõja negatiivsed tagajärjed. Prantsuse rahva arv oli kahanenud enam kui kahe miljoni inimese võrra, mis kaotus oli väga valus väikese sündimusega maa. Suur osa Prantsusmaad, eriti Põhja-Prantsusmaa, oli

laastatud ning varemeis kauakestnud positsioonisõja tagajärjel. Hävitatud olid linnad, põllud, aasad ja metsad kestvatest pommitamistest. Saksa sõjaväed olid teadlikult aidanud kaasa sellele hävitustööle taganemisel, lõhkudes vabrikuid, purustades söekaevandusi, raudteid ja jaamu. Suuri summasid nõudis Prantsusmaalt laastatud alade uuesti ülesehitamine. Põllud puhastati ja tasandati, linnad ja külad, vabrikud ja teed ehitati uuesti üles.

Riigi langemine majanduslikesse raskusisse ja neist pääsemine. Prantsuse valitsus kulutas hiiglasummasid laastatud alade ülesehitamiseks, mis kaugelt ületasid riigi sissetulekuid. Ta tegi seda lootes, et reparatsioonimaksud Saksamaalt korralikult laekuvad. Seega ongi seletatav, miks Prantsusmaa seisukoht reparatsiooniküsimuses oli tihti väga järelendmatu Saksamaa suhtes. Kuid Saksamaagi oli väga kurnatud sõjast ega suutnud tasuda reparatsioonimakse soovitud ulatuses. Äärmiste rahvuslaste valitsus Poincaré'ga eesotsas püüdis Saksamaad selleks sundida, okupeerides Rühriima. Kui see survevahend aga soovitud tagajärgi ei andnud, kui Prantsuse riigivõlad püsivalt kasvasid ning frangi kurss langes, siis kaotasid natsionalistid oma senise poolehoiu rahva keskel ning valitsema pääses 1924. a. enam vasempoolne koalitsioon sotsialistide E. Herriot' ja Aristide Briand'iga eesotsas. Selle liiku jooksul, mis Herriot' ministeerium oli võimul, muutus Prantsusmaa välispoliitika Saksamaa suhtes palju järeleandlikumaks ning reparatsioonimaksude küsimus lahendati Saksamaale soodsama Dawes'i kava vastuvõtmisega.

1925. a. muutus Prantsusmaa rahanduslik seisund väga hädaohklikuks. Prantsuse valitsus ei teinud mõnda aega katseti tasakaalustada eelarvet, ei tõstnud makse, lootes Saksamaalt saabuvatele reparatsioonimaksudele. Kui aga frank kehvalt langes, muutusid jõukamad prantslased väga rahutuks oma varanduse pärast ega tahtnud enam laenata valitsusele. Hinnad tõusid kiiresti. Rahanduslikust kriisist viis Prantsusmaa välja laialdane rahvuslik töökabineet eesotsas Poincaré'ga, kuhu kuulus m. s. 6 endist peaministrit. Riigi väljaminekuid vähendati administratsiooni ümberkorraldamise abil, sissetulekute tõstmiseks hakati võtma uusi makse. Ka hakkasid reparatsioonimaksud (eriti Dawes'i kava tulemusena) Saksamaalt korralikult laekuma, kuigi mitte nii suurte summadena kui oli loodetud maailmasõja lõppedes. 1928. a. Poincaré loobus halva tervise tõttu kohast valitsuses ning sellest ajast alates oli Briand († 1932) silmapaistvamaks Prantsuse poliitikameheks. Välisministrina tegi ta palju tulemusrikast tööd julgeoleku ja rahu kindlustamiseks. Ta võttis osa (1925) Locarno lepingu sobitamisest, mille eest ta ühes G. Stresemann'i ja A. Chamberlain'iga sai Nobeli rahuauhinna. Hiljemini (1930) mõjustas ta Haagi konverentsil Young'i kava vastuvõtmist ning esines Pan-Euroopa idee mõjuva propageerijana.

B. Diktatuurid.

1. Nõukogude-Venemaa.

Revolutsiooni puhkemine. Liberaalid võimul. Sõja ebaõnnestumine tekitas Venemaal üldise depressiooni. Arvati isegi, et saksasõbraline õukond ei soovigi tõeliselt võitu Saksamaa üle. Liberaalid olid pettunud valitsuses, kes polnud suuteline pidama sõda tagajärjekalt ega teostanud oodatud liberaalseid poliitilisi reforme. Konflikt muutus akuutseks 11. märtsil 1917, kui valitsus otsustas saata laiali duuma. Peterburis puhkes mäss, mida toetasid pealinna garnisonid. Kahekümne nelja tunni jooksul (12. III) kummutati tsaarivalitsus, vangistati ministrid ja väljapaistvat osa hakkasid etendama tööliste ja sõdurite nõukogud. 14. märtsil astus ametisse seaduspärane ajutine valitsus vürst Lvoviga eesotsas. Viimane kuulus progressistide parteisse ja oli parlamentaaristlik-demokraatlikkude põhimõtete esindaja. 15. märtsil sunniti tsaar Nikolai II troonist loobuma.

Juba enne revolutsiooni jagunes opositsiooniline element kaheks rindeks: ühel pool haritlased-demokraadid ja teisel pool radikaalne vasem tiib, sotsialistlik-revolutsionäärsete teooriate pooldajad ning laia rahvamassi esindajad, nn. enamlased. Liberaalide erakordselt tolerantne valitsus ja seadusandlus aitas esialgu teataval määral ühendada neid erinevaid voole (surmanuhtluse ja väljakohtute kaotamine, väljasaadetute tagasikutsumine, kitsendavate määruste kaotamine teiste rahvuste ja usundite suhtes, üldine valimisõigus).

Enamlaste revolutsioon 1917. a. novembris. Et ajutine valitsus võimaldas poliitilistele pagulastele tagasipääsu Venemaale, saabusid kõik enamlaste juhid kodumaale, nende hulgas ka Lenin (Vladimir Iljitš Uljanov) 16. apr. 1917. (Šveitsist saabuval Vene revolutsionääre lasti läbi Saksamaa ainult plombeeritud vaguneis, sest Saksamaa nägi meeeldi nende tagasiminekut Venemaale, kuid püüdis takistada kokkupuuteid saksa sotsialistidega.) Saabunud kodumaale, alustasid revolutsionäärid propagandat oma ideede heaks nii rahva kui sõjaväe hulgas. Tuleviku riik ei pidanud põhinema demokraatlikul alusel, vaid poliitilised õigused pidid kuuluma ainuüksi varanduseta kihtidele. Otsustav oli asjaolu, et nad võisid apelleerida mitte üksnes tööstustööliste, vaid ka talupoegade instinktidele, lubades viimaseile mitte ainult sõjateenistusest vabanemist, vaid ka suurmaade jagamist. Selle tulemuseks oli distsipliini lagunemine Vene sõjaväes, talupojad lahkusid hulgana väeosadest ja pöördusid koju. Rindel algas põgenemisega sarnanev taganemine. Ajutise valitsuse katsed tõkestada seda liikumist osutusid asjatuks, näit. sotsialist Kerenski paigutamine peaministri kohale (22. juulil 1917), millega loodeti saavutada vasempoolsete elementide toetust valitsusele, kui ka Lenini ja Trotski vangistus-

käsu tagasivõtmine. 7. nov. 1917 kukutasid enamlased, keda toetas peamiselt merivägi, ajutise valitsuse ja Kerenski. Võimu haarasid enamlased eesotsas Lenini ja Trotskiga. Igasse linna loodi tööliste ja sõdurite nõukogud võimu esindajaiks. Asutav kogu aeti täakide abil laiali. 8. nov. avaldati kaks dekreeti, mis pidi liitma sõdureid ja talupoegi. Esimesega deklareeriti õiglast ja demokraatlikku rahu ning tühistati Brest-Litovski leping. Teise dekreediga lubati keskmisile ja vaeseile talupoegadele osa aadlike ja vaimulike vara nendest. 96% viljeldud maast läks talupoegade kasutusse.

Enamlaste riiklik ideoloogia ja valitsuse korraldus.

Enamlaste sotsiaalpoliitiline programm põhineb Karl Marxi õpetusel. Nende ideaaliks on sotsiaalne klassideta ühiskond. Kapitalistlikku korda ei saa muuta sotsialistlikuks, vaid see tuleb põhjalikult hävitada. Üleminek kapitalistlikult riigilt sotsiaalsele korrale ei saa seega teostuda vahenditult ega rahulikult teel, vaid ainult vägivaldse revolutsiooni teel, mis tooks üleminekuastmena nn. „proletariaadi diktatuuri“ ajajärgu, mil proletariaat kindlustab end kontrrevolutsiooni vastu, hävitab lõplikult endise klassi harjumused ja korraldusvormid,

ning ise omandab klassideta sotsiaalsele ühiskonnale vajalised eeldused. Proletariaadi diktatuur oleks esimeseks avalikuks klassivalitsuseks, mis vastuolus seniste maskeeritud klassivalitsustega, sest enamlaste arvates kõik senised riigivormid, kaasa arvatud demokraatia, on tähendanud kodanluse valitsemist proletariaadi üle. Ainult proletariaadi diktatuuril põhinev, piiramatu võimuga riik on suuteline kujundama ümber olukordi ja valmistama pinda uuele ühiskonnale. Kuid selle sotsiaalse ülesehituse lõpetamisega kaotab riik oma õigustuse ja haihtub, nagu kaovad klassidki. 1917. aastast siiani Venemaal kestnud karmi diktatuuri ajajärk on kommunistide eneste väidete järgi alles ettevalmistus uuele korrale. Et aga proletariaat kui klass ei saa olla diktaatoriks, siis seisab ta kommunistliku erakonnana valitsuse seljataga seda toetades. Mitme-

62. joonis. Lenin.

suguseist demokraatliku Lääne-Euroopa erakonnist eraldub kommunistlik partei seega, et liikmete vastuvõtmisel toimitakse väga valivalt ja ettevaatlikult ning vastuvõetud peavad alistuma tingimusteta parteidistsipliinile ja juhtide tahtele. Neile põhimõtetele tugineb Nõukogude-Venemaa põhiseadus (10. juulil 1918) ja valitsuslik korraldus ja on risti vastukäiv parlamentaarsele demokraatlikule korrale. Kuigi valimisõigus on laialdane, kuulub see ainult ühele, s. o. proletaarlikule klassile, kuna teised, s. o. rikkad, „kurnajad“, ekspluaaterijad“, on jäetud sellest ilma.

Venemaaga on ühendatud föderatsiooniks Ukraina, Valge-Vene ja Taga-Kaukaasia. Kõrgem seadusandlik võim kuulub Nõukogude Kongressile, mis tegelikult on aga kommunistliku partei poliitika kandja. Kongress tuleb kokku kord aastas ja istungite vaheajal esindab teda Täidesaatev Keskkomitee. Täidesaatvaks võimuks on Rahvakomissaride Nõukogu. Eelmainitud asutistega lähemas kontaktis töötab kommunistliku erakonna Keskkomitee, kes otsustab tähtsamaid küsimusi. Keskgorganid teostavad oma võimu kohalikkude nõukogude süsteemi kaudu.

Oma ideede teostamiseks ja võimul püsimiseks on enamlased sunnitud kasustama terroristlikke vahendeid. 1918. a. novembris asutati erakordsed komisjonid kontrerevolutsiooni vastu võitlemiseks, milledest tuntuim on Tšeka. Kord-korralt kaotati isiklik vabadus kui kodanliku maailma pahe. Ajakirjanduse üle on pandud maksma äärmiselt vali tsensuur. Valitseva korra vastaste suhtes on võetud tarvitusele kõige karmimad abinõud ja tuhandeid on karistatud surmanuhtlusega. Tuleviku sotsiaalse ühiskonna nimel on Nõukogude-Venemaa valitsuslik kord absolutistlikum kui endises tsaristlikus riigis.

Kommunistliku režiimi areng. Kogu majanduselu (pangad, tootmine, ostud, müügid) on Venemaal seatud riikliku kontrolli alla mitmesuguste komisjonide, kontrollivate nõukogude, koöperatiivide ja ametiühingute kaudu. Kuid mitmes suhtes on Nõukogude-Venemaa olnud sunnitud muutma oma esialgset suunda.

Peamisi raskusi oli nõukogude valitsusel agrarküsimuses. Maa jagati talupoegadele, kuid puudusid põllutööriistad, seeme, loomad. Osa maad jäi harimata ja lõikus vähenes. Et talupojad ei suutnud nõutavat normi toitaineid anda, tuli valitsusel seda punakaartlaste abil rekvireerida. Tööliste ja talupoegade ühine rinne purunes ja vastuolu linna ning maa vahel teravnes. 1921. a. 21. märtsil pandi dekreediga maksma uus majandussüsteem (NEP), millega anti vabadus väikeettevõtetele (väikeomanikele, tööstureile, kaupmeestele, pankadele). Riigi monopoliks jäid ainult suurtööstus, transport, väliskaubandus. Selle uue süsteemi teostamine tõi esialgu tunduvat tõusu ja elavnemist majandusellu.

Samuti usuküsimuses pidi kommunism teataval määral pehmenema esialgseid radikaalseid võtteid. Võitlus usu ja kiriku vastu

rauges, sest suur osa venelasi ei loobunud usklikkusest, hoolimata valitsuse vastavatest manifestidest.

Lenini surma järel (jaanuaris 1924) hakkas riiki tegelikult valitsema kuulus troika — Trotski, Stalin ja Kamenev. Esimene neist rõhutas marksismi kindlamat arvesse võttu, mille tõttu ta sattus vastuolule kehtima pääsenud kompromissipoliitikaga (Nep). Trotski kõrvaldati valitsusest ja viimaks sunniti revolutsiooni vaenlasena maalt lahkuma (1929). Diktaatorliku võimu omandas Stalin, kes pärast Trotski esindatud vasempoolse opositsiooni mahasurumist jäi võitjaks ka heitluses parempoolse opositsiooniga (1930). Kuid soodustanud esialgu kesk- ja suurtalunikke ning otsinud suhteid välismaa suurkapitaliga, kaldus Stalin aeg-ajalt vasemale poole ja võttis omaks samad põhimõtted, mille eest Trotski oli saadetud maalt välja. Asudes uuesti radikaalset suunda teostama, jätkas Stalin kirikute sulgemist, seni kestnud erapõllunduse kollektiviseerimist ja korduvat kommunistliku partei puhastust.

Sotsialistliku riigimajanduse ülesehitamine toimub eriti kava-kindlalt 1927. a. alates, mil koostati esimese „viisaastaku“ kava (aastateks 1927—32). Kavas oli nähtud ette tööstuse suurnedamine ja mitmekesistamine aste-astmelt ning kogu produktsiooni tõstmine. Viie aasta kava teostamist soodustas kõigi tähtsamate toorainete leidumine, raskendasid aga esijoones halvad transpordiolud ning kvalifitseeritud tööjõudude puudus. Kuigi esimese viisaastaku kava ei leidnud täiel määral täitmist, ometi on Vene tööstuse tegelikudki edusammud väga suured. Juba viisaastaku esimese aasta lõpuks ületas toodang tähtsamail tööstusaladel tunduvalt ennesõjaaegse, rääkimata viisaastaku lõpuaastaist. Et Venemaa laiade rahvahulkade elutase enne enamlikkugi korda oli väga madal ning et maa industrialiseerimisel pearõhku pandi esialgu rasketööstusele, siis elavad Vene kodanikud ikka veel kaunis halvus tingimuses. Jõudsalt suureneva tööstusliku produktsiooni kõrval ei osuta aga riigistatud või kollektiviseeritud põllumajandus (sovhoosid ja kolhoosid) mainimisväärt toodangu tõusu. Paremaid tagajärgi andis siiski nõukogude võimu proletaarliku kultuuri ja hariduse poliitika, võideldes näit. rahva kirjaoskamatus vastu.

2. Itaalia.

Olukord pärast sõda. Maailmasõjale järgnes raske majanduslik kriis, mis süvendas massides juba varemini tekkinud rahulolematust liberaalse valitsusega. Usaldus parlamnetaarse valitsuse vastu, mis oli Itaalias alati olnud nõrk, kuid sõja järel, kui parlament muutus erakondadevaheliseks võitlusväljaks, kadus sootuks. Poolehoid liberaalidele vähenes ja valitsevat kodanlust süü-

distati äritsemises ja ideeliselt aluselt lahkumises. Seevastu kasvas aga edumeelse katoliikliku erakonna ja sotsialistide, eriti viimaste mõju. Kuid sotsialistidel puudus väljapaistev juht ja nad olid võimelised küll valitsuse tegevust halvama, kuid mitte küllalt tugevad juhtimist enda kätte võtma. Mitmel pool puhkesid r a h u t u s e d ja uulitsavõitlused. Sept. 1920 tekkis sotsialistide juhatusel laiaulatuslik s t r e i k. Suuremad vabrikud vallutati mässajate poolt ning töölised püüdsid lasta neid töötada omal juhtimisel. Samal ajal Sitsiilias ja mõnes teises provintsis püüdsid talupojad võõrandada suurmaapidamisi. Valitsus osutus jõuetuks pidurdama seda liikumist. Kuid sotsialistlik liikumine vaibus ise aegamööda. Tööliste selgus, et nad ei tule toime vabrikute juhtimisega. Valitsus tuli mõnel määral nende nõudmistele vastu ja tähtsamad sotsialistlikud tegelased lasksid endid mõjustada mõõdukaist mõtteist.

Järgmise suure hoobi sai rahva usaldus valitsuse vastu sõjasaagi jagamisel, kui Itaalia ei saanud Rahvasteliidu m a n d a a t e Saksa asumaade üle ega suutnud liitlaste juures viia läbi oma nõudmisi F i u m e suhtes. Fiume kuuluvuse üle puhkes maailmasõja lõpul Itaalia ja Jugoslaavia vahel äge tüli. Sept. 1919 okupeeris D'A n n u n z i o vabatahtlikkude salgaga Fiume, kuid sunniti valitsuse poolt liitriikide nõudmisel kapituleeruma. Rapallo lepingu järgi, mis Itaalia valitsuse poolt Jugoslaaviaga sõlmiti, muudeti Fiume iseseisvaks vabariigiks. Alles 1924. a. nõustus Jugoslaavia Fiume liitmisega Itaalia külge.

Nii löid majandulik depressioon, sotsialistide kasvav võim ja nende tekitatud rahutused ning pettumus sõjasaagi vähesusest üldise rahulolematuse ja sellega soodsa pinna uuele liikumisele — fašismile.

Fašismi tekkimine ja võimuhaaramine. Vahenditult pärast sõda tekkis noorema generatsiooni ja rindelt tagasi tulnud sõdurite hulgas B e n i t o M u s s o l i n i juhatusel uus liikumine — f a š i s m. Alul sotsialist, oli Mussolini pettunud selle internationalismis ja marksismi tardunud dogmatismis ning jõudnud veendumusele, et Itaalia uuestisünd peab teostuma Itaalia r a h v a e n d a j õ u l ja sihkindla tegevuse tagajärjel. Rindelt tagasi tulnud sõdureist ja noortest kujundas ta kindla ja suletud organisatsiooni, kes endiste Rooma konsulite ametimärgist (vitsakimp ja kirves) tuletasid liidule nime — fašist. Marksistliku klassivõitluse ja internationalismi vastandina püstitati r a h v u s l i k u ü h t l u s e p r i n t s i i p. Üldise rahulolematuse, parlamentarismist ja sotsialismist pettunud õhkkonnas leidis see liikumine soodsa arenemispinna ja levis suure kiirusega üle kogu Itaalia. Riigi sisemine olukord oli kujunenud seevõrra ebakindlaks, et kestahes kindla tahtega isik võis haarata võimu. Võimul olevate sotsialistidega tekkis fašismil teravaid kokkupõrkeid, mis arenesid kohati tänavavõitlusiks. Juulis 1922 kuulutasid sotsialistid välja üldstreigi, mille mahasurumine valitsuse vägedega osutus võimatuks ja mida tegi Mussolini oma rühmadega.

Oktoobris 1922 kutsus Mussolini Nāpolisse kokku suure fašistliku nõupidamise, kus nõudis lõpu tegemist valitseva kihi poliitilisele ja parlamentaarsele jõuetusele ja uue valitsuse kujundamist monarhia ja sõjaväe abil. Kõik fašistlikud jõud mobiliseeriti rünnakuks Rooma, et teostada seda otsust. Fašismiga läbiimbenud vägedel ei lubanud kuningas võitlust alustadagi. Kuningas Viktor Emanuel oli sunnitud monarhia päästmiseks võtma vastu fašistide poolt pakutud ettepaneku liitumiseks nendega ja kutsus Mussolini valitsuse etteotsa. 30. okt. Mussolini läks Rooma ja asus valitsuse kujundamisele.

63. joonis. Võimu ülevõtmise järel: minister-president Mussolini oma kaasvõitlejatega (Balbo, De Bono, De Vecchi ja Bianchi).

Fašismi poliitiline maailmavaade ja võimukorraldus. Fašismil puudus esialgu teoreetiline alus, see oli vaid üleskutse tegevusele. See oli peamiselt noorsoole tuginev rahvuslik liikumine, mis vihkas internatsionalismi ja kommunismi, samuti parlamentarismi ja patsifismi kui Itaalia nõrkuse põhjusi. Aegamööda kujunes välja fašismi poliitiline ilmavaade, mille sihiks oli teha rahvus suureks. Kõik tuleb alistada rahvusideele, sest see on kõrgeim kõlblas alus. Rahvusel on õigus avardamisele ja sellest laiuamisvajadusest on tingitud ka fašismi imperialism ja militarism. Teisest küljest nõuab rahvusaade keskendust rahvusriigi ümber ja seepärast tuleb hävitada tegevus- või väljendusorganid, mis pole kokkukõlas rahvusliku ideega (internationalistliku ilmaega tööliskumine, sotsialistlik liikumine).

Uus kord säilitas endise valitsuse välisvormi — parlamentaarse kuningriigi. Kuid seejuures ei arvestata ei parlamenti ega kuningat. Mussolini võttis endale peaministri võimu ja seadusandliku õiguse dekreediga korras. Laiendas aeg-ajalt oma võimupiire, omandas ta peagi diktatorliku võimu. Tema kõrval on tõeliseks valitsejaks fašistlik Suurnõukogu, endine partei juhtiv organ, mis muudeti riiklikuks asutiseks.

Fašistliku režiimi tegevus. Aegamööda asus fašism oma põhimõtete teostamisele. Kuid seejuures tuli võtta tarvitusele terroristlike abinõusid. Opositsiooniline element eemaldati parlamendist, opositsiooniline ajakirjandus nihästi kui hävitati.

64. joonis. Noorfašistide militaristlik kasvatamine.

1925. aasta seadusega keelati streigid, tööstused muudeti riiklikeks ettevõteteiks ja seati fašistliku kontrolli alla. Järgmisel aastal kaotati senised töölisliikumise vormid ja asendati fašistlike kutseorganisatsioonidega, kuhu kuuluvad nii tööliselised kui ka tööandjad. Nende ülesandeks on kaasa aidata rahvusliku majanduspoliitika teostamisel ja anda oma liikmeile rahvuslikku ja moraalselt kasvatust (korporatiivne kord). Mainitud organisatsioonid kuuluvad riikliku kontrolli alla. Neil on õigus maksustada kõiki vastava ala isikuid.

Teatud poliitiliste süütegude suhtes pandi kehtima surmanuht-

lus. Valimisõigus muudeti sel kujul, et tegelikult võis lugeda kaotatuks, sest saadikuid nimetas riigipea.

1929. aastal lahenes lõplikult kauakestnud konflikt paavstiga. Paavst omandas täieliku suveräniteedi Vatikani, Peetri kiriku ja selle ümbruse üle ja sai riigilt 1,5 milj. liiri tasu. Usuõpetus seati uuesti koolidesse. Üks Mussolini programmi olulisemaid punkte oli noorsoo militaristlik kasvatus fašistlikus vaimus. Selles nägi aga katoliku kirik tungimist oma võimkonda. Tekkis konflikte valitsuse ja paavsti vahel, mis aga suudeti lahendada rahu-likul teel. Esialgne vabariiklik, antiplutokraatlik, antiklerikaalne fašism muutus vähehaaval monarhistlikuks, konservatiivseks, kato-liklikuks.

Välispoliitika alal taotleb Mussolini Itaalia esivõimu Vahemere maadel. Tal õnnestus saavutada Fiume, saada Albaania oma mõjupiirkonda ja lõpule viia Tripolitaania täielik alis-tamine.

C. Maailmamajandus pärast sõda.

Üldiselt. Euroopa majandus sattus ikka tihedamalt sõltumusse maailma majanduselust. Seda kahel põhjusel. Majanduselus oli Euroopa sunnitud taganema Ameerika kasuks, sest Euroopa oli sõjast ruineeritud, rahvaarv oli vähenenud, võlgade koorem oli kas-vanud, toodang vähenenud, võistlus välismaailmajagudega teravnes turgude pärast, tekkis tööpuudus. Euroopa liitus maailmaga palju tihedamini kui enne, sest see osutus vajalikuks majanduselu reguleerimiseks ja tehnilised leiutised hõlbustasid suhtlemist ja kaubanduslikku läbikäimist.

Euroopa majanduslik langus. Maailmasõja tagajärjel tabas Eu-roopat üldine inimeste, agraar- ja rahandus kriis. Kaotused sõjas olid kohutavad: 10 milj. inimest surnutena, 6 milj. haavatutena, kõne-lemata haiguste tagajärjel hukkunuist. Sellele järgnes suur sündi-muse langus. Öeldule peame juurde arvama 100 miljardit tööpäeva, kus nelja aasta kestel jõud oli suunatud loovalt töölt lõhkuvale. Selle tagajärjel oli langenud nii põllu- kui ka tööstussaaduste toodang. Nii näiteks sõjast laastatud Põhja-Prantsusmaa, Belgia, Ukraina ja Poola, kus kasvatati peamiselt suhkrupeete, kaotasid oma senise koha turul.

Puudujääki saaduste, eriti toorainete alal, püüti täita impordi abil. Võttes ennesõjaaegse tootluse keskmiseks 100, oli maailma-sõjale järgnevatel aastail Euroopa produktsioon 97, Põhja-Ameerika Ühendriikide oma 114, Lõuna-Ameerikas 143. Maailma suurimaiks viljaaitadeks on Kanada, Põhja-Ameerika Ühendriigid ja Argentiina. Kariloomade kasvatuses ja lihatoodangus asuvad esikohal Argentiina, Austraalia ja Uus-Meremaa, kes esimestena varustasid Euroopt külmutatud lihaga. Euroopa vajas eriti tooraineid oma töös-

tuse jaoks. Riie, autod, paber moodustasid kolm kaubaartiklit, mida vajati esijoones. Maailmas, kus ajeline ja vaimne luksus sai rahvapäraseks, kasvas mainitud artiklite tootmine mitmekordseks. Tol ajal põllukultuur ei rikastanud tootjaid. Tööstussaaduste eest maksti suhteliselt põllusaadustega mitmekordset hinda.

Maailma industrialiseerimine. Proteksionism. Välis-maailmajagude poliitiline ja majanduslik emantsipeerumine, mis algas maailmasõja ajal ja jätkus peale sõda, kujundas elutingimused sootuks ümber. Euroopa, mis koos P.-Am. Ühendriikidega oli varustanud oma saadustega peaaegu kogu maailma, leidis korraka palju turge röövitud olevat. Pealegi oli tekkinud majanduselus murrang industrialiseerimise suunas. Euroopa riigid olid sunnitud olukorrale kohastuma. Itaalias hakati arendama puuvilla- ja siiditööstust, erapooletud riigid Rootsi ja Šveits kasustasid sõja aega oma väljaveo tõstmiseks ja puu ümbertöötamiseks (paber ja kunstsiid). Samuti kiiresti asusid uued riigid oma tööstuse arendamisele ja tootmisele. Tšehhoslovakkias ja Poolas kujunesid pea-väljaveoartikleiks kivisüsi ja tekstiilsaadused.

Käsikäes omatööstuse arendamisega edenes proteksionism. Euroopa maad piirasid endid pärast sõda kord-korralt kõrgendatud tollidega, et kaitseda kodutööstust välistodangu vastu. Vastandina eraldatud ja tükeldatud Euroopale moodustavad Põhja-Ameerika Ühendriigid määratu territooriumi, mis ühtlane nii tootmise kui vahetamise mõttes.

Põhja-Ameerika Ühendriikide majanduslik tõus. Põhja-Ameerika Ühendriigid omavad esikohata maailmas oma tööstuse, laevanduse ja rahanduse suhtes. Maailmaturg, mis oli ameeriklasile juba ammu avatud, läks nende kätte täiesti maailmasõja ajal, mil Euroopa toodang oli piiratud ja kaubanduslik liiklemine tõkestatud. Vallutanud kord turud, oskasid Ühendriigid neid endile kindlustada ka edaspidiseks. Maailmakaubanduse tähtsamaist produktidest toodab Ameerika olulise osa (petrooleumi — $\frac{2}{3}$, puuvilla — $\frac{1}{2}$, rauda ja vaske — $\frac{1}{2}$, sütt — $\frac{2}{5}$, tina — $\frac{1}{3}$, nisu — $\frac{1}{4}$). Enne sõda olid inglased oma kaubalaevastiku suhtes esikohal, kuid juba 1917. a. Ühendriigid ületasid neid esmakordselt maailmakaubanduses. Maailmasõda, mis viis Euroopa vaesumisele, tõstis Ühendriikide rahandust ja muutis ta võlgnikust võlajaks. Mitte ainult liitriigid, vaid enamik Euroopa riike üldse on Ühendriikide suhtes võlgniku seisundis. Kuid ka teiste Ameerika riikide ja Aasia rahaturul on Ühendriikide mõju domineeriv.

Majanduslik elu on teinud P.-Am. Ühendriigid suurriigiks, mille võim ulatub üle kogu maailma. Ta eelistatumad alad on Kaug-Ida ja Ladina-Ameerika. Austraalias ja Uus-Meremaal võistleb Ühendriikide tööstus Jaapani omaga. Jaapani tööstuse tõus andis ja annab eriti viimasel ajal end teravalt tunda teistele riikidele kaupade odavuse pärast. Panama kanali ehitamise järel (1914) Ühendriigid

liginesid Mehhiko ja Venezuela petroolile, Argentiina ja Tšiili vasele, Boliivia niklile ja Lõuna-Brasiilia lihatoodangule. Kauplemine Kesk-Ameerika banaanidega kuulub Ühendriikide monopolide hulka. Selle Ühendriikide ekspansiooni doktriiniks on Panameerika. Olgu siiski tähendatud, et ka Ühendriikide majandus kannatab viimasel ajal raske kriisi all.

Töötehnika, transpordi ja liiklemise arenemine. Industrialiseerimisega paralleelselt arenes üksikute maade geograafilisist tingimustist sõltuv toodangu spetsialiseerimine. Sellega kaasas on käinud ka töötehnika ratsionaliseerimine. Inimtööjõu kasustamine on täielikult ümber korraldatud (tailorism). Väga suuri edusamme tegi ka liiklemine ja transport. Kaasa mõjusid selleks autode tarvitusele võtmine transpordivahendena, mis kujunes raudteede suureks võistlejaks. Ühendust soodustasid uuesti avatud teed, näiteks Panama kanal, mis lähendas Ühendriikide idapoolseid maid Kaug-Idale. Traadita telegraaf ja õhuliiklemise levimine lähendavad veelgi enam üksikuid maailmajagusi.

Kaubanduspoliitika internationaliseerimine. Liitlaste ühstegevus sõja ajal, pärast sõjaaegsed raskused, toorainete puudus Euroopas — need olid tegurid, mis tõstsid päevakorra le majandusliku liidu vajaduse.

Rahvasteliit teostas kokkuleppe transiidivabaduse kindlustamiseks (1921) ja otsides teid üldeuroopalise majanduskriisi lahendamiseks kutsus kokku rahvusvahelise majanduskonverentsi Genfis. Kaubanduslike ja majanduslike suhete reguleerimine on ka Rahvusvahelise Kaubanduskoja (Chambre de Commerce internationale) sihiks, mis teotseb P.-Am. Ühendriikide juhatusel ja kuhu kuuluvad maailma ulatuslikumad majanduslikud rühmitised. Mitmesugused erilised lepingud on aidanud nõrgestada proteksionismist tingitud suletust ja soodustanud majandusliku läbikäimise tihenemist. Enne maailmasõda olid kujunenud rahvusvahelised kartellid (näit. — elektripirnide, siidivärvimise, pudelite jne. alal), mis loodi uuesti pärast sõda (eriti 1926. a.) ja täiendati uutega. Suurim neist on rahvusvaheline terase produtseerimise liit (1926), kuhu kuuluvad Prantsuse, Belgia, Luksemburgi, Saksamaa, Austria, Ungari ja Tšehhoslovakkia metallurgid.

Tööpuudus. Püüded lahendada ülemaailmast majanduskriisi rahvusvaheliste asutiste kaudu pole seni andnud rahuldavaid tulemusi. Endiselt valitseb maailma tööstuses kaootiline olukord ning suur tööpuudus. Töötute protsent tõuseb mõnes riigis õige kõrgele. Nii oli 1930. a. kogu rahvastikust töotuid Saksamaal 6,8%, Ühendriikides 6,1%, Inglismaal 5,5%, Austrias 5,1%, Tšehhoslovakkias 2,8%. Valitsuste sammud tööpuuduse vastu võitlemises on suutnud ainult pehendada tööpuuduse tagajärgi, mitte kaotada tema juuri.

D. Rahvusvahelised suhted pärast maailmasõda.

1. Reparatsiooniküsimus. Sõjavõlad.

Reparatsioonikomisjon. Rahvusvahelised konverentsid. Saksamaa rahanduskriis. Versailles' leping tegi Saksamaa vastutavaks sõjakahjude eest ja püstitas põhimõtteliselt reparaatsiooniküsimuse, kuid üksikasjaliselt jäi see otsustamata. Järgnesid pikad läbirääkimised liitlaste vahel tasu suuruse ja maksmise mooduste üle. Põhja-Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia, Prantsuse, Itaalia jt. esindajaist moodustatud reparatsioonikomisjoni ülesandeks oli sõja läbi tekkinud kahju kindlaksmääramine. Hoolimata majandusteadlaste hoiatusist, esitas Prantsuse rahaminister nõudmise Saksamaa vastu muinasjutulisele summale — 300 miljardile kuld margale. Kuid prantslaste nõudmised pörkasid Saksamaa maksuvõime vastu. Liitlaste solidaarsus rahaküsimusis oli pärast sõda purunenud. Kogu Euroopa kannatas teravat rahanduskriisi ja iga riik püüdis esijoones parandada oma seisundit, hoolimata naabreist. Sellest olid ka tingitud nende arvukate rahvusvaheliste konverentside raskused ja seal esinenud lahkarvamised. Boulogne'i ja Spa konverentsidel (1920) määrati Saksamaalt nõutava kahjutasu üldsumma 263 miljardile kuld margale (sellest pidi saama Prantsusmaa 52%, Briti 21%, Itaalia 10%, Belgia 8% jne.). Kuid järgmisel aastal peetud Londoni konverentsil vähendati üldsumma 132 miljardile kuld margale, kusjuures maksmine pidi teostuma iga-aastase tasumisega.

Järgnevail aastail tabas Saksamaa rahandust terav kriis, mis veelgi vähendas tema maksuvõimet. Dollar, millele vastas 4,20 marka, tõusis 1922. a. 4000 margale ja 1923. a. lõpuks 4 triljonile pabermargale. Saksamaa esines moratooriumi nõudmisega. Küsimuse lahendamiseks kokkukutsutud rahvusvahelistel konverentsidel erinesid eriti Briti ja Prantsusmaa vaatekohad; esimene püüdis restaureerida Saksa majandust, Prantsusmaa nõudis garantiid, ainelist panti. Seisukorra tegi keerulisemaks Saksamaa ja Venemaa vahel sõlmitud Rapallo leping (mõlemapoolne loobumine kahjutasu nõudmisest, diplomaatiliste ning kaubanduslikkude suhete jaluleseadmine), mis liitlasile ei meeldinud. Prantsuse valitsus Poincaré juhatusel keeldus moratooriumist ja Prantsuse ning Belgia väed okupeerisid Ruhri söekaevanduste alad (11. jaan. 1923). Saksamaa üleskutsel reageerisid Ruhri elanikud Prantsuse okupatsioonile passiivse vastupanuga. See operatsioon nõudis Prantsusmaalt 134 miljonit ja tõi sisse 313 milj. kuldmarka.

Dawes'i kava. Et tekkinud olukorra lahendamine sel teel kujunes võimatuks, tulid liitlased vastu Saksamaa soovidele ja 1924. a.

jaanuaris kutsuti jällegi kokku (Genuas) majanduse ja rahanduse eriteadlastest koosnev rahvusvaheline komisjon Saksamaa maksuvõime kindlaksmääramiseks. P.-Am. Ühendriikide esindaja Charles Dawesi nime järgi omandasid konverentsil tehtud otsused Dawesi kava nimetuse (1924).

Dawesi kava püüdis uuesti tervendada Saksamaa majandust ja rahandust, lubades talle rahanduse stabiliseerimiseks välislaenu 800 milj. kuldmarka. Reparatsioonimaksude tasumine pidi toimuma progressiivses suunas (aastamaks tõusis 1 miljonilt 2,5 miljonile kuue aasta kestel). Tagatiseks pidid olema esijoones Saksamaa raudteed, tööstuse obligatsioonid jne., mille üle järelevalve oli reparatsioonikomisjoni agendi ülesandeks, kes asus Berliinis. Eraldi sõlmitud Londoni kokkuleppes (16 aug. 1924) otsustasid Inglismaa ja Prantsusmaa loobuda umbusalduse poliitikast Saksamaa suhtes. Prantsusmaa pidi evakueerima Ruhri 1 aasta jooksul, mis ka teostati 1925. a. juulis.

Youngi kava. Dawesi kava ei määranud kindlaks reparatsioonimaksude kestusaega. See põhjustas uue majanduse eriteadlaste kokkukutsumise Pariisi (1929), mida juhatas ameeriklane Young. Youngi kava, mis tugines üldjoontes Dawesi omale, kergendas Saksamaa võlakoormat, kuid fikseeris selle ka lõplikult. Saksamaa pidi maksma 37 aasta kestel 2 miljardit marka aastas. Iga-aastane liitriikide kontroll Saksa majanduse üle kõrvaldati. Lisati ainult reservatsioon juhuks, kui mingi edaspidine Saksa valitsus peaks keelduma lepingut täitmast, mil puhul pidi liitlasile jääma täielik tegevusvabadus. Ühtlasi otsustati evakueerida Reini maad, mis teostati 1930. a. juunis. Rahvusvaheline konverents Haagis (1930) tunnistas Youngi kava reparatsiooni küsimuses lõplikuks.

Liitriikide võlad. Ka liitlaste rahanduslik seisukord oli pärast sõda raske, sest nad olid koormatud suurte välisvõlgadega. P.-Am. Ühendriigid olid laenanud liitlasile 9 miljardit dollarit, Suurbritannia 1700 miljonit naela. Venemaa ja väikeriigid võlgnesid Prantsusmaale umbes 15 miljardit franki. Sõjavõlgade kustutamine moodustas suure osa riikide iga-aastasis eelarveis. Maailma majanduskriis, mis süvenes 1930. a. peale, raskendas kõikide riikide kohustuste tasumist. Et Saksamaa polnud suuteline tasuma oma reparatsioonimakse Inglismaale ja Prantsusmaale, käis ka viimaseile üle jõu oma võlgade tasumine P.-Am. Ühendriikidele. 1931. aastal otsustas Ühendriikide president Hoover üheks aastaks (1. juuli 1931 — 1. juuli 1932) katkestada nii reparatsiooni- kui ka sõjavõlgade tasumised, andes sellega aega majanduslikuks kosumiseks.

2. Desarmeerimine ja Euroopa julgeolek.

Saksamaa desarmeerimine. Versailles' rahulepingus otsustatud Saksamaa desarmeerimine pidi olema esimeseks sammuks üldise relvastise vähendamiseks. Kuid natsionalistid Saksamaal ei tahtnud alistuda Versailles' rahulepingus püstitatud desarmeerimise otsusele ja nende „sõjariistade tärin“ tegi rahutuks liitlasi, eriti Prantsusmaad.

Rahulepingus kindlaks määratud 100 000-mehelisele regulaarsele sõjaväele tekkis lisaks kuulipildujate ja patareidega varustatud sandarmivägi, nn. julgeolekupolitsei ja vabatahtlikest koosnev ning relvastatud rahvakaitse. Versailles' lepinguga ametisse seatud kontrollkomisjonil ühe Prantsuse kindrali juhatusel tuli aastaid võidelda sakslaste tõrksusega lepingu täitmisel. Lõppeks keelati julgeolekupolitsei kui illegaalne organisatsioon. Kuid see politsei vägi rekonstrueerus uuesti kaitsepolitsei nime all (150 000 meest). Et sundida Saksamaad lepingu täitmisele, pikendati Reini maade (esimene piirkond) okupatsiooni (1925). Maailmasõjale järgnenud rahutuil ja segaseil aegadel tekkis Saksamaal, kus sõja tulemustega kaugelki rahul poldud, arvutu hulk patriootilisi ja sõjalisi ühinguid. Võimsaim neist oli nn. *Teraskiiver* (*Stahlhelm*), kuhu kuulus miljoni ümber endisi sõdured, kelle programmi kuulus Versailles' rahulepingu tingimuste annuleerimine. Teise tähtsama rühma, nn. „*Reichsbanneri*“ ümber koondus vabariiklik ja patsifistlik element.

Rahvasteliidu juurde loodud sõjaekspertidest, poliitilisist ja majanduslikest eriteadlast koosneva segakomisjoni ülesandeks oli desarmeerimise küsimuse lahendamine. Vaatamata mitmele esitatud kavadele ei andnud komisjoni töö suuremaid tulemusi. 1924. aastal Rahvasteliidu täiskogu poolt vastuvõetud kava, tuntud *Genfi protokoll*i nime all, aluseks olid kallaletungisõja keeld ja vahekohtu põhimõte. Üksikud riigid pidid andma oma sõaväed ja -laevastikud Rahvasteliidu käsutusse, kasutamiseks rahurikkuja vastu. Kuid *Briti* valitsus keeldus kinnitada seda kava ja andis sellega raske hoobi kogu desarmeerimise probleemile.

Locarno lepingud. Rahu kindlustamiseks püüti rakendada uut moodust, nimelt vahenditult lepinguid Saksamaaga. Selle poliitika algatajaks oli *Briand*. Erilist vastutulelikkust selles suhtes näitas Saksamaa poliitika juht *Stresemann*. 6.—16. okt. 1925. keetsid *Locarno*sse kokkutulnud asjaosaliste riikide esindajate vahel läbirääkimised (Prantsusmaalt *Briand*, Inglismaalt *Chamberlain*, Saksamaalt *Luther* ja *Stresemann*, Itaaliast *Mussolini*). Päevakorras oli piiriküsimuste lahendamine rahulikul teel ja hoidumine vägivallast. Saksamaa, Belgia, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Itaalia vahel sõlmiti nn. *Reini leping*, kus mainitud riigid kohustusid töötama koos Euroopa rahu säilitamiseks ja garanteeriti ühiselt

läänepiir. Peale selle tehti vahekohtulepingud kahekaupa ühelt poolt Saksamaa, teiselt poolt Belgia, Prantsusmaa, Poola ja Tšehhoslovakkia vahel. Need lepingud aitasid kaasa Saksamaa vastuvõtuks Rahvasteliitu. Samuti teostati lubatud osaline Reinimaade evakueerimine.

Kellog-Briandi leping. Julgeoleku kindlustamine polnud täielik, kuni sellest ei võtnud osa P.-Am. Ühendriigid. Viimane samm selles rahupoliitikat ehitavas töös ongi Ühendriikide liitumine sellega.

Ühendriikide välisasjade sekretäri Kellog'i ettepanekul esines sama riigi valitsus esitise ga, mille järgi osavõtjad riigid pidid loobuma sõjast kui rahvusvahelisest poliitikavahendist ja lahendama rahvusvahelised tülid vahekohtu teel. Ühendriigid pöördusid ettepanekuga esialgu Prantsusmaa, Inglismaa, Saksamaa ja Jaapani poole. Sissepääs liitu jäi vabaks. 27. augustil 1929 kirjutati Pariisis pidulikult alla nn. rahvusvahelisele sõjast loobumise paktile. Varsti ühinesid mainitud paktiga kõik riigid ka Venemaa. Kellog-Briand'i pakt, mis lõpetas Ameerika isoleerituse, tähendab suurt võitu Euroopa rahu kindlustamisel, kuigi nende põhimõtete teostamisel on põrgatud kokku raskustega. Et desarmeerimiskomisjoni tegevus ei andnud tulemusi, kutsuti pikkade ettevalmistuste järel 1932. a. Genfis kokku jällegi desarmeerimiskomisjon Briti välisministri Arthur Hendersoni juhatusel. Vaatamata pikkadele läbirääkimistele, ei andnud seegi konverents mingeid tulemusi. Üldise rahu kindlustamise aluseks otsustati jätta Kellog'i pakt, kuid sellest ei jõutud kaugemale. Tekkisid päevakorda üksikute riikide erihuvid, mis muutsid üldise seisukoha leidmise väga raskeks. Viimasel ajal on desarmeerimisküsimuse lahendamine veelgi suuremate raskustega seotud.

3. Vaikse ookeani probleem.

Jaapani tõus. Maailmasõda tõstis esile uue suurriigi — Jaapani, kellest sai Euroopale võistleja majanduse alal, eriti Kaug-Idas. Kasustades sõjast tekkinud olukordi, mitmekordistas Jaapan oma kivisöe, vase, tsingi jne. produktsiooni, haaras endale Mandžuuria teravilja, Hiina ja Korea puuvilla, arendas oma kaubalaevastikku, mis tõusis kolmandale kohale maailmas.

Sõda Saksamaa vastu võimaldas Jaapanile võtta oma võimu alla esimese kolooniad (saared) ja strateegiliselt tähtsad seisukohad (Santung). Kasustades Hiinas kestvat, kodusõdadest tekitatud olukorda, saatis Jaapan sinna oma ohvitseri, insenere, kommersante, pankiire; laenas raha provintside valitsustele, omandas ta nende metsad, kaevandused, raudteed — seega majandusliku ülevõimu.

Jaapani-Ameerika konflikt. Ülerahvastatud ja väljarändav Jaapan oma kasvava mere jõuga tegi esijoones rahutuks P.-Am. Ühendriigid ja Britannia dominioid. 83 miljoni jaapanlase kohta on iga-aastane juurdekasv 800 000 ja Jaapani saared pole küllalt avarad pakkuma elatusvõimalusi oma rahvale. Selle tagajärjeks on väljarändamine, mis on suunatud esijoones anglosaksi maa-dele. Ühendriigid andsid 1921. ja 1924. a. määrusi, millega piirati jaapanlaste maalepääsu. Samuti sulgesid Briti dominioid (Kanada, Austraalia, Uus-Meremaa) endid Jaapani emigratsioonile.

Hiina turud ja rahvahulgad olid olnud Euroopa ja Ameerika saaduste suurimaks tarvitajaks. Jaapani majanduselu intensiivistumisega on käinud käsikäes turude vallutamine Hiinas, eriti Mandžuurias, ja võitlus endale eesõiguste loomiseks ning nn. lahtiste uste poliitika kaotamiseks. Jaapani otsesel kaasabil loodi Mandžuurias ta mõjualune riik Mandžukuo.

Peale Jaapani, Briti ja Ühendriikide on Kaug-Ida probleemist huvitatud ka Prantsuse ja Venemaa. Kõik nad on paigutanud kapitali Hiina tööstusse ja kaubandusse ja peavad kaitsema oma turge ja asumaid Jaapani sissetungimise vastu. Samuti on Venemaa huvitatud Vaikse ookeani sadamaist ja läinud sajandi lõpul omandas kontsessiooni Hiinalt Harbiini raudtee peale, mis on umbes 1000 km lühem Amuuri kallast kaudu minevast raudteest. Revolutsiooni raskusist toibunud Venemaal tarkas vahepeal vaibunud huvi Kaug-Ida vastu.

Washingtoni konverents. **Inglise-Ameerika konflikt.** Vaikse ookeani küsimuse otsustamiseks asjaomaste riikide vahel kutsuti 1921. a. oktoobris konverents Washingtoni (päevakorras oli Vaikse ookeani jagamine ja Hiina lahtiste uste küsimus). P.-Am. Ühendriikide, Briti, Prantsuse ja Jaapani vahel sõlmitud lepingus tagati valdused ja dominioid Vaikse ookeani saartel. Teise lepinguga reguleeriti nimetatud riikide laevanduse tonnaaž. Kaotanud ainuvalitsuse ja esikoha merel, püüdis Suurbritannia hoida alal vähemalt tsaakalu. Esijoones tööstusliku maana oli Briti tähelepanu juhitud merele, sest ta vajas elustusaineid ja samuti tooraineid oma tööstusele. Suuremaks võistlejaks merel tõusid talle P.-A. m. Ühendriigid, kes samuti vajasid tooraineid väljastpoolt ning turge oma tooteile. Laevanduse ja merede kasutamise reguleerimiseks mainitud suurriikide vahel peeti mitu konverentsi (Roomas 1924, Genfis 1927, Londonis 1930).

V. XIX ja XX sajandi vaimne elu.

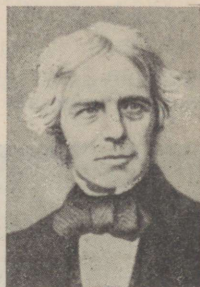
• **Füüsika ja keemia.** Käsiteldaval ajajärgul on eriti suure, otse revolutsioonilise mõjuga inimelule olnud loodusteaduste ja tehnika edusammud. Loodusteaduste arenedes on kujunenud kindlaks em-

piirilised induktiivsed uurimismeetodid ning koos sellega on kadunud teadusilmast võimalus meelevaldselt püstitada uusi teooriaid. Loendamatu nähtusi on teaduslikult vaadeldud ja uuritud, palju uusi teooriaid ja hüpoteese on püstitatud. Samal ajal viljeleb teadus tehnika kaudu ikka enam ja enam praktist elukorraldamist. Ikka ja ikka jälle tehakse uusi leiutisi või õpitakse paremini rakendama vanu.

Aurujõu kasutamises märgitsevad suurt edusammu Parson'i ja Laval'i poolt leiutatud aurturbiinid (1886/87), mis võimaldavad auru kineetilise energia põhjalikku ärakasutamist. Auru abil töötavate jõumasinate kõrvale astuvad sajandi teisel poolel mitmesugused gaasi- ja plahvatusmootorid. Elektri alal avastati juba sajandi esimesel poolel elektromagnetismi nähtus (Ørsted'i poolt) ning elektromagnetismi kohta kehtivad seadused (Ampère'i, Ohm'i ja Faraday poolt). Eriti tähtis tehnilise edu seisukohalt oli elektriinduksiooni avastamine Faraday poolt 1831. a. Elektromagnetiliste avastiste tagajärjel leiutati palju uusi aparate ja masinaid, osalt juba sajandi esimesel poolel, kuid viimistlust ja laiemat tarvituselevõttu leidsid nad alles käsitledaval ajajärgul. Nii leiutati elektrimootor (1832), telegraaf (Morse'i poolt 1837. a.), akumulaatorid (1859), telefon (1860. a. Ph. Reis'i poolt). Suuri edusamme tegi elektrimasinate ehitamine 1866. a. püstitatud dünamoelektrilise printsiibi tõttu. 1879. a. konstrueeris Edison esimese tarvitamiskõlvulise elektrihõõglambi (kaarlampe tunti juba sajandi keskpaiku, isegi enne 1855. a. leiutatud petrooleumlampi). 1891. a. õnnestus esmakordselt vahelduva voolu abil elektrienergia edasiandmine suurte kauguste taha, mille tõttu nüüd võis elektrit toota soodsais tingimuses ning tarvitada seal, kus vaja. Faraday ja Maxwell'i poolt püstitati 1873. a.

elektrinähtuste seletamiseks nn. elektromagnetiline valgusteooria. Itaallane Marconi leiuas (1900) raadiotelegraafi, millele järgnes varsti raadiotelefon. Viimase ajani ei katke elektrijõu tehnilise rakendamise edukäik, nagu seda näitab hiljutine pilditelegraafi idee teostamine.

Elektriõpetuse kõrval on muudest füüsika osadest leidnud käesoleval ajajärgul põhjalikku uuendamist optika ja akustika. Eriti edukalt töötas viimatimainitud aladel Helmholtz. Kõneldes optika edust, ei saa jätta mainimata ka Kirchhoff'i ja Bunsen'it, kui spektraalanalüüsi leiutajaid.

65. joonis.
M. Faraday

66. joonis.
A. Einstein.

Ka kogu ainelise maailma üldolemuse ja põhistruktuuri kohta on füüsika käsiteldaval ajajärgul püüdnud leida vastust. Julius Robert Mayer 1842. a. ja varsti pärast seda James Joule püstitasid energia jäävuse seaduse, mille järgi universumis leiduv energiahulk jääb ikka samaks, vahetades ainult oma vorme. Siit peale avanes võimalus looduselu nähtusi seletada materiaalses ilmas eneses peituva energiaga. Seni seletati elunähtusi materiasest lahus seisva vaimse teguriga. Lorentz'i poolt 1895. a. püstitatud elektronide teooria ning keemia uuemate saavutiste tagajärjel on, eriti käesoleval sajandil,

67. joonis. P. Curie ja proua Curie oma laboratooriumis.

muutunud põhjalikult teadlaste arvamus materiaalse olemusest, samuti kui Einsteini spetsiaalse (1905) ja üldise (1915) relatiivsusteooria läbi on kõikuma löönud senised ruumi ja aja mõisted ning kujunenud uus gravitatsiooniteooria.

Samuti kui füüsika on uue keemia aidanud palju kaasa loodusjõudude tehniliseks rakendamiseks ning ainelise maailma tehniliseks mõistmiseks. Elektrokeemia, fotograafia (Niepce 1828, Daguerre 1839), toitainetekeemia, lõhkeainete valmistamine ning paljud muud alad, mida keemikud viljelnud, on jätnud suuri jälgi tehnikasse. Keemiat praktilisest seisukohast hinnates tuleks mainida eriti

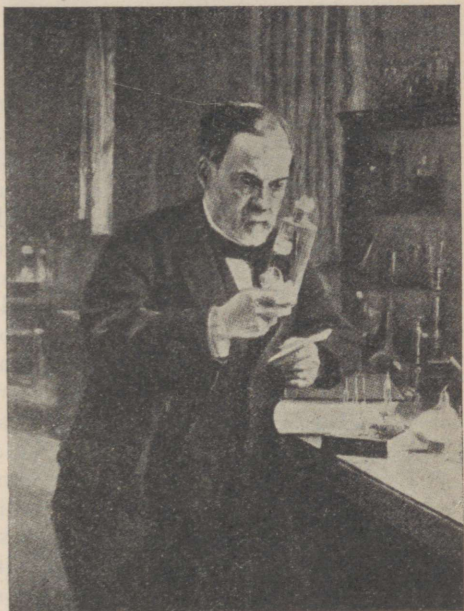
Saksa keemikut Liebig'i, kes uuris agrikultuurset, tehnilist ja analüütilist keemiat, tehes neil aladel rea avastisi.

Eriliselt suurt teoreetilist tähtsust omavad aga keemikute uurimistö tulemused XIX saj. lõpul ning XX saj. alguses, mis koos elektronide teooriaga löid hoopis uue ajajärgu materiaalse maailma mõistmises. 1895. a. avastas Röntgen tema nime järgi nimetatud kiired, mis oma olemuselt osutusid hiljemini samasteks valguskiirteks, omades ainult mitu tuhat korda väiksemat lainepikkust. Varsti pärast seda märgati radioaktiivsuse nähtusi uraani juures ning abielupaar Curie avastas 1898. a. raadiumi. Ei möödunud kaua aega, kui selgus, et heelium on raadiumi lagunemiseprodukt. Pärast maailmasõda on aga teadlastel koguni õnnestunud lämmastikuaatomeid lahutada eksperimentaalsel teel heeliumi- ja vesinikuaatomeiks. Mitmesuguste katsetuste tõttu, eriti radioaktiiv-

sete ainete juures, on lõõnud kõikuma viimaseil ajal usk keemiliste elementide stabiilsusse ning enam ja enam poolehoidu leiab taani füüsiku Niels Bohr'i aatomiteooria. Selle õpetuse järgi kujuneks elekter ainsaks meelusliku maailma põhielemendiks. Peale teoreetilise tähtsuse on radioaktiivsete nähtuste avastamine andnud suuri praktilisi tulemusi arstiteaduses, rakenduskeemias, tehnoloogilises materjalide uurimises, geoloogias ja mujal.

Bioloogia ja füsioloogia on samuti nagu teadused elutust loodusest andnud palju uut. J. H. Müller pani aluse (1830) eksperimentaalsele füsioloogiale ning Schleiden püstitas rakkude teooria (1838), mis pidi kehtima kõigi elavate organismide kohta. Eriti suurt mõju mitte üksnes bioloogias, vaid isegi vaimuteaduses avaldas Ch. Darwin oma kuulsateosega „Liikide tekkimine loomuliku valiku teel võitluses olemasolu eest“ (1859), mis sisaldab tema bioloogilise evolutsiooni seadust. Organismide elu jälgides leidis Darwin, et looduses võitlus olemasolu eest, kusjuures võitjaks jääb see, kes tugevam ja suudab paremini kohastuda ümbritsevaile tingimustele. Nii näitas Darwin tee, mida mööda kulgeb bioloogiline arenemine. XIX saj. keskpaiku muutus moodsaks püüe seletada ka elusate loodust ainult mehaanilise põhjalikkusega. Alles XIX saj. lõpul ning XX saj. alguses mitmed bioloogid ja füsioloogid eesotsas H. Driesch'iga on osutanud elavas looduses valitsevale sihipärasusele pimedade põhjuslikkuse kõrval. Katsetades väikeste meresilidega, löikas Driesch näiteks need väikesteks tükkideks ning ometi kasv igast tükist hiljemini terve meresil, samuti ka igast purustatud vihmussi lõigust terve vihmuss. Õigusega väidab Driesch, et sellistele nähtustele ei leidu analoogiaid puhtmehaanilises maailmas.

Matemaatika on saavutatud suuri tulemusi eriti uurimises mitte-eukliidilise geomeetria alalt (Riemann, Lobatševski). On avastatud, et on mõeldav lugemata hulk kogemusvabasid mitte-eukliidilisi geomeetriasüsteeme, millest eukliidiline on ainult erijuhus.

68. joonis. Pasteur.

Mitteeukliidilised geomeetriad ei tunnusta Euklidese paralleeljoonte aksioomi (2 sirjoont, mida kolmas lõikab nii, et sisemiste nurkade summa on väiksem kahest täisnurgast, lõikuvad üksteisega). Mitteeukliidiline geomeetria mängib tähtsat osa m. s. Einsteini relatiivsusteooria põhjendamisel.

Astronoomias on saavutatud suuri tulemusi päevapildistamise, valgusemõõtmise ja spektraalanalüüsi abil. Taevamehaanika kõrval muutub ikka tähtsamaks nn. a s t r o f ü ü s i k a. Täienevate instrumentide, rikkalikkude vaatluste ning põhjalikkude arvutuste abil jätkub uute tähtede avastamine (suurtest planeetidest 1846. a. Neptun, 1930. a. Pluto).

Maateaduses on tuntud maid uuritud aina põhjalikumalt, aina uutest küsimustest lähtudes, ning selle kõrval on uurimisreisijad avastanud aina uusi senitundmata alasid. Peary viibis esimesena põhjanabal a. 1909, Amundsen lõunanabal 1911. a. Läbitud on suuremaid kõrbi ning ürgmetsti ja on tõustud maailma kõrgeimaile mäetippudele (Mount Everestil 8321 m kõrguseni).

69. joonis.
S. Freud.

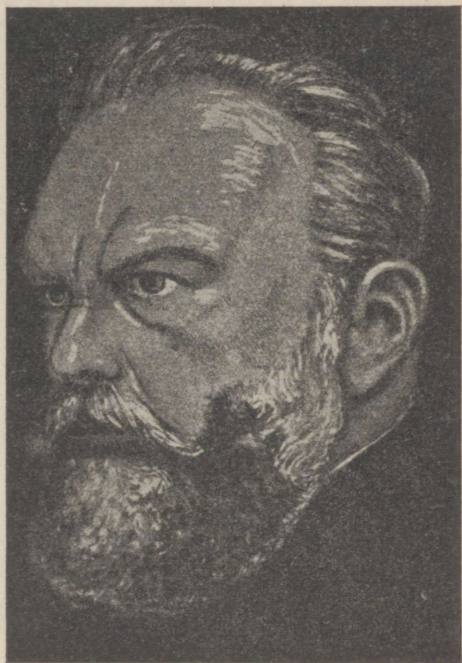
Arstiteadus on alles nüüd koos loodusteaduste edusammudega muutunud süstemaatiliseks teaduseks. Loodusteadlase Virchow'i poolt pandi avar teaduslik alus patoloogilisele anatoomiale. B a k t e r i e osa avastamine haiguste tekitamisel (Koch ja Pasteur) avas võimalusi tagajärjekaks võitluseks taudidega. Moodsa tehnika abiga on inimelu tingimused muudetud tunduvalt hügieenilisemaks.

Moodsat psühholoogiat rakendades õnnestub arstiteadusel enam ja enam ka puhthingelistel põhjustel tekkinud n ä r v i h a i g u s t e ravimine, millede levik suureneb elutempo kiirenemisega ning elutingimuste komplitseeritumaks muutumisega. Samuti nagu arstiteaduses ei jäänud teaduste edusammud mõjuta ka põllunduses, kaubanduses, liiklemises (autod 1886. a. alates, Wright'ide lennuk a. 1900) ning mitmel muul elualal.

Psühholoogia. Empiiriliste uurimismeetodite vaatluste, katse ja statistika ülevõtmise tõttu loodusteadusilt on vaimuteadusist psühholoogia kujunenud XIX saj. lõpupoolel eksaktseks teaduseks. Eksperimentaalsele psühholoogiale pani läinud sajandi viimasel veerandil tõhusa aluse W. Wundt, kes muu seas asutas esimese eksperimentaalpsühholoogia laboratooriumi Leipzigin. XIX s. psühholoogia oli peamiselt elementide psühholoogia, sest ta uuris üksikuid väga piiratud hingeelunähtusi, unustades, et nad kuuluvad laiemasse hingeelu nähtuste kompleksidesse. Seda puudust püüab parandada osalt moodne kujupsühholoogia (Koffka jt.) ning samuti S. Freud'i loodud psühhoanalüüs, mis komplektsete hingeelunähtuste seletamisel kasustab alateadvusliku hingeelu hüpoteesi. Alateadvuses asuvad Freud'i arvates soovid, mille

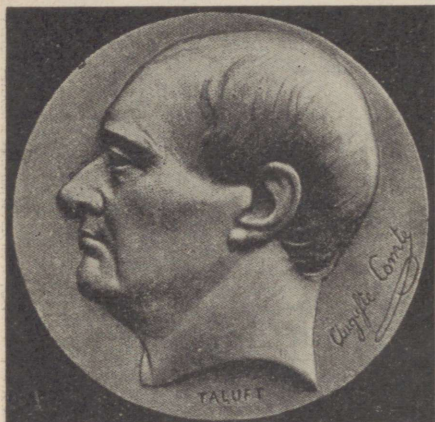
väljendamine isikule tundub hädaohtlik või inetu (näit. seksuaalalal) ning igasugused halvad mälestised piinlikest olukorrast, mis ununenud või unustada püütud. Sealt mõjustavad nii ühed kui teised alateadvuse elemendid inimese elu tema enda teadmata. Isiksust kui tervikut silmas pidades jälgib üksikuid hingeelunähtusi moodne karaktereoloogia (Spranger, Klages jt.) ning individuaalpsühholoogia (Adler). Viimase arvates juhib kogu hingeelu indiviidi kestav kohastumispiid üha muutuvatele elutingimustele („kohastumine *sub specie aeterni*“). Seejuures eksib inimene üha suuremal või väiksemal määral. Saatuslikem neist eksitustest on üksikindiviidi poolt (sageli ebateadlik) enda võimu ja tähtsuse ülehindamine ning ühistunde ja koostöö, kui spetsiifiliste inimlike elusäilitamise vahendite alahindamine. Praegusel ajal võidab psühholoogia endale üha suuremat tegelikku tähtsust kasvatuses, õigusemõistmises, majanduslikus elus (tööjõudude valik, reklaam, töökaigu organiseerimine) ning arstiteaduses.

Ajalooteadus ei olnud XIX saj. teisel poolel sel määral üldise huvi keskpunktiks nagu esimesel poolel. Ühelt poolt ühenduses loodusteaduste ja nende metodoloogia võimsa arenguga kerkis korduvalt päevakorra küsimus, kas ajalugu on teadus, nagu seda on loodusteadus üldkehtivuse ja seadusepäraste taotlemise mõttes. Selle küsimuse lahendas W. Windelbandi ja H. Rickerti õpetus, mille järgi teadused jagunevad kahte põhiliiki — *idiograafilised* ja *nomoteetilised* teadused. Ajalugu kuulub esimeste hulka, uurides inimühiskonna konkreetseid ajas ja ruumis fikseeritud nähtusi nii poliitilise kui ka kultuurajaloo alalt. Tähtsamaid poliitilise ajaloo esindajaid on L. Ranke, kultuuriajaloo uurijana on tuntud F. Guizot (1787—1874) ja K. Lamprecht (1856—1915). Nomoteetiliste ehk seadusteaduste perre kuulub loodusteadus. Samasse rühma kuuluvaks peetakse ka sotsioloogiat, millele omistatakse ülesanne uurida sotsi-

70. joonis. K. Lamprecht.

aalset elu ja selles toimuvaid muutusi abstraktselt nende üldisis ja tüüpilisis avaldumisvormes, s. t. seaduspärasuse seisukohalt. Teiselt poolt ühenduses ajaloo teaduse olemuse selgitamisega hakati rõhutama senise poliitilise ja kultuuriajaloo eraldamise asemel selgepiirilisemat sündmuste ja olusuhete ajalugu. Viimase huvi piirkonda kuuluvad sotsiaalsed suhted, majandusolud, materiaalne kultuur, riiklikud eluvormid, õiguslik kord ja puhtvaimsed olusuhetud (usk, keel, kirjandus, kunst, teadus jne.). Olusuhetelise ajaloo tähtsamaid esindajaid on Füstel de Coulanges (1830—89). Oma põhilustelt selgitatud ajaloo teadusel on õnnestunud uute allikate juurdetömbamisega ning otstarbekohase ja peenendatud ajaloo kriitika ja interpretatsiooni rakendamisega tõusta juhtivale kohale suures vaimuteaduste süsteemis.

71. joonis. A. Comte.

Muinasteadus. Muinasteadus ehk arheoloogia sai teadusena alguse XIX s. keskel. Selleks ajaks oli vanade idamaade, Kreeka ja Rooma kultuuri vastu kujunenud kindel huvi. Pealegi oli teada, et nendes maades ajaloolise aja eel eksisteeris kõrge kultuur. XIX saj. 40-ndail ja 50-ndail aastail võetakse ette kaevamisi, kusjuures väljapaistvaks algatajaks Mesopotaamias on inglane Layard. A. 1853 satuti Prantsusmaal vanema kiviaja koobas-

alustele, mille sisemus kaunistatud haruldaselt hästi õnnestunud loomakujutistega. Sveitsis avastati 1854. a. esimesed vaiehitistest jäänused, mille tagajärjel Lääne-Euroopa esiajaloolise aja uurimine võttis laia ulatuse, viies meid tagasi 10 000-ndate aastate võrra ning võimaldades meile teadliku suhtumise Euroopa rahvaste esiajaloolise aja minevikku. A. 1871 toimetas Schliemann kaevamisi Troojas. Siit peale kasvas kaevamiste arv kiiresti, rikastades meid väärtuslike andmetega vanaaja kultuuri suhtes.

Metoodilisel arenes arheoloogia Põhjamaades, kus ajalooline aeg algas hiljemini, millega on seletatav ka suur huvi oma esiajaloolise aja vastu. Väljapaistvamaid arheolooge ka Euroopa seisukohalt on rootslane O. Montelius ja taanlane S. Müller, kes XIX s. 80-ndail ja 90-ndail aastatel põhjendasid arheoloogia meetodi. Soome sugu rahvaid esindab arheoloogide peres J. R. Aspelin, kes 70-ndatel aastatel selgitas nii soomlaste kui ka teiste hõimlaste muinasaega. Eriti soodsail tingimustel hakkas arheoloogia

arenema peale maailmasõda, kui paljudes ülikoolides asutati vastavad õppetoolid.

Rahvateadus. Rahvateadus (etnograafia, etnoloogia) kui teadus¹ inimkultuuri arengust ja selle seaduspärasusest rajatakse iseiseisva teadusena XIX saj. 60-ndail aastail Bachofeni, Bastiani, Taylorigt. uurimustega. Mõjustatud Darwini õpetusest, vaatleb see vanem etnoloogiline kool inimkultuuri kui bioloogiliste seaduste järgi üle kogu maailma ühtlaselt arenevat tervikut, mis erirahvuste juures on jõudnud eri arenemisastmele. Sajandi vahetusel

72. joonis. E. Delacroix: Vabadusvõitlus. 28. juuli 1830.

tekib uus nn. kultuurilooline kool, mis kultuuri arengu tegurina rõhutab eriti eri rahvaste vastastikuste mõjustuste tähtsust. Selle kooli põhjendajaiks on Saksamaal Fr. Ratzel ja L. Frobenius, anglo-sakside mail Fr. Boas jt. Mõned etnoloogid, eriti näit. W. Schmidt, loevad etnoloogia ülesannete hulka ka sotsioloogiliste probleemide käsitlemise. Etnoloogia on püüdnud selgitada mitte ainult inimkultuuri sünni ja arengut, vaid on ühtlasi näidanud, et ka kõige algelisemal elujärjel olevatel rahvastel on olemas mingi kultuur. Viimaseil aastakümneil on rahvateadus loodusrahvastelt siirdunud ka nn. kultuurirahvaste uurimisele ja avastanud siin rea primitiivseid nähtusi, mis võimaldavad nende kultuuri selgemini mõista.

¹ Etnograafia on kirjeldav, etnoloogia võrdlev teadus.

Sotsoloogia, õpetus inimliku kooselu seadustest ja vormidest, leidis esmakordselt süstemaatilist käsitlemist Auguste Comte'i poolt „Positiivse filosoofia kursuses“ (1830—42), kus lubati sotsiaalses staatikas näidata ühiskonna struktuuri ja sotsiaalses dünaamikas anda üldist ühiskondliku arengu seadust. Esimesi katseid nii ühis-

73. joonis. G. Courbet: Viljaturulajad.

konna struktuuri kui ka arenemise uurimises tegi H. Spencer ja tema nn. orgaaniline kool. Oletades, et ühiskonna ülesehitus ja areng on sarnane organismi omaga, püüti leida organismide struktuuri ja arengu üksikasjule vastavaid analoogilisi nähtusi ühiskonnas. Sajandi vahetusel ajaloo ja muude vaimuteaduste metodoloogia arengust nähtus, et sääraseid otsimised (kultuuri kui suurt väärtuste süsteemi arvesse võttes) ei oma tarvilikku kaalu. Kujunes orgaanilise kooli

langus. Paralleelselt orgaanilise kooliga arenesid õpetused, mis püüdsid bioloogilist võitlust (Darwin) olemasolu eest laiendada ühiskonnale rassivõitluse õpetusena (Gumplowicz) või moodsa klassivõitluse seisukohalt ühenduses ajaloolise materialismiga kujutada ühiskonna olemust ja arengut (K. Marx) või sotsiaalset elu ja arengut seletada hüпноosisarnase järeleaimamisega (Tarde). Et need õpetused polnud võimelised asendama orgaanilist kooli ja rahuldama oma aja nõudeid, kujunes Ameerikas käesoleval sajandil võimas ühiskonna tundmaõppimise liikumine, mille esindajad käsitlevad ühiskondlikku elu sotsiaalpsühholoogilisest ja statistilisest küljest. Seal nimetatakse sotsioloogiliseks uurimusi, mida peaks tõeliselt nimetama sotsiaalpsühholoogiliseks või statistiliseks. Vastandiks sellele on saksa sotsioloogid, lähtudes Tönnies'ist, Simmelist ja M. Weberist, oma seisukohti piiranud ühiskondlike vormide eksaktse käsitlemisega, muutes suurema teadusliku täpsuse juures sotsioloogia eluvõöraks. Nende kahe äärmuse lähendamine ja produktiivne sotsiaalse elu uurimine ongi iseloomulik nüüdisaja sotsioloogiale.

74. joonis. Cl. Monet: Tiik.

75. joonis. E. Manet: Kohvikus.

Kunst. Nagu teaduses, nii valitses ka kunstis ja kirjanduses XIX saj. esimesel poolel historism. Romantiline vool kunstis harrastas ajaloolisi ja religioosseid teemasid, kusjuures ei pandud nii suurt rõhku antiikajaloole kui klassitsismi perioodil. Kunstnikud ei jäljendanud ka niipalju antiik- ja renessansi suurmeistreid kui vararenessansi kunstnikke. Joonistuse korrektsusele ei pannud romantikud kuigi suurt rõhku, arvates, et kunstiteose ülesanne on väljendada võimalikult vabalt kunstniku kauneid tundeid. Viimast teha püüdes kaldusid agra romantikud tihti maneeeri

ning löid teoseid, mis praegusel ajal tunduvad tehtuina ja liiga „m a g u s a t e n a“. Ometi oli romantikute keskel ka üksikuid suurmeistreid, kelle looming mõjub e h t s a n a, näit. prantslane E. D e l a - c r o i x, keda ei inspireerinud ainult ajalugu ja kirjandus, vaid ka kaasaegne elu. Tema maalide liikumisrikkad, rahutud

76. joonis. Van Gogh: Väliad Arlesi juures.

ja enamasti kurvad k u j u d näivad olevat loodud suures ekstaasis. Hoopis rõõmsamini mõjub saksa romantik, muinasjututeemadel maaliv M. Schwind, kes aga ei leidnud kaasaeglaste poolt suuremat tähelepanu. Üksikuid nimekaid romantikuid esines kunstiilmas ka sajandi teisel poolel (nagu Feuerbach, Böcklin, Marées).

Romantismi hakkas sajandi keskpaiku maalikunstis asendama

realism, mille esindajad püüdsid kujutada kaasaegset elutöelisu-
 ilma ilustamata. Realismi eelkäijaist võiks mainida hispaanlast
 Goya't († 1828), esimest vaba-
 õhu värvide meistrit, tema arvu-
 kaist nimekaist esindajaist prants-
 lasi Courbet'd ja Millet'd
 ning sakslasi Menzel'it ja Lei-
 bel'it. Vaatamata ühisele püü-
 dele kujutada tõelikkust nii, nagu
 ta on, leiame realismi esindajate
 juures suuri erinevusi. Courbet
 näiteks ei pane teema valikus
 ega käsitluses mingit rõhku ilule
 ja vaatleja tunnete haaramisele,
 seevastu töötavaid talupoegi maal-
 liv Millet oskab tabada igapäev-
 sest elutöelikkusest momente, mis hoolimata oma igapäevsusest
 omavad haaravat sisu, samuti ka mäeelanikkude elu maaliv itaallane
 Segantini, kelle teoseist
 osa ei kuulu küll enam rea-
 listi.

78. joonis.
 F. Dostojevski.

77. joonis.
 H. Ibsen.

79. joonis. L. Tolstoi.

70-ndail aastail hakkas Prantsusmaal endale eluõigust nõudma uus impressio-
 nismi-nimeline kunstivool. Impressionistid, selle asemel et
 maalida asju nii, nagu nad on, püüdsid süveneval ja põhjalik-
 ul uurimisel tabada oma kiiresti saadud muljeid esemeist. Seejuures panid nad erilist
 rõhku valguse, värvide ja õhu kujutamisele. Esemete üksikasjaline vorm
 jäi kõrvalasjaks. Impressionismi eelkäijaist võiks mainida inglise maastikumaalijat Tur-
 ner'it († 1851), maailma kuulsaimat akvarellisti, kelle pildes õhu ja valguse probleemid
 on leidnud üllatavalt meisterliku käsitluse. Impres-

sionismi tüüpilisematest esindajatest Prantsusmaal võiks mainida maalijaid Monet'd ja Manet'd ning kujurit Rodin'i, Saksa-
 maal Liebermann'i.

Impressionismile järgnes XX saj. alguses viimse moeooluna

ekspressionism, mis püüdis igapäevse tegelikkuse asemel leida uut, tegelikkusest vaba, tihendatud väljendust uute oluliste (religioosete, sotsiaalsete, abstraktsete) teemade kujutamiseks. Kunsti ülesanne ei seisa ekspressionistide arvates mitte välisilma muljete tabamises, vaid kunstniku hingeelu võimalikult mõjuvas väljenduses. (Esindajad: Van Gogh, Munch, Kokoschka.)

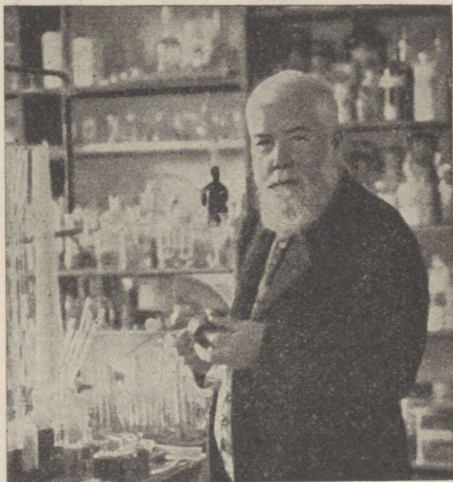

80. joonis.
Ch. Dickens.

Kirjandus. Samu voole kui kunstis leiame ka kirjanduses. Siingi asendas sajandi keskpaiku realism romantismi. Realismi tähtsamaiks teerajajaks olid prantslased Stendhal († 1842) ja Balzac († 1850), psühholoogilise romaani loojad. Teistest realistidest nimetatagu prantslasi Flaubert'i, Maupassant'i, venelasi Tolstoi'd ja Dostojevski't, Skandinaavia suuri draamatikuid Ibsen'it ja Strindberg'i, inglasi Dickens'it ja Thackeray'd. Ka impressionism leidis harrastajaid kirjanduses, kes oma tegelasi pidevalt ja üksikasjaliselt ei jälgi, vaid katkendiliste üksikpiltidega temast püüavad luua elavat muljet (Hamsun, Schnitzler).

Realismi liialduste vastu tõsielu kopeerimisel võitlesid XX saj. alguses kirjanduses esteetiseerivad ja stiliseerivad uusromantikud ja sümbolistid (Maeterlinck) ning pärast maailmasõda ekspressionistid (Kaiser, Toller, Werfel).

Filosoofia. Empiiriliste teaduste suur edu XIX sajandil, tõelikkuse tunde suur kasvamine sajandi keskpaigast alates ei võinud kajastuseta jääda ka filosoofias. Paljudele loodusteaduse tööviisidega tuttavale filosoofele näisid filosoofide senised metafüüsilised teooriad olevat liiga meelevaldselt tehtud. August

81. joonis. W. Ostwald.

Comte'i poolt (1830—42) rajatud positivism käsib seepärast filosoofiat loobuda metafüüsikast, spekulatsioonest „asja iseeneses“ üle ning piirduda üksikteaduste tulemuste kokkuvõtmise ja ühendamisega. Tähtsamad positivismi esindajad peale Comte'i olid inglased Mill ja Spencer (peateosed 1860—96). Viimane oli tuntud ühtlasi mõjuka arengu filosoofina, analüüsides põhjalikult arengu mõistet. Arengufilosoofiks võib nimetada ka Nietschet oma

eteilise ideaali ülinimesega, kuid ta ei seisa enam nii kindlasti positivismi pinnal kui Spencer.

Teised loodusteadusist mõjustatud filosoofid, selle asemel et piirduda positivistliku loobumise metafüüsikast, oletustest maailma põhilise olemuse kohta, jõudsid välja teoreetilise materialismi, arvates, et jõust ja ainest on küllalt kõigi elunähtuste seletamiseks (1855. a. Büchner'i teos „Kraft u. Stoff“). Teoreetiline materialism levis mõtlejate ringis XIX saj. keskpaiku, rahvahulkades aga XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses, kui filosoofid olid leidnud ta ammugi olevat mittepiisava oleva probleemi lahendamiseks.

Teoreetilise materialismi asemele astus loodusteadusist mõjustatud mõtlejate juures **energeetiline maailmavaade**, mille peaesindaja oli loodusteadlane **W. Ostwald**. Energeetiline maailmavaade viib kogu olemise ja kõik sündmused tagasi energiale, ka materia ja vaim polevat muud kui energia ilmutisviisid.

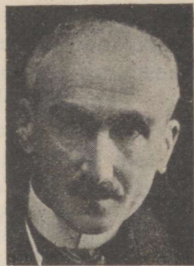
XIX ja XX saj. vahetusel, lähtudes bioloogilistest uurimistest, püüdis **H. Driesch** elustada **vitalismi**, filosoofilist teooriat, mille arvates pole elu seletamiseks küllalt mehhanistlikust põhjuslikkusest ning mis rõhub sihipüüdlikkuse nähtust elavas looduses.

Nagu Ostwald energias, nii nägi XX saj. alguses populaarseks muutunud prantsuse filosoof **Henri Bergson** maailma põhiolemust vaimses elutungis (spiritualistlik ilmavaade). Materia on ainult elutungi „väsimine“. Tavaliste teaduslike meetodite abil ei saa mõista Bergson'i arvates elu pidevat voolu, viimast võib mõista enam instinktiivselt **intuitsiooni**, sissetundmise läbi.

Ameerikas sajandi vahetusel **W. James**'i poolt põhjendatud **pragmaatiline vool** on tüdinud tõe otsimisest puhtteoreetilise uudishimu pärast. Teadmisele ja mõtlemisele vaatab ta kasulikkuse seisukohalt ning identifitseerib tõelise kasulikkuga. „Tõde on, mis inimhinge rahuldab,“ defineerivad tema esindajad tõe inimese tarvete kaudu.

Umbes samuti näivad arvavat need laialised inimhulgad, kes, eriti käesoleval sajandil, on tõe otsides hakanud pöörduma tagasi vanade usundite (näit. katolitsismi) rüppe või harrastavad salapäraseid sünkretistlikke usundeid (näit. teosofiat). Kõrvuti materialismiga, mis vägivaldselt maailma olemust lihtsustab, levivad rahvahulkades praegu fantastilised okultistlikud ja religioossed ilmavaated, kelle teoreetikud meelsasti osutavad materialismi puudustele. Seejuures unustavad nad, et materialismi valelikkus ei pruugi tähendada veel nende õpetuste tõe.

Kasvatusteadus on kasvatus teooriat käsitlev teadus. Ta uurib kasvatus sihte, vorme ja vahendeid. Kasvatusteaduse tõelisiks põh-

82. joonis.
H. Bergson.

83. joonis.
I. Fr. Herbart.

jendajaiks loetakse I. H. Pestalozzi't ja I. Fr. Herbart'i (1778—1841), kes oma õpetusi luues toetusid kogemuslikule alusele. Esimesel oli huvialaks algkooli, teisel aga keskkoolikasvatus. Eelkooliealise lapse kasvatusel andsid teadusliku aluse Fr. Fröbel ja M. Montessori. Elu loomuliku arengu ja mitmekesistumise tagajärjel jagunes kasvatuseteadus paljudeks aladistsipliinideks, nagu individuaal- ja sotsiaalpedagoogika (erinevad kasvatus eesmärgid), pedagoogiline psühholoogia, pedagoogiline sotsioloogia jne.

Tegeliku elu sünnil on kasvatuses uuemal ajal püüdnud töö-
kooliliikumine enam ja enam teostada Rousseau ja teiste ideesid elulähedast ja õpilase isetegevusel ning huvil põhinevast õppimisviisist. Teadmiste kõrval hakkab kool enam ja enam rõhutama võimete arengut. Ka on kool teinud suuri edusamme üldise kättesaadavuse ning ühtluskooli suunas. Et praegu inimesed kogu maailmas on üksteisega tihedamas kokkupuutumises kui iial varemini ning et seetõttu iga üksik peab tihti kogema, et tema huvid, soovid ja arusaamised elust ei ühti kaugeltki teiste omadega, siis muutub praegu aina akuutsemaks eetilises kasvatuses küsimus, kuidas kasvatada heatahtlikke inimesi, kes püüaksid mõista või vähemalt sallida endist erinevaid kaasinimesi, et võimalduks mitmekesiste isikute ja rahvaste rahulik koostöö nii rahvusliku kui ka üldinimliku kultuuri rikastumiseks ja inimkonna hüveoluks. Selles suunas jääb palju teha tulevikus koolil ja enesekasvatusel.

Esimese trüki järelsõna.

Käesoleva töö „Uus aeg“ III osa on minu üldajaloo õpperaamatute seeria lõpposa. Ta käsitleb kõige uuemat aega, astudes seega vareminiilmunud „Kõige uuema aja“ asemele. Viimatimainitud tööst erineb „Uus aeg III“ nii materjali valikult kui ka jaotuselt eriti osas, mis käsitleb Preisi-Prantsuse sõjale järgnevat imperialismi ajastust. Eelneva aja käsitluses piirdusin väiksemate, kuid siiski märgatavate muudatustega. „Uus aeg III“ käsitleb peale öeldu veel aega peale Versailles' rahu 1918—30, jõudes seejuures üksikute probleemide või nähtuste käsitluses 1931. või 1932. aastani ning andes mainitud ajastust üldise ülevaate.

Töö lõpposa moodustab ülevaate Euroopa vaimsest elust XIX ja XX s. Kahe viimatimainitud osa käsitlemine osutub esmakordseks eesti ajalookirjanduses ning samal ajal ka möödapääsetamatuks nii õppekava kui ka nüüdisaja ajaloometoodika põhinõuete seisukohalt. Mainitud osade koostamine oli teatavate raskustega seotud, eriti kultuuriloolises osas, sest materjali rohkus ja mitmekesisus tegid selekteerimise keeruliseks. Loodan siiski, et tehtud töö osutub kasulikuks ja tarvili-kuks meie abiturientidele, viies neid kooli lõpetamisel lähema mineviku ja kaasaja poliitiliste ja kultuurilooliste probleemide valdkonda.

Õpperaamatu puudusist palun lugupeetud ametikaaslasi mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu, Poeglastegümnaasium, Riia t. 121.

J. Adamson.

Sisukord.

	Lk.
I. 1848. aasta liikumised Euroopa riikides	3—18
1. Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. — 2. 1848. a. liikumised Saksamaal. — 3. 1848. aasta liikumised Itaalias.	
II. Saksa ja Itaalia rahvusriikide tekkimine	18—41
1. 50-ndate aastate reaktsioon. Majanduslik areng XIX s. teisel poolel. Positivism. — 2. Teine keisririik Prantsusmaal (1852—70). Prantsusmaa rahvusvahelise mõju kasvamine ja langus. — 3. Itaalia ühinemine. — 4. Saksamaa 1860-ndail aastail. — 5. Konstitutsioonilise riigikorra elluviimine Austria-Ungaris. — 6. Preisi-Prantsuse sõda. Saksamaa lõplik ühinemine.	
III. Imperialismiajastu	41—148
A. Saksamaa hegemoonia aeg ja imperialismi ajastu algus 1. Rahvusvahelised suhted peale Saksa-Prantsuse sõda. Berliini kongress. — 2. Bismarck'i vabameelse valitsusaeg Saksamaal (70-ndad aastad). — 3. Võitlus riigikorra pärast Prantsusmaal (1871—79). — 4. Aleksander II aeg Venemaal. Suured reformid. — 5. Rahvusvahelised suhted peale Berliini kongressi XIX s. lõpuni. — 6. Bismarcki reaktsiooniline valitsus Saksamaal (80-ndad aastad). — 7. Vabakaubanduslik Inglismaa 1848—1906. — 8. Oportunistide valitsus Prantsusmaal (1879—99). — 9. Aleksander III aeg (1881—94) Venemaal reaktsiooni ja rahu ajana. — 10. Ühendatud Itaalia esimesed aastakümned (1870—1900). — 11. Põhja-Ameerika Ühendriikide areng. — 12. Reformide ajastu Jaapanis (XIX s. teine pool).	
B. Euroopa riigid maailmasõja eel. 1. Radikaalide valitsus Prantsusmaal (1899—1914). — 2. Nikolai II valitsus Venemaal maailmasõja puhkemiseni. — 3. Itaalia XX s. algusest maailmasõtta astumiseni (1915). — 4. Radikaalne Inglismaa (1906—14). — 5. Imperialistlik Saksamaa (1890—1914). — 6. Austria ja Balkani küsimus XX sajandil maailmasõja puhkemiseni.	
D. Maailmasõda 1914—18. 1. Sõja põhjused, puhkemine ja osavõtjad. — 2. Sõja käik. Versailles' rahu.	

IV. Uus-Euroopa 148—178

A. Demokraatiad. 1. Lepingud 1919—29. — 2. Rahvasteliit. — 3. Saksa vabariik. — 4. Kesk-Euroopa rahvuslikud riigid. — 5. Ida-Euroopa rahvuslikud riigid. — 6. Inglismaa. — 7. Prantsusmaa.

B. Diktatuurid. 1. Nõukogude-Venemaa. — 2. Itaalia.

C. Maailmamajandus pärast sõda. Üldiselt. Euroopa majanduslik langus. Maailma industrialiseerimine. Proteksionism. Põhja-Ameerika Ühendriikide majanduslik tõus. Töötehnika, transpordi ja liiklemise arenemine. Kaubanduspoliitika internationaliseerimine. Tööpuudus.

D. Rahvusvahelised suhted pärast maailmasõda. 1. Reparatsiooniküsimus. Sõjavõlad. — 2. Desarmeerimine ja Euroopa julgeolek. — 3. Vaikse ookeani probleem.

V. XIX ja XX sajandi vaimne elu 178—192

Füüsika ja keemia. Bioloogia ja füsioloogia. Matemaatika. Maadeteadus. Arstiteadus. Psühholoogia. Ajalooteadus. Muinasteadus. Rahvateadus. Sotsioloogia. Kunst. Kirjandus. Filosoofia. Kasvatusteadus.